

A group of five people, two women and three men, are walking outdoors on a paved path. They are dressed in professional attire: the women in blue shirts and dark blazers, and the men in dark suits with ties. They are smiling and appear to be in a positive mood. In the background, there are several flags, including the flag of the United States and the flag of the Philippines, flying against a blue sky with some clouds. The scene is set in front of a building with large windows and greenery.

KO E TEUTEU KI HE NGĀUE FAKAFAlFEKAÚ

TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ
Lēsoni Fakalotu 130

*“Ke ‘alu ‘a kimoutolu
ki he māmaní.”*

KO E TEUTEU KI HE NGĀUE FAKAFAlFEKAÚ

TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Lēsoni Fakalotu 130

Pulusi 'e he

Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Sōleki Siti, 'Iutā

'Ave 'a e ngaahi fakamatalá mo e fakatonutonú, kau ai mo ha fo'i lea 'oku taife hala'i, ki he CES Curriculum, 50 E. North Temple Street, Room 820, Salt Lake City, UT 84150-2720 USA.
Ī-meilí: ces-manuals@ldschurch.org

© 2005 'e he Intellectual Reserve, Inc.
Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē
Paaki 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká

Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 8/03

Fakangofua ke liliú: 8/03.

Liliu 'o e *Missionary Preparation Student Manual*
Tongan

FAKAHOKOHOKO ‘O E TOHÍ

Talateu ki he Tohi Lēsoni ‘a e Tokotaha Akó. iv

Vahe 1: Ko e Ui ki he Ngāué. 1

Vahe 2: Mo‘ui Taau Fakatāutahá 15

Vahe 3: Ko e Takaua ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni 24

Vahe 4: Faiako ‘aki ‘a e Laumālié. 35

Vahe 5: ‘Oku Tau Ako ke Faiako “‘i he ako pea ‘i he tuí foki,” Konga 1. 44

Vahe 6: ‘Oku Tau Ako ke Faiako “‘i he ako pea ‘i he tuí foki,” Konga 2. 55

Vahe 7: Ko e Palani ‘a e Tamai Hēvaní 62

Vahe 8: Kau Palōfitá mo e Hē mei he Mo‘oní 73

Vahe 9: Ko Hono Toe Fakafoki mai ‘o e Ongoongoleléi mo Hono Ma‘u ‘o e Folofola Fo‘ou 84

Vahe 10: Tuí mo e Uluí. 94

Vahe 11: Teuteu Fakatu‘asino mo Fakaeloto 103

Vahe 12: Faka‘aonga‘i Fakapotopoto ‘a e Taimí ‘i Hono ‘Omi ‘o e Kakaí kia Kalaisí 113

Vahe 13: Ko Hono Teuteu‘i ‘o e Kau Fiefanongó ki he Papitaisó mo e Hilifakinimá 121

Vahe 14: Ngaahi ‘Uluangāanga Faka-Kalaisí 132

TALATEU KI HE TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ

Na'e ako'i mai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli "ko e misiona 'o e Siasí ke fakahaofi 'a e ngaahi mo'uí. 'Oku 'uhinga ia ke ako'i 'a e ongoongolelei kiate kinautolu 'oku fie fanongó, 'o tatau ai pē pe 'oku nau 'i fē. . . . 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue 'e ma'ongo'onga ange. 'Oku 'ikai ha toe ngāue 'e mahu'inga ange. 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue 'e fu'u fie ma'u ke fakahoko ka ko e ngāue ko 'eni kuo tuku mai 'e he 'Otuá 'o e langí ke tau fatongia'aki hono fakahokó" ("Ngāue Fakafaifekau," *'Uluaki Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakaemāmani Lahí*, Sānuāli 2003, 21).

'Okú ke lolotonga teuteu atu ke tali ha fatongia mei he 'Otuá. Ko e ngāue ko ia te ke fai 'i ho'o hoko ko e faifekau, ko hono fakahoko e fekau 'a e Fakamo'uí ke "[ako'i] 'a e ngaahi pule'anga kotoa peé" (Mātiu 28:19). Ko ho'o taumu'a 'i ho'o hoko ko e faifekau ke "fakaafe'i ha ní'ihí kehe ke nau ha'u kia Kalaisi 'aki hono tokoni'i kinautolu ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'o fakafou 'i he tui kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomalá, papitaisó, ma'u 'a e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea kātaki ki he ngata'angá" (Malanga'aki 'Eku Ongongolelei [2004], 1).

'Oku fokotu'utu'u 'a e vahe takitaha 'i he tohi lēsoni ko 'ení ke tokoni atu kiate koe, 'okú ke teuteu ke hoko ko ha faifekau, ke fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi mo ako'i 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí 'i he mālohi mo e mafai 'o e 'Otuá (vakai, 'Alamā 17:3). 'E tokoni atu foki ha ngaahi vahe 'e ní'ihí ke ke maheni ange ai mo e 'ulungāanga fakatāutahá pea mo ia 'oku fai 'e ha faifekau, pea pehē ki he ngaahi tefito'i fokotu'utu'u 'o e ngāue fakafaifekau. 'Oku fokotu'utu'u 'a e ngaahi vahé 'aki hono faka'aonga'i e ngaahi tefito'i 'ulu'itohi ko 'ení:

- **Talateu.** 'Oku fakafe'iloaki nounou atu 'i he kongá ko 'ení 'a e tefito 'o e vahe takitaha.
- **Ngaahi Tokāteline mo e Ngaahi Tefito'i Mo'oni ke Mahinó.** 'Oku fokotu'u mai 'e he lisi ko 'ení 'o e ngaahi tokātelinē mo e tefito'i mo'oni 'a e me'a 'oku totonu ke mahino, tali mo fakahoko 'e he kau akó 'i he'enu mo'uí.
- **Ngaahi Potufofolola mo e Fakamatala Tokoni.** 'Oku 'omi 'i he vahe ko 'ení ha ngaahi

akonaki tukupau fekau'aki mo e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku hiki 'i he 'ulu'itohi ko e "Ngaahi Tokāteline mo e Ngaahi Tefito'i Mo'oni ke Mahinó." 'I ho'o ako 'ení, 'e lava ke ke faka'ilonga'i ho'o tohi folofola fakatāutahá mo fai ha fanga ki'i fakamatala 'e tokoni ke ke manatu'i ai e me'a 'okú ke akó. 'Oku fokotu'u atu ke ke kamata hiki leva ha'o tohinoa ako, ke ke hiki ai 'a e ngaahi 'ilo ki he ongoongolelei 'okú ke ma'u mei he ako ko 'ení. 'Oku 'i ai ha ngaahi misiona lahi 'oku nau fakahinohino'i 'a e kau faifekau ke nau tauhi ha tohinoa pehē, ko ia 'e lava ke ke kamata faka'aonga'i heni e tokoni 'aonga ko 'eni ki he ngāue fakafaifekau. 'Oku kehe pē ho'o tohinoa akó mei he kongá ki he "Fakamatalá mo e Ongó 'Okú ke Ma'u," neongo te ke fie hiki ha ní'ihí 'o e ngaahi fakamatala 'oku hā he kongá ko 'ení, ki ho'o tohinoa akó.

- **Me'a Mahu'inga ke Fakalaululoto ki Aí.** Fakamoleki ha ngaahi miniti si'i ke ke fakakaukau ai ki he ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i 'i he kongá ko 'ení. Te ke lava 'o hiki ho'o ngaahi 'iló 'i ho'o tohinoa akó.
- **Ngaahi Ngāue 'Oku Fokotu'u Atú.** 'Oku 'omi 'e he fanga ki'i ngāue ko 'ení ha ngaahi faingamālie ke ke fakahoko ai e me'a kuó ke akó pea mo fakamālohia ai ho'o teuteu 'aki ho'o a'usia tonu e me'a ko íá.
- **Laukonga Makehe 'Oku Fokotu'u Atú.** Ko e ngaahi laukonga ko 'ení, 'a ia 'oku meimei ke to'o pē mei he *Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongongolelei* (2004), te ne fakalahi ho'o 'iló mo fakamālohia 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ne ako'i pe fakamatala ki ai 'i he vahé takitaha.
- **Fakamatalá mo e Ongó 'Okú ke Ma'u.** Faka'aonga'i 'a e kongá ko 'ení, 'a ia 'oku 'oatu 'i he faka'osinga 'o e vahe takitaha 'i he tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, ke hiki ai 'a e fakamatala mo e ngaahi ongo 'okú ke ma'u lolotonga e kalasí. 'Oku hanga 'e hono hiki 'o ho'o ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo 'okú ke ma'u 'o fakatupulaki 'a ho'o 'ako mo pukepuke 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'ingá pea mo e ngaahi me'a 'okú ke a'usiá. Te ke lava 'o hiki ha ní'ihí 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi ongo 'okú ke ma'u ko 'ení 'amuiange ki ho'o tohinoa akó.

Kapau 'okú ke kau ki ha kalasi teuteu ngāue fakafaifekau, peá ke 'alu mo e tohi lēsoni ko 'eni 'a e tokotaha akó pea mo ho'o ngaahi tohi folofolá ki he kalasi takitaha. 'Oku fokotu'u atu ke 'i ai ha'o tatau 'o e *Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongongolelei* (nāunau fika 36863 900) ke tānaki atu ki he ngaahi laukonga makehe 'oku fokotu'u atú. Ko e tohitufá ni na'e pulusi ia 'e he Siasí mo fokotu'u mai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí, pea 'oku 'i ai ha ngaahi tefito 'o e ongoongolelei kuo fakahokohoko fakamotu'alea.

Ko ha toe ma'u'anga tokoni 'e taha ko e tohi fakahinohino ki he ngāue fakafaifekau, *Malanga'aki 'Eku Ongongolelei* (2004; nāunau fika 36617 900), 'a ia oku faka'aonga'i 'e he kau faifekau 'i he funga 'o e māmaní. 'Oku fehokotaki 'a e *Tohi Lēsoni 'a e Tokotaha Akó ki he Teuteu Ngāue Fakafaifekau* pea mo e *Malanga'aki 'Eku Ongongolelei* 'i he tefito'i mo'oni mo e 'iló. Kuo fa'u fakalelei ia ke ne teuteu'i koe ke ke ma'u ha mahino ki he ngaahi tokā-teline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku fakatefito ai 'a e polokalama ngāue fakafaifekau pea mo e *Malanga'aki 'Eku Ongongolelei*. 'E tokoni hono faka'aonga'i 'o e tohi lēsoni ko 'eni 'a e tokotaha akó fakataha mo ho'o kau atu ki he kalasi teuteu ngāue fakafaifekau, ki hono teuteu'i koe ki he ngāue fakafaifekau taimi kakató, 'a ia 'oku hoko ai 'a e *Malanga'aki 'Eku Ongongolelei* ko e tefito'i ma'u'anga tokoni fakafaiakó.

'Oku kau he ngaahi kaveinga 'oku fakamatala'i 'i he tohi lēsoni ko 'eni 'a e tokotaha akó pea mo e *Malanga'aki 'Eku Ongongolelei*, 'a hono ma'u 'o ha mahino ki he uiui'i ke ngāue fakafaifekau; ako mo

ako'i 'o e ongoongolelei; akonaki fekau'aki mo e Hē-Mei-He-Mo'oni, toe Fakafoki mai 'o e Ongongolelei pea mo hono mahu'inga 'o e folofola 'i he ngaahi 'aho kimui ní; mahino, 'ilo'i mo faiako 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni; fakatupulaki 'o e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí pea mo hono faka'aonga'i fakapotopoto 'o e taimí. 'Oku kau he ngaahi kaveinga ko ia 'oku hā 'i he *Malanga'aki 'Eku Ongongolelei* ka 'oku 'ikai fakamatala ki ai 'a e tohi lēsoni ko 'eni ma'á e tokotaha akó, 'a hono ako 'o ha lea fakafonua kehé, tokoni ki he kakaí ke nau fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakavá, teuteu'i 'o e kakaí ki he papitaisó pea mo e ngāue fakataha mo e kāingalotú. 'Oku 'ikai foki fakamatala e tohi lēsoni ia ko 'eni ki he ngaahi taukei feime'a-tokoni mo e tauhi'apí, fakaikiiki 'o e fokotu'utu'u 'o e ngāue fakafaifekau pea mo e patisetí.

'E tokoni 'a ho'o teuteu ke ke feau 'a e tukupā ko ia ke ke hoko ko ha faifekau 'oku mālohi fakalaumālié, 'o hangē ko e lea 'a 'Eletā M. Lāsolo Pālati 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Ko e me'a 'oku tau fie ma'u he taimi ní ko e to'u tangata ma'ongō'onga taha 'o e kau faifekau 'i he hisitōlia 'o e Siasí. 'Oku tau fie ma'u ha kau faifekau 'oku fe'unga, taau mo mateuteu fakalaumālie, 'a ia 'oku nau hangē ko e kau tau talavou 'e toko 2,000 'a Hilamaní 'o 'nau fu'u loto-to'a, mo ngāue 'aki honau sino mālohí 'i he me'a kotoa pē' pea 'oku nau 'faivelenga 'i he me'a kotoa pē 'a ia na'e tuku ke nau fai" ('Alamā 53:20)" ('i he Conference Report, Oct. 2002, 50–51; pe *Liahona*, Nōvema 2002, 47).

KO E UI KI HE NGĀUÉ

TALATEÚ

Ko e taha 'o e ngaahi momeniti fakafiefia taha 'i he mo'ui 'a ha tokotaha lahi, ko e taimi ko ia 'oku ne fakaava ai ha tohi mei he Kau Palesitenisī 'Uluaki 'oku hā ai e ngaahi kupu'i lea ko 'enī: " 'Oku uiui'i koe heni ke ke hoko. . . ." 'Oku uiui'i 'a e kau faifekau 'o e Siasī 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni

'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he ue'i fakalaumālie ke fakafofonga'i 'a e 'Eikí. Ko ha lāngilangi ia ke kau atu ki he kau tau 'o e kau faifekau ma'ongo'onga 'o e ngaahi 'aho kimui ní. 'Oku fakafiefia foki ke kau atu ki hono fakahoko e ngaahi kikite 'o e ngaahi 'aho kimui ní, hangē ko hono teka'i atu e maka 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ke a'u ki he "ngaahi ngata'anga 'o e māmaní" (T&F 65:2) ko e teuteu atu ki he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisi.

'Oku fekau'i atu 'a e kau faifekau taimi kakató ke ngāue 'i he huafa 'o e 'Otuá pea fakaafe'i 'a e kakaí ke nau ha'u kia Kalaisi 'aki 'enau tali 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o 'Ene ongoongolelei kuo toe fakafoki maí pea kātaki ki he ngata'angá 'i he faivelenga. 'Ikai ke ngata aí, ka 'oku ma'u 'e he kāingalotu kotoa pē 'o e Siasí 'a e faingamālie mo e tufakanga ke tokoni ki he ngāue fakafaifekau 'i he kotoa 'o 'enau mo'ui (vakai, T&F 88:81).

" 'Oku ui koe heni ke ngāue . . . "

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'Oku ma'u 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e tufakanga mo e faingamālie ke vahevahe atu 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.
- Kuo folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, " 'Oku hina 'a e ngoué ki he utu-ta'ú" (T&F 4:4).
- 'Oku tokoni 'a e kau faifekau ki hono tānaki 'o 'Isilelí.
- Ko e tefito'i taumu'a 'o e ngāue fakafaifekau ke fakaafe'i 'a e kakaí ke nau ha'u kia Kalaisi.
- 'Oku ma'u 'a e uiui'i ke ngāue fakafaifekau taimi kakató mei he 'Eikí 'o fakafou mai 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONI

'Oku ma'u 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e tufakanga mo e faingamālie ke vahevahe atu 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

- Kimu'a si'i pea Hā'ele Hake 'a e 'Eikí ki he langí, na'a Ne fai ki He'ene kau 'Aposetoló 'a e fekau fakalangi ke "fakalotu'i 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē" (Mātiu 28:19). Talu mei he ngaahi 'uluaki 'aho 'o hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei, mo hono fakafou 'o e tukupā topupapú ni 'o fou mai 'i He'ene kau palōfita mo e kau 'aposetolo he ngaahi 'aho kimui ní. Ne folofola 'a e 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi

Fuakavá, “Pea ‘oku ou fai kiate koe ha fekau ke ke toki akonaki ‘aki ia ki he kakai kotoa pē; he ‘e akonaki ‘aki ia ki he ngaahi pule’anga, ngaahi fa’ahinga, ngaahi lea, mo e kakai kotoa pē” (T&F 42:58). Na’á Ne folofola kimui ange, “He ko e mo’oni, ‘oku totonu ke ongo atu ‘a e ongoongo mei he potú ni ki māmani kotoa pē, pea ki he ngaahi potu mama’o taha ‘o māmani—[he kuo pau] ke malanga ‘aki ‘a e ongoongolelei ki he kakai fulipē, ‘aki ‘a e ngaahi faka’ilonga ‘oku hoko mai kiate kinautolu ‘oku tui” (T&F 58:64). Ko e ongoongolelei ko ia kuo fakafoki mai ‘a ia te tau vahevahé ko e “palani ia ‘o e fiefia ‘a ‘etau Tamai Hēvaní. Ko e tefito’i akonaki ‘o e ongoongolelei ko e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí” (*Tu’u Ma’u ‘i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelei* [2004], 76). Talu mei he ngaahi ‘uluaki ‘aho ‘o e Siasí, mo e feilaulau lahi ‘a ha kāingalotu tokolahi ki hono ‘oatu ‘o e pōpoaki ‘o e ongoongolelei kuo fakafoki maí ki māmani. ‘Oku ma’u ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí, ‘i he’enua hoko ko e hako ‘o ‘Ēpalahamé, ha faingamālie mo ha fatongia ke fakahoko ‘a e fuakava faka-Ēpalahamé (vakai, Ēpalahame 2:9–11). Ko ha faingamālie ke kau ‘i he tukupā toputapú ni.

“Ko e tefito’i tokāteline ‘o e ongoongolelei ko e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí.”

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Ma’ake 16:15
- Loma 1:16–17
- 3 Nīfai 27:13–22
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:81

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na’e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī: “Tau ala atu mu’a ‘o tokoni ki he māmani ‘i he’etau ngāue fakafaifekau ‘oku fai, ‘o ako’i ‘a kinautolu kotoa pē ‘e fie fanongo ki hono fakafoki mai ‘o e ongoongolelei, ‘o lea ta’emanavahē, pea ‘ikai ‘i he fie mā’oni’oni, ‘o fekau’aki mo e ‘Uluaki Mata-Me’a-Hā-Maí, mo fakamo’oni’i e Tohi ‘a Molomoná, pea mo hono toe fakafoki mai ‘o e lakanga fakataula’eikí. ‘E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, tau tū’ulutui mu’a ‘o lotu ke ma’u ha faingamālie ke tau ‘omi e ni’ihi kehé ki he fiefia ‘o e ongoongolelei” (‘i he Conference Report, Apr. 2000, 110–11; pe *Liahona*, Siulai 2000, 106).

■ Ko e hā ‘a e ongoongolelei ko ia te tau vahevahe mo e kakai kehé? ‘I he tohi *Tu’u Ma’u ‘i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelei*, ‘oku faka’uhinga’i ai ‘a e ongoongolelei ko “e palani ia ‘a ‘etau Tamai Hēvaní ki he fiefiá. Ko e uho ‘o e tokāteline ‘o e ongoongolelei ko e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí” ([2004], 155). ‘Oku ako’i ‘i he fakamatala ‘i he Bible Dictionary; “ ‘Oku ‘uhinga ‘a e fo’i lea ongoongolelei ki he ongoongo fakafiefia. Ko e ongoongo fakafiefiá ‘a hono fakahoko ko ia ‘e Sīsū Kalaisi ‘a e fakalelei haohaoá ma’á e fa’ahinga ‘o e tangatá, ‘a ia te ne huhu’i ‘a e fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá mei fa’itoka mo fakapale’i ‘a e tokotaha takitaha ‘o fakatatau ki he’ene ngaahi ngāue. Na’e kamata ‘a e fakalelei ni ‘i hono fokotu’u ‘o Sīsū ‘i he maama fakalaumālie ka na’á ne toki fakahoko ia lolotonga ‘ene mo’ui fakamatelié” (“Gospels,” 682).

‘Oku tau ‘ilo ‘i he tohi fakahinohino ki he ngāue fakafaifekau ko e *Malanga’aki ‘Eku Ongoongolelei*: “ ‘Oku fakamatala’i fakatou’osi ‘e he ongoongolelei ‘o Kalaisí ‘a ho’o pōpoakí pea mo ho’o taumu’á; ‘a ia, ‘okú ne fakamatala’i ‘a hono ‘uhinga ‘o e ngāue fakafaifekau pea mo hono ‘uhinga ‘oku fakahoko aí. Na’e fakamatala’i ‘e he Fakamo’ui ‘a ‘Ene ongoongolelei ke fakakau ai ha ngaahi tefito’i tokāteline mahu’inga. Na’á Ne hā’ele mai ki māmani ke fakahoko ‘a e finangalo ‘o ‘Ene Tamai, pea na’e fekau’i mai ‘e He’ene Tamai ki he māmani ke hiki hake Ia ki he kolosí. ‘E fokotu’u hake ‘a e kakai kotoa pē ke tu’u ‘i he ‘ao ‘o Kalaisí ke fakamāu’i kinautolu ‘o fakatatau ki he’enua ngaahi ngāue, neongo pe ‘oku lelei pe kovi, tu’unga ‘i He’ene Fakalelei mo ‘Ene Toetu’ú. ‘E lava ke fakamā’oni’oni’i ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ‘a kinautolu ‘oku tui kia Kalaisí, fakatomala mei he’enua ngaahi angahalá, mo papitaiso ‘i he huafa ‘o Kalaisí. Kapau te nau kātaki ki he ngata’angá, te nau tu’u ta’ehalaia ‘i he ‘ao ‘o Kalaisí ‘i he ‘aho faka’osí, pea te nau hū atu ki he mālōlō’anga ‘o e ‘Eikí. ‘E fakatonuhia’i kinautolu ‘e Kalaisi ‘i he ‘ao ‘o e Tamai. Te ne hoko ko honau Fakalaloa mo honau Taukapo” ([2004], 6).

■ Oku ma’u ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí, ‘i he’enua hoko ko e hako ‘o ‘Ēpalahame mo e fale ‘o ‘Isilelí, ha faingamālie ke vahevahe ‘a e ongoongolelei. Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Lāsolo M. Nalesoni ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Oku mou kau ki ‘Isilelí? Ko ia kotoa. Ko kimoutolu ‘a e ‘Amanaki’anga ‘o ‘Isilelí, kau tau ‘o Saioné, Fānau ‘o e tala’ofá’ (*Ngaahi Himí*, 1985, fika 161). . . .

“ . . . Ko hotau tokolahi ‘oku ‘o e hako ‘o Siosefá ‘o fou ‘ia ‘Ifalemi pe Manase. Ko e hako ia na’e fili ke ne mu’omu’a ‘i hono tānaki ‘o ‘Isilelí, ko e hako ke taki ‘i he funga ‘o māmaní ‘i hono tāpuekina ‘a e ngaahi pule’anga kotoa ‘o māmaní.

“Ko e ngāue fakafaifekau ko e kamata’anga pē ia ‘o e tāpuaki ko ‘ení” (Thanks for the Covenant,” ‘i he *‘Brigham Younga University 1988–89 Devotional and Fireside Speeches* [1989], 58–59).

■ Ne toe fakamamafa’i ‘e ‘Eletā Nalesoni ‘a e ngāue fakafaifekau ko ha kongā ia ‘o e fuakava ‘a e ‘Eikí mo ‘Ēpalahamé: “Kuo tau ma’u foki, ‘o hangē ko kinautolu ‘i mu’á, ‘a e lakanga fakataula’eiki topu-tapú mo e ongoongolelei ta’engatá. Ko ‘etau ngaahi kui ‘a ‘Ēpalahame, ‘Aisake, mo Sēkope. ‘Oku tau kau ki ‘Isilelí. ‘Oku [‘i ai ‘etau] totonu ke ma’u ‘a e ongoongolelei, ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eiki mo e mo’ui ta’engatá. *‘E tāpuekina ‘a e ngaahi pule’anga ‘o e māmaní ‘e he’etau ngaahi ngāue pea mo e ngaahi ngāue ‘a hotau hakó.* ‘Oku ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e tala’ofa ko ‘ení ‘e he hako totonu ‘o ‘Ēpalahamé mo kinautolu ‘oku fakakau mai ki hono fāmílí ‘i he ohí—‘o makatu’unga ‘i he’enau tali ‘a e ‘Eikí mo tauhi ‘Ene ngaahi fekaú” (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 42–43; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 41; ko e toki tānaki atu ‘a e mata’itohi fakahihifi).

■ Na’e pehē ‘e ‘Eletā M. Lāsolo Pālali ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘oku kei tu’u pē ‘a e fekau ko ia ‘a e ‘Eikí ke “fakalotu’i ‘a e ngaahi pule’anga kotoa peé” he ‘ahó ni: “ ‘I he ofi ki he ‘osi e ngāue ‘a e ‘Eiki kuo toetu’ú he māmaní, na’á Ne fakahinohino’i ‘Ene kau ākongá ‘aki ‘a e ngaahi folofola ko ‘ení: ‘Ke ‘alu ‘a kimoutolu, ‘o fakalotu’i ‘a e ngaahi pule’anga kotoa pē, ‘o papitaiso ‘a kinautolu ‘i he huafa ‘o e Tamái, mo e ‘Aló, mo e Laumālie Mā’oni’oni: Akonaki atu kiate kinautolu ke nau tokanga ki he ngaahi me’a kotoa pē ‘a ia kuó u fekau kiate kimoutolú’ (Mātiu 28:19–20). [‘Oku kei tu’u pē fakahinohino ko iá he ‘ahó ni pea ko ha fekau ia ki he Kau Taki Mā’olungá [mo e] kau faifekau . . . ke nau fononga ki he ngaahi tuliki ‘e fā ‘o e māmaní ‘o ako’i ‘a e ongoongolelei”] (‘i he Conference Report, Oct. 1988, 34; pe *Ensign*, Nov. 1988, 28).

Kau Taki Mā’olungá. © Clark Kelley Price. Oua māā ‘i hano Itālu.

■ Na’e me’a ‘a ‘Eletā Henelí B. ‘Aealingi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá fekau’aki mo e tukupā kuo pau ke fai ‘e he mēmipa takitaha ‘o e Siasí ke vahevahe ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai:

“ ‘Oku mahu’inga kiate kinautolu kotoa pē ‘oku hoko ko e kau ākongā ‘o e fuakava ‘a Sīsū Kalaisí ‘a ‘etau lava ‘o ue’i hake ‘a e ni’ihi kehé ‘aki hotau le’o ‘o e fakatokangá. Ko e fekau ‘eni kuo tuku ki he mēmipa kotoa pē ‘o e Siasí ‘o Sīsū Kalaisí ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní: ‘Vakai, na’á ku fekau’i atu ‘a kimoutolu ke fakamo’oni pea lea fakatokanga ki he kakaí, pea ‘oku taau mo e tangata kotoa pē kuo fai ki ai ‘a e fakatokangá ke ne fakatokanga ki hono kaungā’apí foki’ (T&F 88:81).

“Ko e fekau mo e fakatokanga ‘eni ki ha fakatu’u-tāmaki na’e fai kiate kinautolu na’e ui ko e kau faifekau ‘i he kamata’anga ‘o hono toe Fakafoki mai ‘o e ongoongolelei. Ka ko e fatongia ki he fai ‘o e fakatokangá ki hotau ngaahi kaungā’apí ‘oku ‘iate kitautolu kotoa pē kuo tali ‘a e fuakava ‘o e papitaisó. Kuo pau ke tau talanoa ki hotau [kaungāme’á] mo e kāinga te’eki Siasí ‘o kau ki he ongoongolelei. Ko ‘etau taumu’á ke fakafe’i ‘a kinautolu ke ako’i ‘e he kau faifekau taimi kakato kuo ui pea vahe’i ke nau ako’i iá” (‘i he Conference Report, Oct. 1998, 40–41; pe *Liahona*, Sānuāli 1999, 39).

■ Ne fakamatala’i ‘e ‘Eletā Lisiate G. Sikoti ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá hono mahu’inga ‘o ‘ene ngāue fakafaifekau taimi kakató: “ ‘Oku ou poupu’i kimoutolu ‘aki hoku mālohí kotoa ke mou lotu ‘o kau ki ha’amou ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau taimi kakato, he te mou lavame’a ai ‘i ho’omou mo’uí ‘i ho’omou tāpuaki’i ‘a e kakai kehé ke nau ‘ilo’i ‘a e mo’oni mo ma’u ‘a

e ngaahi ouau ‘o e fakamo‘uí. Ko e me‘a kotoa pē ‘oku ou mata‘ikoloa ‘aki ‘i he mo‘uí he ‘ahó ni na‘e kamata ke tupulaki ia mei he ngaahi me‘a topu-tapu na‘e hoko ‘i he‘eku hoko ko ha faifekau taimi kakató” (‘i he Conference Report, Oct. 1997, 48; pe *Liahona*, Sānuali 1998, 44).

Kuo folofola ‘a e ‘Eikí ‘o pehē, “ ‘Oku hina ‘a e ngoué ki he utu-ta‘ú” (T&F 4:4).

■ Ko e ‘imisi he kupu‘í lea “ ‘oku hina ‘a e ngoué ki he utu-ta‘ú” ko e fōtungā ia ‘o ha ngoué keleni ‘i he‘ene fotu ‘i ha ‘aho la‘ā lelei. Ne fa‘a faka‘aonga‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e kupu‘í leá ni ‘i He‘ene fakahā kuo mateuteu ‘a e māmaní ki hono tānaki ‘o e ngaahi laumālié (vakai, T&F 4:4; 6:3; 11:3; 12:3; 14:3; 33:3, 7). Ko e tokolahi ‘o e fānau ‘a e Tamai Hēvaní kuo nau ‘osi mateuteu ke fanongo mo tali ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Kuo nau ‘osi mateuteu ke ‘omi kinautolu ki he Siasí ‘o e ‘Eikí, ko ha kongā ‘o e utu-ta‘ú ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní.

Ko e Ulu‘āto Kaulā. © 1993 Māneke Campbell. Oua nūā ‘i hano Isitau.

‘I he folofola ko ia ‘a e ‘Eikí ‘i Fēpueli 1829 ‘a ia ‘oku pehē, “ ‘oku hina ‘a e ngoué ki he utu-ta‘ú” (T&F 4:4), na‘á Ne kamata fakava ai ‘a e ngaahi matapā ki he ngāue fakafaifekau ‘i he funga ‘o māmaní. Neongo ko ha peseti si‘í pē ‘o e tokolahi ‘o māmaní ‘oku kau ki he Siasí he lolotonga ni, ka ‘e a‘u ‘o fokotu‘u ‘a e Siasí ‘i he pule‘anga kotoa pē. ‘Oku kau mai ‘a e kakaí ki he Siasí he taimi ‘e ní‘ihi ko e “tokotaha ‘i ha kolo pe [ko ha] toko ua ‘i ha [fāmili]” (Selemaia 3:14). Ko e taimi ‘e ní‘ihi ‘oku kau tokolahi mai ‘a e kakaí ki he Siasí. Hangē ko ‘ení, na‘e papitaiso ‘e Uilifooti Utalafi ha kau ului ‘e toko 2,000 ‘i Pilitānia Lahi ‘i he ta‘u pē taha. ‘I he ta‘u ko ia ‘e 14 ne taki ai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘a e Siasí—mei he ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli 1830 ki he ‘aho 27 ‘o Sune 1844—ne

“Kiate kimoutolu te mou tali ‘a e ui ke ō ‘o ngāue, te u lava ke tala‘ofa atu he ‘ikai teitei ngalo ho hingoa lelei ‘i māmani pe ‘i ‘itāniti ka hoko maí.”

tupulaki e tokolahi ‘o e kāingalotú mei he toko 6 ki he toko 26,000. Kuo tupu ‘a e Siasí mei he tokosi‘í ‘o a‘u ki ha tu‘unga fakaemāmani lahi, pea ‘oku kei fakamo‘oni‘í pē ‘a e folofola ko ia ‘a e ‘Eikí ne fai ‘i he 1829.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:3
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 33:3
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 123:12

Hiki ‘i ho‘o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma‘u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na‘e fai ‘e ‘Eletā L. Tomu Peuli ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a e tala‘ofa ko ‘ení ki he kau teuteu ngāue fakafaifekau: “[Kiate kimoutolu te mou tali e ui ke ‘alu atu ‘o ngāue, ‘oku ou lava ke tala‘ofa atu he ‘ikai teitei ngalo ho hingoa lelei ‘i he māmani ko ‘ení pe ‘i ‘itāniti. Ko ia, ‘oku mau toe fakaongo atu ai ‘a e ui ni mo fakatauange ‘e fekau atu ‘e he ‘Eiki ‘o e Utu-ta‘ú ha kau ngāue ‘oku tokolahi ange, he kuo hina ‘a e ngoué, kuo mateuteu ki ha utu-ta‘u lahi fau] (vakai, T&F 4:4)” (‘i he Conference Report, Apr. 1992, 33–34; pe *Ensign*, May 1992, 25).

■ Na‘e akonaki ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘o pehē: “Kuo tupu mei he ‘uluaki kau mēmipa ‘e toko onó ha fu‘u fāmili lahi ‘o e kāingalotú. . . . Kuo ‘ikai ha siasí na‘e tupu hake ‘i he ‘Iunaiteti Siteití kuo tupu vave pea mafola lahi pehē. ‘Oku kau ki he Siasí ‘oku mafola lahi ko ‘ení ha kāingalotu mei ha ngaahi pule‘anga ‘a ia ‘oku nau lea ‘aki ha ngaahi lea kehekehe. Ko e tupulaki fakaofa ia ‘oku te‘eki mātā ‘i mu‘a. ‘Oku hā mai ha fakatātā faka‘ofa‘ofa ‘i hono folahi atu ‘a e kupesi ‘o hono kuohilí. ‘Oku lava ke tau mamata ki hono olá ‘i he mo‘uí ‘a ha kakai fiefia mo faka‘ofa‘ofa. ‘Okú ne fokotu‘u mai ‘oku ‘i ai ha ngaahi me‘a fakaofa ‘oku ‘amanaki ke hoko mai” (‘i he Conference Report, Apr. 2002, 3; pe *Liahona*, Siulai 2002, 4).

‘Oku tokoni ‘a e kau faifekau ki hono tānaki ‘o ‘Isilelí.

■ Ko e ngāue ‘o hono ‘omi ‘o e kakaí ki he ongoongolelei ‘a ia ‘oku fetakinima ai ‘a e tui kia Kalaisí,

papitaisó, mo e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko ha kongā pē ia 'o hono tānaki 'o 'Isilelí. Na'e akonaki 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'o pehē: "Ko e tokotaha kotoa pē kuó ne tali 'a e ongoongoleléi 'oku kau ki he fale 'o 'Isilelí. Ko hono fakalea 'e tahá, 'oku nau hoko ko ha mēmipa 'o e hako filí, pe ko ha fānau 'a 'Ēpalahame 'o fou 'ia 'Aisake mo Sēkope 'a ia na'e fai ki ai 'a e ngaahi tala'ofá" (*Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 3:246).

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Selemaia 16:14–17
- 1 Nīfai 22:4, 11–12
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:7
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:11

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e akonaki 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo fekau'aki mo hono tānaki 'o 'Isilelí 'o pehē: " 'Oku kau 'i hono tānaki 'o 'Isilelí 'a e kau ki he siasi mo'oni pea mo hono ma'u ha 'ilo ki he 'Otuā mo'oni. Ko ia, ka 'i ai ha taha kuó ne 'osi tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, pea lolotonga feinga ke lotu ki he 'Eikí 'i he'ene lea pē 'a'aná fakataha mo e Kāingalotu 'i he pule'anga 'oku 'i aí, 'oku talangofua ia ki he ngaahi fono 'o e tānaki 'o 'Isilelí pea ko e 'ea-hoko ia ki he ngaahi tāpuaki kotoa kuo 'osi tala'ofa 'aki ki he Kāingalotu 'o e ngaahi 'aho faka'osí" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [1982], 439).

■ Na'e akonaki 'a 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o pehē ko e "ngāue fakafaipekaú ko e kamata'anga pē ia" 'o hono tānaki 'o 'Isilelí: "Ko hono fakahoko mo hono fakalūkufua 'o e ngaahi tāpuaki ko iá 'oku ma'u ia 'i he taimi 'oku fakahaohaoa'i ai 'e kinautolu ne 'alu hifo ki he vai 'o e papitaisó 'a 'enau mo'uí 'o a'u ki ha tu'unga te nau lava ai 'o hū ki he temipalé. 'Oku hanga 'e he ma'u 'o e 'enitaumení 'o fakama'u 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki he fuakava faka-'Ēpalahamé" (*Perfection Pending, and Other Favorite Discourses* [1998], 207).

Ko e tefito'i taumu'a 'o e ngāue fakafaipekaú ke fakaafe'i 'a e kakaí ke nau ha'u kia Kalaisi.

■ 'I hono fakafoki mai 'o e Siasi 'o e 'Eikí ki māmaní, 'oku toe malava ai 'a e kakaí ke papitaiso, ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea mo ha ngaahi tefito'i mo'oni mo ha ngaahi ouau kehe 'o e ongoongoleléi 'o hangē ko hono fakahā 'e he 'Eikí. 'Oku hanga 'e hono tali 'o e akonaki 'a e 'Eikí mo e ngaahi ouaú 'o fokotu'u kitautolu 'i he hala 'oku fakatau ki he mo'ui ta'engatá mo Ia pea mo 'etau Tamai Hēvaní. Na'e akonaki 'a e palōfita ko Molonai 'o pehē: " 'Io, ha'u kia Kalaisi, pea hoko 'o haohaoa 'iate ia, pea fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'emā'oni'oni kotoa pē; pea kapau te mou fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'emā'oni'oni kotoa pē, pea 'ofa ki he 'Otuá 'aki homou iví, 'atamaí, mo e mālohi kotoa pē, pea 'e toki fe'unga 'a 'ene 'alo'ofá ki te kimoutolu, koe'uhi ke tupu 'i he'ene 'alo'ofá 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisi; pea kapau 'oku tupu 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisi, 'oku 'ikai te mou teitei lava ke faka'ikai'i 'a e māfimafi 'o e 'Otuá" (Molonai 10:32).

'Oku lava ke ma'u 'e he kau faifekau mo e kāingalotu 'o e Siasí ha fiefia mo ha nonga 'i he'enua vahevahe 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'a ia 'okú ne taki 'a e kakaí kia Kalaisi.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 1 Nīfai 6:4
- 2 Nīfai 25:26
- Sēkope 1:7
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 133:37–39

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamo'oni'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a Kalaisi pea mo Hono tefito'i fatongia mahu- 'inga 'i he Siasí: "[Oku tau 'ofa he 'Eiki ko Sísū Kalaisí. Ko ia 'a e Mísaiá, ko hotau Fakamo'ui mo hotau Huhu'i. Ko ia 'a e huafa pē taha 'e lava ke fakamo'ui ai kitautolú (vakai, Mōsaia 3:17, 5:8; T&F 18:23). 'Oku tau feinga ke tauhi kiate Ia. 'Oku tau kau ki hono Siasí, ko e Siasí 'o Sísū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku fakamo'oni 'etau kau faifekau mo hotau kāingalotú kia Sísū Kalaisi 'i ha ngaahi pule'anga lahi 'o e māmaní]" (i he Conference Report, Oct. 1987, 78; pe *Ensign*, Nov. 1987, 65).

■ Na'e me'a 'a 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá fekau- 'aki mo e hoko 'ene mo'uí ko ha fakamo'oni ki he mo'oni:

"Ka ko e tumutumu 'o 'eku ongo'i fie- fia pea mo e mahino kotoa 'oku ou ma'ú, 'a 'eku ma'u 'a e faingamālie ko ia 'oku fakamatala'i 'e Nifai, ke 'lea 'ia Kalaisi, . . . fiefia 'ia Kalaisi, . . . malanga 'aki 'a Kalaisi, [mo] kikite 'ia Kalaisi' (2 Nifai 25:26) 'o tatau ai pē ha feitu'u pe ko ha taha te ma fetaulaki, kae 'oua kuo mole 'a e mānavá 'i he'eku mo'uí. . . .

"Ka ko 'eku hoha'a lahi tahá 'oku tupu ia mei he fekau tatau pē ko iá. 'Oku fakamanatu mahino- ngofua 'aupito mai 'e ha kupu'i folofola kiate kitau- tolu "ilonga 'a kinautolu 'oku malanga 'aki 'a e ongoongolelei. [oku totonu ke nau mo'ui 'aki . . . 'a e] ongoongolelei' (1 Kolinitō 9:14). Kuo pau ke hoko 'eku mo'uí ko e kongā ia 'o 'eku fakamo'oni kia Sísuú, 'o mahulu atu ia 'i he'eku ngaahi lea mo 'eku ngaahi akonaki pea mo 'eku fakamo'oni. 'Oku totonu ke hāsino 'i he'eku mo'uí kakato 'a hono fakalangi 'o e ngāue ni. He 'ikai te u makātaki'i kapau 'e hanga 'e ha'aku lea pe tō'onga 'o holoki 'a ho'omou tui kia Kalaisi'" (i he Conference Report, Oct. 1994, 39–40; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 38).

'Oku ma'u 'a e uiui'i ke ngāue fakafaifekau taimi kakatō mei he 'Eiki 'o fakafou mai 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i.

■ Ko ha faingamālie ma'ongo'onga ke hoko ko ha faifekau taimi kakato. 'Oku ui 'e he 'Eiki ha kau faifekau 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i, ke nau fakaafe'i 'a e kaka'i ke ha'u kia

Kalaisi. Ko e ngāue 'eni 'a e 'Eiki. 'Oku ma'u 'e he kau faifekau 'a e mafai ke ako'i 'a e ongoongolelei kuo fakafoki mai mo fakahoko 'a e ngaahi ouau fakamo'ui, 'i he lakanga fakataula'eiki.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 'Alamā 42:31
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:15
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:29

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'eni.

■ Na'e fakatukupaa'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'a e kau talavou 'o e Siasí ke nau tali faka- mātotoato honau faingamālie ngāue fakafaifekau: "

'Oku ou tuku atu ha tukupā ki he tala- vou kotoa pē 'i he ha'ofanga tokolahí ni he pooni. Teuteu'i koe he taimí ni ke ke taau ke ngāue ma'á e 'Eiki 'o hoko ko ha faifekau taimi kakato. Kuó Ne 'osi folofola, 'Kapau te mou mateu- teu, 'e 'ikai te mou manavahē' (T&F 38:30). Teuteu ke fakatapui ha ta'u 'e

ua ho'o mo'uí ki he ngāue toputapú ni. 'E hoko ia ko ha vahehongofulu 'o e 'uluaki ta'u 'e uofulu 'o ho'omou mo'uí]" (i he Conference Report, Sept.– Oct. 1995, 70; pe *Ensign*, Nov. 1995, 51–52).

■ Na'e fakamafai'i 'e 'Eletā Monití J. Polou 'o e Kau Fitungofulú ko e uiui'i 'o e ngāue fakafaifekau 'oku ha'u ia mei he 'Eiki:

"Kuo 'i ai ha taimi kehekehe 'e fā kuó u hanga ai mo Sisitā Polou mo homa fāmilí 'o fakaava fiefia hake 'a e ngaahi sila na'e 'i ai e uiui'i ngāue fakafaifekau mo e fei- tu'u ne ui ki ai e taha 'o e fānaú. Na'a mau fakalau- lauloto fiefia he taimi kotoa pē ki he ngaahi feitu'u kehekehe 'e lava 'o ui 'ema fānaú ke nau ngāue aí. Neongo na'a nau fakahā mai 'a e feitu'u 'oku nau fie 'alu 'o ngāue aí, ka 'i he'enu sio hifo pē ki he faka- lea ko ia 'oku pehē 'Kuo ui koe ke ke ngāue 'i he misiona ('atā),' 'oku te'eki ai ha taimi 'e ta'e ongo'i ai 'e he mēmipa takitaha 'o e fāmilí ha fiemālie mo ha fiefia, 'oku tonu pē 'a e uí. Na'a mau 'ilo'i na'e 'i ai ha palōfita na'a ne fakahinohino'i 'a e ui fakalangi ko ia

"Teuteu'i koe he taimí ni ke ke mo'ui taau ke ngāue ma'á e 'Eiki 'o hoko ko ha faifekau taimi kakato."

ne fai mai ki he toko fā 'o 'ema fānaú kuo nau talí. 'E toe lava foki 'e ha kau faifekau mālōlō 'e toko lau mano 'o fakamo'oni'í 'a e founá ni mo e ue'í fakalaumālie fakalangi ne kau 'i honau uiui'í fakafai-fekau. . . .

“. . . 'Oku hoko 'a e fakahā [fakatāutaha] mo fakakikite ko iá ko e makatu'unga 'oku fakatefito ki ai 'etau ngāue 'i he Siasí' (i he Conference Report, Apr. 1997, 37–38; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 32).

■ Na'e akonaki 'a 'Eletā Lisiate G. Sikoti fekau'aki mo e fatongia 'o ha talavou ke ngāue fakafai-fekau 'o pehē: "Kapau ko e talavou koe 'okú ke mo'ui lelei fakaesino, pea fe'unga fakaeloto, 'oku ou lotua ke ke 'ilo'í 'a e faingamālie mo e fatongia 'okú ke ma'u ki he 'Eikí, ke ke teuteu'í koe ke ke hoko ko ha faifekau taimi kakatō. 'Oku kau ki ai ho'o 'ilo ki he folofolá, [talangofuá], tauhi koe ke ke ma'á, haohoaó mo fe'unga ke ke ma'u ho 'enitaumeni 'i he temipalé. Tali ha ui mei he Palesiteni 'o e Siasí 'i ho'o ta'u motu'a fe'ungá, ke ke 'alu 'o ngāue 'i ha ta'u 'e ua 'o hoko ko ha fakafofonga 'o e 'Eikí' (i he Conference Report, Oct. 1997, 48; pe *Tūhulu*, Sānuai 1998, 44).

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- Ko e hā 'ene 'uhinga kiate koe 'a e pehē " 'oku hina 'a e ngoué ki he utu-ta'ú?"
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku hoko ai 'a e 'alu 'o ngāue fakafai-fekau ko ha feilaulau? Ko e hā ha ngaahi founa 'oku 'ikai hoko ai ko ha feilaulau?
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tokoni'í ai 'e ho'o 'ilo 'oku ha'u 'a e uiui'í fakafai-fekau mei he Fakamo'uí, 'a e anga ho'o faka'aonga'í ho taimí he 'aho takitaha lolotonga ho'o ngāue fakafai-fekau?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAI

- Kamata ha'o tohinoa ako. Ko ha tohi 'eni te ke lekooti ai ha ngaahi 'ilo ki he ongoongoleleí ne ke ma'u mei ho'o akó. 'Oku lahi ha ngaahi misi-ona te nau talaatu ke ke tauhi ha tohi pehē, pea 'e tokoni leva 'eni ke ke kamata'í ha'o me'angāue fakafai-fekau 'aonga.
- Ako ma'uloto 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4 mo teuteu ke ke lau ma'uloto ia 'i ha polokalama fakalaumālie 'a e kalasí he kaha'ú (pe ko ha'amou lau ma'uloto fakataha he kalasí).

- Ako ma'uloto (pe toe ako ma'uloto) 'a e Ngaahi Tefito 'o e Tuí.
- Talanoa mo ha faifekau ne toki 'osi mai fekau'aki mo hono mahu'inga 'o e ngāue fakafai-fekau pea na'e hoko nai 'ene ngāue fakafai-fekau ko ha feilaulau pe 'ikai.
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 31:3–13, pea vakai'í fakakongokonga iiki 'a e ngaahi tukupā mo e ngaahi tala'ofa ko ia 'a e 'Eikí ki he kau faifekau.
- 'Omi he uike kotoa pē 'a e folofolá mo e tohi lēsoni ko 'ení ki he kalasí.

LAUKONGA MAKEHE 'OKU FOKOTU'U ATÚ

Tu'u Ma'u 'i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongoleleí

- "Ngāue Fakafai-fekau" (p. 148–150)

NGAAHI FAKAMATALA KI HE NGĀUE FAKAFAI-FEKAÚ

Samuela H. Sāmita

Na'e tohi 'a 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o fekau'aki mo e 'uluaki faifekau 'o e kuonga fakakosipelí ni, 'a Samuela H. Sāmita, ko e taha 'o e ngaahi tokoua 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'Oku hoko 'a e fuofua faifekau ni ko ha sippinga mahu'inga ki he kau faifekau faivelenga te nau pehē kuo nau mamata ki ha fanga ki'í fua mei he'enau ngāue pea mo e founa ke faka'aonga'í 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he ngāue fakafai-fekau.

" 'Oku hoko ia ko ha talanoa 'o e tui lahi mo e loto to'a 'i he fehanga hangai mo e ngaahi tūkunga fakalotosi'í. Na'e 'ikai tupukoso pē hono ui ia ko e fuofua faifekau. Hili 'ene ma'u ha fakapapau'í fakalaumālie ki hono mo'oni 'o e me'a ne fakahā ange ki ai 'e hono tokoua ko e palōfitá, ko e fika tolu leva ia ke papitaiso 'i he kuonga fakakosipelí ni— 'o hoko 'ia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele.

"Na'e kamata 'aki 'ene ngāue fakafai-fekau ha 'ilo pau ki hono mo'oni 'o e ngāue toputapu ne fakahoko 'e Siosefa Sāmitá pea mo e mo'oni foki 'o e Tohi 'a Molomoná. 'I he hoko 'a Samuela ko e taha 'o e Kau Fakamo'oni 'e Toko Valú, na'á ne ma'u faingamālie ai ke fakahā 'e Siosefa kiate ia 'a e ngaahi

lau'i peletí, mo ne lava ke ala 'aki hono nimá ki ai mo mamata ki he ngaahi mata'itohi fakakuonga mu'a 'i aí. Na'e toe kau foki 'i he kāingalotu fakalao 'e toko ono 'o e Siasí 'i hono fokotu'u 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli 1830.

"Kimu'a sí'i pea ma'u 'e Samuela hono uiui'i ngāue fakafaifekau, na'á ne fakatau ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná kia Fineasi 'Iongi, ko ha tokotaha malanga fefononga'aki. 'I he'ena 'uluaki fetaulaki ko 'ení, na'á ne to'o ha tohi 'i hono nimá 'o tu'uaki kia Fineasi.

" 'Matāpule, ko ha tohi 'eni 'oku ou loto ke ke lau.'

"Na'e ki'i momou 'a Fineasi. ' Kātaki, matāpule, ko e tohi hā 'okú ke ma'ú?'

" 'Ko e Tohi 'a Molomoná, pe, hangē ko hono ui 'e ha ní'ihí, ko e Tohi Tapu Koulá.'

" ' 'Oí, tangata, ta 'oku ngali ko ha fakahā?'

" ' 'Io. Ko ha fakahā ia mei he 'Otuá.'

"Ne faka'ali'ali leva 'e he talavou 'a e ongo peesi fakamuimitaha 'o e tohi mo 'ai ke ne lau 'a e fakamo'oni 'a e kau fakamo'oni. Ne hoko atu leva 'a e talavou, 'Kapau te ke lau 'a e tohi ni 'i he loto fa'a lotu mo kole ki he 'Otuá ke ne foaki atu ha fakamo'oni, te ke 'ilo hono mo'oni 'o e tohi ni.'

"Na'e mālie'ia 'a Fineasi 'i he'ene fakafōtungá mo hono 'ulungāanga lea totonú, 'o ne talaange ai ki he talavou ni te ne lau ia. Ne 'eke ange 'e Fineasi hono hingoá; pea ne talaange ko Samuela H. Sāmīta.

" 'Ta, ko e taha koe 'o e kau fakamo'oni.'

" 'Io, 'oku ou 'ilo ko e tohi ko ha fakahā ia mei he 'Otuá, ne liliu 'aki 'a e me'afuaki mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea ko hoku tokouá, 'a Siosefa Sāmīta ko e Sí'i, ko ha Palōfita, Tangata Kikite, mo ha Tangata Ma'u Fakahā' " ('i hono faka'aonga' 'i he S. Dilworth Young, *Brigham Young—His Life (First Half)*, Brigham Young University Speeches of the Year [17 Mar. 1964], 3).

" 'I he mavahe ko ia 'a Samuela 'i he'ene 'uluaki ngāue fakafaifekau, hili ha taimi sí'i mei hono fokotu'u 'o e Siasí, na'e fakanāunau'i 'aki ia ha fakamo'oni ki he mo'oni kae 'ikai mo ha toe me'a kehe. Ka na'e sí'si'i pē mo ha toe me'a kehe te ne fie ma'u. Na'á ne ma'u ha fakamo'oni mo ha ngaahi tatau 'o e Tohi 'a Molomoná—'a e me'a-ngāue fakafaifekau ki he fakauluí. Na'á ne to'o ha kato āfei 'o ne fakafonu 'aki ia ha ngaahi tatau lahi fau 'o e tohi 'o fakatatau mo e me'a ne ne lava

ke to'ó. Mahalo na'á ne to'o mo ha tohi 'e taha 'i hono nimá.

"Kuo pau ke mou manatu kuo te'eki fakahoko tu'o taha 'eni kimu'a. Na'e 'ikai ke 'i ai hano hoa ke ne fakahinohino ange hono founga faka'aonga' 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e 'ikai ke 'i ai ha Ako'anga Fakafaifekau ki he talavou ni.

"Na'e mavahe ai 'a Samuela mei Palemaila ke fononga 'i he tuku'uta 'o e fonuá, ke kumi ha kau ului mo ha ní'ihí fakafo'ituitui 'e mahu'inga'ia mo fie fakatau ha Tohi 'a Molomona. Na'e lue lalo 'i ha maile 'e 25 he 'uluaki 'ahó, pea 'i he'ene a'u mai ki ha fale talifononga 'e taha, na'á ne 'eke ki he tauhi 'o e fale talifonongá pe te ne fie fakatau ha tohi. 'I he 'ilo lahi ange 'a e tauhi 'o e fale talifonongá ki he taumu'a 'o 'ene fonongá, na'e tuli fakamālohi'i leva ia ke mohe 'i tu'a 'i ha lalo 'āpele 'i hono 'ulu-aki poó.

© 2004 Robert Barrett. 'Ounau, 'i hono itau

" 'I he 'aho hono hokó, ne fe'iloaki ai 'a Samuela mo ha taha malanga Metotisi ko Sione P. Kuliní. Na'e 'ikai tokanga 'a Misa Kuliní ia ke ne lau 'a e tohi, ka na'á ne pehē te ne tauhi mo vakai pe 'e 'i ai ha taha kehe te ne fie fakatau. Na'e 'ikai fo'i 'a Samuela. Na'e toe foki mai ki he fāmili Kuliní 'o 'ilo ai kuo 'osi lau 'e he uaifi 'o Misa Kuliní, 'a Lota 'Iongi Kuliní—ko ha tuofefine 'o Fineasi 'Iongi—'a e tohi. Na'á ne fakaloto'i kimui hono husepānití 'o talaange 'oku fie ma'u ke ne lau ia. Na'e 'ikai ke papitaiso 'e Samuela ha fo'i toko taha 'i he'ene 'ulu-aki ngāue fakafaifekau, ka na'e hoko 'a e ongo Tohi 'a Molomona ko ia na'á ne 'oange kia Fineasi 'Iongi mo Sione P. Kuliní ko ha founga ne fakaului ai 'a e tuku'apí kotoa, kau ai 'a Pilikihami 'Iongi mo hono fāmili pea mo Hiipa C. Kimipolo mo hono

fāmilí” (“The Book of Mormon: The Heart of Missionary Proselyting,” *Ensign*, Sept. 2002, 15–16).

Hiipa C. Kimipolo

Ne hoko ‘a ‘Eletā Hiipa C. Kimipolo he taimi ko ‘ení ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, pea ne ui ia ko e fuofua faifekau ke ne malanga‘i ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ki ‘Ingilani he 1837. Na’e tuku ai hono fāmilí ‘i Ketilani ‘i ‘Ohaiō, kae ngāue ‘i he tafa‘aki ‘e taha ‘o e Tahī ‘Atalanitiki ‘i he fuofua misiona ‘o e Siasí ‘i ha fonua kehe ‘i he ngaahi aho kimui ní. Na‘á ne fakamatala‘i hono uiui‘i, ‘ene mavahe mei ‘apí pea mo ‘ene tū‘uta ki ‘Ingilani:

“Na’e ‘ikai ke u teitei fakakaukau na’e totonu ke u hoko ko e taha ‘o kinautolu na’e fuofua fakamafai‘i ke malanga‘i ‘a e ongoongolelei ta‘engatá ‘i he ngaahi matāfanga ‘o ‘Iulopé, pea te u lava pē ke fakapapau‘i ki hoku ngaahi kaungāme‘á, na‘á ku ‘ohovale ‘i hono fakahoko mai ‘e Hailame Sāmita, ko e taha ‘o e Kau Palesitenisí ‘o e Siasí, kuo fili au ‘e he Laumālié, peá ne fokotu‘u au ‘i ha konifelenisi ‘a e kau ma‘u-mafai ‘o e Siasí, ke u ngāue fakafai-fekau ki he pule‘anga ko Pilitānia Lahí.

Ka Hiipa C. Kimipolo me‘i Siosete Pūmāngi ‘i Sotipani, ‘Ingilani. © Paul Memm. Oua nāa ai haue‘i tātāu.

“Na’e ‘ikai ke u mei tui ‘i he‘eku fakakaukau atu ki hono fokotu‘u au ki ha tu‘unga mo ha ngāue mahu‘inga pehē. Na‘á ku ongo‘i hoku ngaahi vaivai mo ‘eku ta‘efe‘ungá, pea hangē ka lōmekina au ‘e he tufakanga ne tuku kiate aú, pea ‘ikai ke mata‘ofi ai ‘eku kalanga: ‘E ‘Eiki ko ha tangata au ‘oku ‘fakale‘ole‘ovale hoku ‘eleló’ mo ta‘efe‘unga mo‘oni mo ha ngāue pehē. ‘E anga fēfē ha‘aku ‘alu ke malanga ‘i he fonua ko iá, ‘oku ‘iloa ‘i he ngaahi fonua fakakalisioné ‘i he maama, ‘ilo, mo e lelei ‘o e mo‘ui fakalotú, ko e tanumaki‘anga ia ‘o e lotú; pea ki ha kakai ‘oku ‘iloa honau potó?

“ ‘Ikai ngata aí, ka ‘oku meimei ke lomēkina kita ‘i he fakakaukau atu ki he tuku hoto fāmilí ‘i ha taimi lōloa pehē, he ‘e fie ma‘u ia ‘o ka fai ha ‘alu ‘o ngāue fakafai-fekau ki he fonua ko iá—‘a ‘eku māvae mo hoku ngaahi kaungāme‘a ne u ‘ofa aí, ‘a ia ne u ma‘u ai ha ngaahi tāpuaki mo ha ngaahi taimi fiefia lahi—‘a hono tuku hoku fonua tupu‘á kae nofo ‘i he lotolotonga ‘o ha kakai muli ‘i ha fonua fo‘ou.

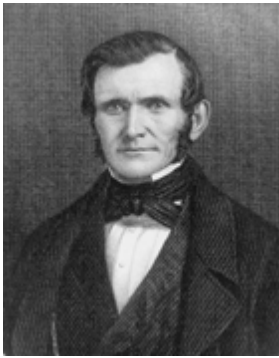
“Neongo ia, na’e ‘ikai felei au ‘e he ngaahi fakakaukau ko ‘ení mei he fakahoko hoku fatongiá. Pe te u vaivai ki he kakanó mo e totó; ka ‘i he momeniti na’e mahino ai kiate au e finangalo ‘o ‘eku Tamai Hēvani, na‘á ku ongo‘i ha lotolahi ke ‘alu ‘i ha fa‘ahinga tūkunga fakatu‘utāmaki pē, ‘i he tui te Ne tokoni‘i au ‘aki Hono fu‘u māfimafi, mo fakakoloa‘i au ‘aki ‘a e ngaahi me‘a kotoa na‘á ku ma‘ú. Pea neongo na’e mahu‘inga lahi kiate au hoku fāmilí, pea pau ke u tuku kinautolu ‘i ha tu‘unga masivesiva mo‘oni, ka na‘á ku ongo‘i ‘oku mahu‘inga ange ‘a e ngāue ki he mo‘oní, ‘a e ongoongolelei ‘o Kalaisí, ‘i ha toe me‘a; na‘á ku ongo‘i ai ke u tuku kinautolu, ‘i he tui ‘e feau ‘enau ngaahi fie ma‘ú ‘e he ‘Otua ko ia ‘okú ne ‘ ‘afio‘i ha ki‘i fo‘i manu-puná’ mo ‘fafanga‘i ‘a e fanga ‘uhiki‘i lēveni ‘i he‘enau tangí.’ . . .]

[“Hili ha ngaahi ‘aho si‘i hono alea‘i mo faka‘osi‘osi ‘eku ngaahi ngāue, na‘á ku fakamāvae mo hoku fāmilí mo e ngaahi kaungāme‘á mo e kolo ko Ketilani, ‘a ia ne tu‘u ai ‘a e Fale ‘o e ‘Eiki, ‘i he ‘aho hongofulu mā tolu ‘o Sune ‘o e 1837.”

‘Osi ha māhina ‘e taha mei ai, kuo tū‘uta ‘a ‘Eletā Hiipa C. Kimipolo mo hono ngaahi hoa ngāue fakafai-fekau ‘i Livapulu ‘i ‘Ingilani ‘i he ‘aho 18 ‘o Siulá. Na‘á ne tohi ‘o pehē: “ ‘I he ‘osi pē ‘emau lī taulá, kuo ‘alo‘alo mai ha ki‘i vaka he tafa‘aki, pea heka leva ki ai ha ni‘ihi ‘o e kau pāsésé, kau ai ‘a Misa Haiti, Lisiate, Kutisoni pea mo au, ‘o mau ō ki ‘uta. Ko e taimi ne toe ai ha fute ‘e ono pe fitu nai ki he uafú, ne u puna ki ‘uta, ko e fuofua taimi ia he‘eku mo‘uí ke u tu‘u ai he kekele ‘o Pilitāniá, ‘i he lotolotonga ‘o ha kakai muli ‘oku kehe honau ‘ulungāngá mo honau anga fakafonua meiate au. Ko ‘eku ongo he taimi ko iá na’e kehe, ‘o tautau-tefito ki he taimi na‘á ku fakatokanga‘i ai hono taumu‘á, mahu‘inga mo e lahi hoku misioná mo e ngāue kuo fokotu‘u au ki aí pea ‘e taimi nounou pē ‘eku fakahokó”] (*Journal of Heber C. Kimball*, comp. R. B. Thompson [1840], 9–11, 15; na’e fakalelei‘i ‘a e faka‘ilonga leá mo e mata‘itohi lahí; ne fakalelei‘i hono fakapalalafí).

Uilifooti Utalafi

‘I he kongā kimui ‘o e fa’ahita’u māfana ‘o e 1839, ne tuku ‘e ‘Eletā Uilifooti Utalafi hono ‘apí mo hono fāmilí ‘i ha tu’unga faingata’a mo’oni kae ‘alu ‘o ngāue fakafai-fekau ‘i Pilitānia Lahi.

Na’á na fakatou puke mo masiva lahi mo hono uai. Neongo ia, na’e fai-

tōnunga ‘a ‘Eletā Utalafi ‘i hono uiu’i pea na’e tāpuekina ia ‘e he ‘Eikí ‘aki ha ola lelei lahi he lolotonga ‘ene ngāue fakafai-fekau. ‘Oku ‘i ai ha fakamatala mahu’inga ne hiki ‘i he hili ha’ane ma’u ha ongo ke mavahe mei he kolo na’e fu’u ola lelei ai ‘ene malangá mo ‘ene papitaisó. Na’á ne hiki ‘o pehē:

“Na’á ku hū ‘i he lilo ki he ‘ao ‘o e ‘Eikí, ‘o fehu’i pe ko e hā Hono finangalo fekau’aki mo aú.

“Ko e tali na’á ku ma’ú, ‘oku totonu ke u ‘alu ki he feitu’u faka-tongá, he ‘oku ‘i ai ha ngāue lahi ‘a e ‘Eikí ke u fakahoko ai, he ‘oku tatali mai ha ngaahi laumālie tokolahi ki he folofola ‘a e ‘Eikí.”

Hili ha fononga sāliote mo lue lalo ‘a Uilifooti ‘i ha maile nai ‘e meimei 50 ki ha feitu’u kuo te’eki ke ‘alu ki ai ha mēmipa ‘o e Siasí, na’á ne fetaulaki ai mo Sione mo Seini Penipou. Ko ha ongomātu’a faama tu’umālie pea na’á na kau ki ha tui fakalotu ‘e taha ne “toki mavahe mei he Metotísí, ‘o ui kinautolu ko e Kāinga Fakatahatahá. Na’e hiki ‘e Uilifooti Utalafi ‘o pehē:

“Na’e fekumi ‘a e siasi ‘o e Kāinga Fakatahatahá ki he māmá mo e mo’oní, ‘o a’u ki he ngata’anga ne nau lavá, pea nau hokohoko lotu ki he ‘Eikí ke ne faka’atā ‘a e halá ‘i honau ‘aó mo foaki mai ‘a e māmá mo e ‘iló koe’uhí ke nau lava ‘o ma’u ‘a e hala totonu ke fakahaofi ai kinautolú.

“Ko e taimi na’á ku fanongo ai ki he me’á ni, na’á ku lava leva ke sio kakato ki he ‘uhinga na’e fekau ai au ‘e he ‘Eikí lolotonga ‘eku ‘i he kolo ko Henilí, ke u mavahe mei he potu ko ia ne u ngāue aí ‘o ‘alu ki he feitu’u faka-tongá, he na’e ‘i Hiafootisaea [Herefordshire] ha ngoue fai’anga utu-ta’u ke tākaki mai ha Kāingalotu tokolahi ki he pule’anga ‘o e ‘Otuá.”

Na’á ne papitaiso ha toko 600 ‘i he lolotonga ‘ene ‘i he feitu’u ni! Ko ha me’a makehe ne a’usia ‘e he’ene faiakó ‘oku hā ‘i he’ene tohinoá ‘oku mahu’inga ke fakatokanga’i he ‘oku tokoni ‘i hono fakamahino ‘a e “hina” ‘a e ngoue ko ‘eni na’e ngāue ai:

“ ‘I he ‘aho Sāpate, ko hono ‘aho 8, na’á ku malanga ai ‘i Foloumu Hila ‘i he pongipongí, ‘i Sitenilí Hila he ho’ataá pea ‘i he faama ‘a Sione Penipou ‘i he efiáfí.

“Ko e fale lotu ‘o e siasi ko ‘eni ‘i he feitu’u ‘o Misa Penipou, ne tokanga’i ia ‘e he faifekau ‘o e siasi, pea na’e toko hongofulu mā nima pē ‘a kinautolu na’e ō ki he lotú ‘i he ‘aho, kae tokolahi fau ha’akú, ‘a ia na’e fakafuofua ki ha toko tahaafe na’e ma’u-lotu mo au he ‘ahó mo e efiáfí.

“ ‘I he’eku tu’u hake he efiáfí ke lea ‘i he fale ‘o Penipou, ne hū ange ha tangata he matapaá ‘o fakahā mai ko ha polisi ia, pea na’e fekau’i mai ia ‘e he faifekau ‘o e siasi mo ha tohitaki ke puke ‘aki au.

“Na’á ku ‘eke ange heni, ‘Ko e hā ‘a e hiá?’

“Na’á ne talamai, ‘Ko ho’o malanga ki he kakaí.’

“[Ne u talaange ‘oku ‘i ai ‘eku laiseni ke malanga’i ‘a e ongoongolelé ki he kakaí, ‘o tatau pē mo e faifekau, pea kapau ‘e tangutu hifo te u talanoa mo ia ‘i he ‘osi ‘a e fakatahá.

“Na’á ne to’o hoku seá ‘o tangutu ofi mai kiate au. Na’á ku malanga’i leva ‘a e ngaahi ‘uluaki tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelé ta’engatá ‘i ha houa ‘e taha mo e miniti ‘e hongofulu mā nima. Na’e nofo’ia au ‘e he mālohi ‘o e ‘Otuá, peá ne fakafonu ‘a e falé ‘e he Laumālié pea tui ‘a e kakaí.

“ ‘I he ‘osi ‘a e fakatahá na’á ku faka’atā ‘a e matapā ki he papitaisó, pea loto ki ai ha toko fitu. Na’e kau ‘iate kinautolú ni ha kau tangata malanga ‘e toko fā fakataha mo e polisí.

“Na’e tu’u ‘a e tangatá ni ‘o ne pehē mai, ‘Misa Utalafi, ‘oku ou loto ke papitaiso au.’

“Na’á ku fakahā ange ‘oku ou fie papitaiso ia. Na’á ku hifo ki he loto vaí ‘o papitaiso ha toko fitu. Na’á mau toe fakataha leva ‘o u hilifakinima/fakama’u ha toko hongofulu mā tolu, pea mau pakipaki ‘a e maá ma’á e Kāingalotú mo mau fiefia fakataha.

“Ne ‘alu ‘a e polisí ki he faifekau ‘o ne talaange kapau ‘okú ne fie faka’ilo ‘a Misa Utalafi ‘i hono malanga’i ‘o e ongoongolelé, kuo pau ke ha’u

tonu pē ia ‘o ‘oange ‘a e tohitakí, he kuó ne ‘osi fanongo ia ki he‘ene fai ‘a e malanga mo‘oni pē taha ‘o e ongoongoleléi kuo faifaiangé peá ne fanongo ai ‘i he‘ene mo‘uí.

“Na‘e ‘ikai ke ‘ilo ‘e he faifekau pe ko e hā ha toe me‘a ‘e faí, ko ia na‘á ne fekau atu ai ha ongo kalake ‘o e Siasi ‘Ingilaní ko ha ongo mataki, ke na ō ki he fakatahá, mo vakai pe ko e hā na‘á ne malanga‘akí.

“Ka na‘e fakatou mahuhuhu hona lotó ‘o na tali fiefia ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí, pea na‘e papitaiso mo hilifakinima kinaua ko ha ongo mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.

“Na‘e tailiili heni ‘a e faifekau ‘o ‘ikai ke ne toe fekau atu ha taha” (*Leaves from My Journal* [1881], 93–97).

Teni Sōnasi

Ko e taha ‘o e kau faifekau ma‘ongo‘onga ‘i hono toe Fakafoki mai ‘o e ongoongoleléi ko ha tokotaha ului ki he Siasi ko Teni Sōnasi. Na‘e hiki ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī fekau‘aki mo e ngāue fakafaifekau ‘a Teni Sōnasi ki hono fonua tupu‘a ko Uēlesi ‘o pehē:

“Na‘e fā‘ele‘i ‘a Teni Sōnasi ‘i he ‘aho 4 ‘o ‘Aokosi 1810 ‘i Halakini, ‘i Filinisiaea, ‘i Uēlesi. Kau he folau tahí ‘i hono ta‘u hongofulu mā fitú. Na‘á ne ako ki he ngaahi vaká, pea mo e vevela ‘o e aafu ‘a e tahí ‘i ha matangi angi mālohi, ‘a e fakatafa ‘a e vaká ‘i ha afā fakailifia. ‘I he 1840 na‘á ne folau mai ai ki ‘Amelika. Na‘á ne ma‘u heni ha ki‘i vaka pea ‘eiki-vaka ai ‘o fefolau‘aki ‘i he vaitafe Misisipí. . . .

“Lolotonga e femo‘uekina ‘a Teni he fefolau‘aki he vaitafé, kuó ne fanongo ‘i he Kau Māmongá, ‘a ia ne kapusi mei Mísuli ‘o nau nofo fakataimi ‘i Kuinisi ‘i ‘Ilinoisí, pea nau hiki ai ‘o langa ‘a ‘Nāvū Faka‘ofo‘ofa’ ‘i ha kekeleke ‘oku afe mālohi ai e ‘au ‘o e vaitafé, ‘o ne hangē ha muitolotolo ‘oku hū atu ki he loto vai. ‘Oku ‘i ai ha fakamo‘oni na‘e ‘osi lau ‘e Teni Sōnasi ha ní‘ihi ‘o e ngaahi lau fakafepaki ki he Māmongá ne mafola he taimi ko iá. Ka na‘e faka‘āsinga ‘e he ngaahi me‘á ni kotoa ‘a ‘ene fie‘iló. Na‘á ne fie ‘ilo lahi ange ki he kakaí ni. Na‘á ne talanoa mo kinautolu, pea na‘e ako‘i ia ‘o ne tali ‘a e mo‘oní. ‘I Sānuali 1843, na‘e papitaiso ai ia ‘i he vai momoko ‘o e Vaitafe Misisipí. . . .

Ko Hono Fakafakāki e Teni Sōnasi e Uēlesi. © Clark Kelley Price. Cua māā ai hano tātau

“Na‘e ui ‘a Teni Sōnasi ke ‘alu [‘o ngāue fakafaifekau] ki Uēlesi. Na‘e kaungā folau mo ia ‘a hono uaifi ko Seiní. Na‘a nau folau fakataha mo Uilifooti Utafafi mo ha ní‘ihi kehe ki he ‘Otumotu ‘o Pilitāniá. Na‘e vahe ‘a ‘Eletā Sōnasi ke ngāue ‘i he fakatokelau ‘o Uēlesi. Pea neongo na‘á ne poto ‘i he lea faka-Uēlesi mo e lea faka-Pilitāniá, ka na‘e si‘isi‘i ‘ene lava ke ue‘i e loto ‘o e kakai ‘o e feitu‘u ko iá. ‘I he tafa‘aki ‘e tahá, na‘e ola lelei lahi e ngāue ‘a Uiliami Henisoá, ‘a ē na‘e ‘ikai poto ‘i he lea faka-Uēlesi, ‘i he tafa‘aki fakatongá.

“[Ko e taimi ne tukuange ai ‘a Misa Henisoa he ‘osi hono ta‘u ‘e tahá, ne ui leva ‘a Misa Sōnasi ke ne tokanga‘i fakakātoa ‘a e ngāue ‘i Uēlesi. Na‘e ulu‘i ‘ōfisi ‘i Metia Titifila he tafa‘aki tonga-hahake ‘o Uēlesi. Na‘á ne fakatokanga‘i ha utu-ta‘u lahi fau ‘i he‘ene ngāue mo e kau faifekau tokosi‘i ni. ‘I he vaha‘a ‘o e 1845 mo e 1848, ‘oku fakafuofua na‘e papitaiso ai ha toko 3,600. ‘Oku fakafuofua ‘o fakatatau mo e tokolahi ‘o e kakaí, na‘e papitaiso ‘a e toko taha ‘i he toko 278 kotoa pē ‘i Uēlesi ki he Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, he taimi ko iá.

“Ne ma‘u faingamālie ‘a e kau fakafepaki ‘i he ngaahi nusipepá mo ha ngaahi tohi ne pulusi ke nau lau‘i ‘a e kau faifekau Māmongá. Ka na‘e ‘ikai teitei fie faka‘atā ‘e he kau faipulusí ha faingamālie kia ‘Eletā Sōnasi. Na‘á ne fakapapau heni te ne tali ‘aki ha‘ane pepa pulusi pē ‘e ia. Na‘á ne kole tokoni ai ki hono tokouá, kia Sione Sōnasi, ko ha faifekau Palotisani na‘e ‘i ai hano falepaaki. ‘Oku pehē na‘e paaki ‘e Sione ‘a e fakamatala ‘a Teni he lolotonga ‘o e uiké ka ne fakahalaki ia mei he tu‘unga malangá he Sāpaté.

© Steve Tregear. 'Oua nāa 'ai hano tatau

MO'UI TAAU FAKATĀUTAHĀ

TALATEU

Ko e taha 'o e ngaahi tāpu-aki fungani 'o ho'o mo'ui ko ha'o 'alu ki he tempale 'o e 'Eiki 'o ma'u ho 'enitaumeni fakatemipalé. 'Oku 'oatu 'e he 'enitaumeni ko 'eni kiate koe ha 'ilo fakalaumālie mo ha mālohi 'e tokoni ke ke tokoni lelei ange ai ki he 'Eiki pea iku 'o ne fakafe'unga'i koe ke ke hū ki Hono pule'angá.

Koe'uhí ko e 'ilo, mālohi, mo e ivi 'oku ma'u 'i he tempalé, 'oku meimei ke ma'u 'e he kau teuteu ngāue fakafaifekau 'a e faingamālie ke ō ki he tempalé 'o ma'u honau 'enitaumeni fakatemipalé kimu'a pea nau toki ngāue fakafaifekau.

'Oku fie ma'u ha tu'unga mo'ui taau fakatāutaha 'oku mā'olungá ki hono fakahoko e ngāue 'a e 'Eiki 'i he'ete hoko ko e faifekau mo hū 'i Hono fale mā'oni'oni.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'Oku fie ma'u 'a e mo'ui taau fakatāutaha ki hono fakahoko 'o e ngāue fakafaifekau.
- 'Oku faka'atā 'e he mo'ui taau fakatāutaha 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekau ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé.
- Ko e fakatomalá ko ha founga ia 'oku fakama'a ai kitautolu pea lava ke tau hoko 'o taau.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONI

'Oku fie ma'u 'a e mo'ui taau fakatāutaha ki hono fakahoko 'o e ngāue fakafaifekau.

■ Kuo pau ke haohaoa 'a e kau faifekau ka nau lava 'o ma'u 'a e laumālie 'oku fie ma'u ki hono fakafofonga'i 'o e 'Eiki. 'Oku kau 'i he haohaoa fakatāutaha 'a e fakakaukau ma'a, 'ulungāanga ma'a, talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongo-ongolelei, mo hono tauhi 'o e ngaahi fekau. 'Oku fie ma'u ha ivi lahi fakalaumālie ki he ngāue fakafaifekau. 'Oku tokoni'i 'e he kau taki lakanga fakataula'eiki 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekau ke nau mateuteu ki he ngāue lahi ni 'aki hono tokoni'i kinautolu ke fakatomala mo mo'ui taau ke hoko ko ha kau faifekau taimi kakato.

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:42 (vakai foki, T&F 133:5)
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:74
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'eni.

■ Ne me'a 'a 'Eletā Sālesi Titiei 'o e Kau Palesitenisi 'o e Kau Fitungofulú fekau'aki mo e me'a 'oku fie ma'u ke mahino ki he kau teuteu ngāue fakafaifekau 'o kau ki he mo'ui taau ke mateuteu ke ngāue ma'a

e 'Eikí 'o pehē: "Pehē ange mai te tau lava 'o ako'i 'a e to'u tupú 'i he founga ke nau faka'ehi'ehi ai ke 'oua na'a nau fai ha fu'u fakatomala lahi fau. 'Oku lelei ange 'a e faka'ehi'ehi 'i hono toki totongi huhu'i. 'Oku fie ma'u ke tau ako'i kinautolu ke nau ma'u ha loto 'ofa ki he 'Eikí pea mo 'Ene ngaahi akonakí. Kapau te nau ma'u ia, he 'ikai fie ma'u ke tau toe fokotu'u ha ngaahi fakatapatupui 'i he ngaahi me'a 'oku tau talaange ai, 'Kapau te ke fakalaka hē, he 'ikai ke ke lava 'o ngāue' " (i he "Ko e Faiako mei he Lotó," *Liahona*, Sune 2004, 8).

■ Ko e taimi na'e fakafehu'i ai pe ko e hā 'oku totonu ke tokanga taha ki ai 'a e ni'ihī e ala ngāue fakafaifekau ke nau a'usia pe ma'u, ne tali 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: "Mo'ui taau—ke lava 'e he Laumālié 'o fakahinohino kinautolu." Na'á ne toe pehē foki:

" 'Oku fie ma'u ke nau nofo ki he mama'o taha te nau lavá, mei he ngaahi 'ātakai 'o e angahalá. Ko e me'a ia 'okú ne 'oange kiate kinautolu 'a e fiefia lahi taha 'i he'enu teuteú. 'Okú ne fakapapau'i ange 'a e faingamālie lahi taha ke tataki ai kinautolu 'e he Laumālié pea hoko ko e ngaahi fa'ifa'itaki'anga 'oku fie ma'u kinautolu ki ai 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau.

" 'E lava 'e he meimei tokotaha kei talavou kotoa pē 'o lau mai 'a e ngaahi sitepu 'o e fakatomalá pe ko ha toe founga ke fakamatala'i ai ia. Ka ko e me'a 'oku fie ma'u taha ke nau faí, ke mahino kiate kinautolu hono mamafa 'o e vakai 'a e 'Eikí ki ha ni'ihī 'o e ngaahi maumafonó pea 'oua te nau fakahoko ia" (i he "Ko e Faiako Mei he Lotó," *Liahona*, Sune 2004, 12).

■ Ne fakamatala'i 'e Palesitēni Kōtoni B. Hingikēli 'a e ngaahi tu'unga 'o e mo'ui taau kuo pau ke a'usia 'e he kau faifekau 'o pehē:

"Ko e ngāue ni 'oku faingata'a. . . . 'Okú ne fie ma'u 'a e nima ma'á mo e loto ma'á. . . .

"Ko ha ngāue molumalu mo kāfakafa mo'oni 'a e ngāue ni. 'Okú ne fie ma'u kinautolu 'oku hoko ko e kau faifekau ke nau mo'ui taau 'i he tapa kotoa pē. He 'ikai ke tau tukuange kinautolu 'oku te'eki ke nau fe'unga mo tāú ke nau ō ki māmani 'o lea 'aki 'a e ongoongo fakafiefia 'o e ongoongoleléi.

" 'Oku ou tui ko hono hiki hake ko 'eni 'o e tu'unga tāú, te ne 'ai 'etau fānau tupú, 'o tautautefito ki

he'etau kau talavou, ke nau mapule'i ange kinautolu, ke nau mo'ui 'o mā'olunga ange 'i he tu'unga mā'ulalo 'o e māmani, ke nau faka'ehi'ehi mei he mau-mau fonó pea nofo 'i he hala 'oku mā'olungá 'i he'enu ngaahi 'ekitiviti kotoa pē. He 'ikai ke tau 'oatu 'i he 'ilo'ilo pau 'a e kau talavou ke nau toki liliu ai. Kapau 'oku fie ma'u ke fakalele'i 'enu mo'ui, kuo pau ke fai kotoa ia kimu'a pea nau toki ō. . . .

". . . 'Oku tau fie ma'u ha kau faifekau, ka kuo pau ke nau malava 'o fai 'a e ngāue. Kuo pau ke nau ongoongo-fua fakalaumālie ke nau fakahoko 'a e me'a 'oku fie ma'u ke nau faí, 'a ia ko ha ngāue fakalaumālie.

Kuo pau ke nau taau fakaemo'ui angama'a 'i he tapa kotoa pē, ne nau tauhi kinautolu ke ma'a mei he ngaahi kovi 'o e māmani. Kapau na'e 'i ai ha mau-maufono, kuo pau ke 'i ai ha fakatomala fe'unga. . . .

" 'Oku 'ikai ko 'emau kole atú 'a e haohaoá. He ko e ngāue 'a e 'Eikí 'oku fai ia 'e ha kakai anga maheni pē pea 'i ha founga makehe ange. 'Oku fakahīhiki'i 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'oku feingá. Pea 'oku 'ikai ha feitu'u 'e toe mahino ange ai ka ko e ngāue fakafaifekau pē. . . . 'Oku hanga 'e he 'Eikí 'o fakahoko 'Ene ngāue fakaofo 'aki ha fanga ki'i founga mā'ulalo" ("Ngāue Fakafaifekau," *Uluaki Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakaemāmani Lahí*, Sānuali 2003, 22).

■ Na'e fakatokanga 'a Palesitēni Hingikēli fekau'aki mo e ponokalafí 'o pehē: "['Oku fakautuutu 'aupito 'a e mala 'o e ponokalafí 'okú ne takataki'i kitautolú. 'Oku ngāue faivelenga 'a kinautolu 'oku nau fa'ufa'u mo tufaki 'a e ngaahi nāunau ponokalafí 'i he keli'anga koloa 'okú ne fakatupu ha pa'anga tupu 'e lauimiliona ma'anautolu. 'Oku fu'u olopoto 'aupito hono fa'u 'o e ni'ihī 'o 'enu ngaahi koloá. 'Oku fa'ufa'u kinautolu ke fakamānako mo ue'i hake 'a e ngaahi ongo mo e holi kovi tahá. Kuo lahi ha kau tangata kuo nau ma'u 'a e fua 'o e 'akau tapú pea nau 'ilo kuo mole meiate ia 'a 'ene . . . ongo'i faka'apa'apa kiate iá . . . peá ne 'ilo ko e ngaahi hala fakatu'utāmaki ko ia kuó ne fouá ne kamata ia 'aki ha'ane lau pe mamata 'i ha nāunau ponokalafí. Ko e ni'ihī 'oku 'ikai te nau fakakaukau ke teitei 'ahi'ahi'i ha 'olokaholo pe ifi ha fo'i sikaletí, kuo nau kumi 'uhinga ki he'enu mamata 'i he ponokalafí. Ko e ni'ihī peheé 'oku kehe atu 'a 'enu ngaahi tu'unga 'ulungāngá pea 'oku 'ikai fe'unga ia mo ha tokotaha kuo fakanofu ki he lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá" (i he Conference Report, Oct. 1983, 66; pe *Ensign*, Nov. 1983, 45).

"Ko e ngāue ni 'oku faingata'a. . . . 'Oku fie ma'u ki ai 'a e nima ma'a mo e loto ma'a."

■ Ko e hā 'a e ngaahi tu'unga 'o e mo'ui tāu mo e fakamo'oni kuo pau ke mo'ui 'aki 'e he kau teuteu ngāue fakafaifekau?

- Ma'u ha tui mo ha fakamo'oni ki he Tamai Hēvaní, Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, mo e Laumālie Mā'oni'oni.
- Ma'u ha fakamo'oni ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí mo Hono fatongia ko e Fakamo'uí.
- Ma'u ha fakamo'oni ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono Fakafoki mai 'o e Ongoongoleléi.
- Poupou'í 'a e kau ma'u mafai 'o e Siasí.
- Tauhi e fono 'o e angama'á. 'Oku kau heni 'a e faka'ehi'ehi mei ha fa'ahinga fōtunga pē 'o e ponokalafí.
- Tauhi e ngaahi fuakava na'e fakahoko 'i he papi-taisó mo ha toe feitu'u pē.
- 'Alu ki he'enua ngaahi houalotu kotoa he Siasí.
- Faitotonu 'i he'enua fengāue'aki mo e kakaí.
- Totongi vahehongofulu kakato.
- Tauhi 'a e Lea 'o e Potó.
- Fakatomala mo vete 'enua ngaahi angahalá. Vete 'a e ngaahi angahala mamafá ki he kau taki lakanga fakataula'eikí.

'Oku faka'atā 'e he mo'ui taau fakatāutaha 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekau ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé.

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā hono mahu'inga 'o e ngaahi tāpuaki fakatemipalé 'i he'ene fekau'aki mo e uiui'í fakafaifekau 'o pehē: "Tau teuteu'í 'a e faifekau kotoa pē ke nau taau mo fe'unga 'i he'enua 'alu ki he tempalé, pea ngaohi ia ke hoko ko ha me'a 'oku mahu'inga ange 'i he'enua ma'u honau ui ki he ngāue fakafaifekau" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 118; pe *Tūhulu*, Sānuai 1995, 104).

Ko e hā 'oku mātu'aki mahu'inga ai 'a e me'a 'oku a'usia he loto tempalé ki ha faifekau? 'Oku 'omi 'e he ngaahi tāpuaki fakatemipalé ha mālohi ki he kau faifekau 'oku mo'ui tāu. Ko e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u he tempalé 'oku ma'u ia 'e kinautolu 'oku mo'ui tāu. 'E hanga 'e he ngaahi tu'unga mo'ui taau 'oku fie ma'u 'o fakalelei'í 'a e tu'unga fakalau-mālié mo fakalelei'í 'a e malava 'e he faifekau taki-

taha 'o ako'i 'a e ongoongolelei kuo fakafoki maí ki he kakai kehé.

Ko e faifekau kuo 'osi ma'u 'enitaumeni he tempalé 'okú ne ma'u ha totonu ki ha mālohi lahi ange. 'Oku fou mai 'a e mālohi ko 'eni 'i he mahino lahi ange 'o e palani 'a e Tamai Hēvaní, ngaahi fuakavá, mo e ngaahi tāpuaki ko ē 'oku toki ma'u pē 'i he loto tempalé.

Ngaahi Potufofolola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Saame 24:3–5
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 95:8
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:22–23
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:7–9

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolola ko 'eni.

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko e ngāue fakatemipalé "[e lava ke hoko ko ha taula 'i he mo'ui faka'ahó, ko ha ma'u'anga fakahinohino, malu'í, malu'anga, nonga, mo e fakahā]" ('i he Conference Report, Apr. 1992, 123; pe *Ensign*, May 1992, 88).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Sefili R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'e he kau faifekau' a e ngaahi ouau 'o e temipalé ka nau lava 'o malanga'i lelei 'a e ongoongolelei kuo fakafoki ma'i 'o pehē:

“ 'Oku mātu'aki mahu'inga ke mahino kiate koe ko ho'o 'alu ki he temipalé ke ma'u ho 'enitaumeni . . . [ko ha] konga mahu'inga ia ho'o teuteu ngāue faka-faifekau. . . . [Oku totonu ke] mahino [kiate koe] hono mahu'inga 'o e ngaahi fuakava fakatemipale ko iá [mo] 'ene fekau'aki mo'oni ho'o 'enitaumeni mo e ola ho'o ngāue fakafaifekau. Ko e mo'oni foki, 'oku fakafōtungā 'e he fo'i lea 'enitaumeni' a e uho 'o e fehokotaki mahu'inga ko iá. Ko e 'enitaumeni ko ha me'a'ofa.

“He 'ikai ke ke lava 'o fai toko taha pē 'a e ngāue ni. Kuo pau ke tau ma'u 'a e tokoni 'a e langi, kuo pau ke tau ma'u 'a e 'ngaahi me'a'ofa' 'a e 'Otuá. . . . Ko e ngāue ni 'oku mātu-aki fakamātoato pea ko e fakafepaki 'a e fili ki ai 'oku lahi fau pea 'oku tau fie ma'u ai 'a e mālohi fakalangi kotoa ke ne tokoni' 'etau feingá mo 'unuaki ma'u ai pē 'a e Siasí kimu'a" ("Making and Keeping Covenants" [fakamafola fakasatelaite ma'a e kau faifekau, Apr. 25, 1997]).

■ Ne fakamatala'i 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e founga ko ia 'oku fakafe'unga'i ai 'e he ngaahi tāpuaki fakatemipalé ha taha ke ne 'alu 'o malanga 'aki 'a e ongoongolelei kuo fakafoki ma'i 'o pehē: “ 'Oku 'ikai taau ke o 'a e kau 'aposetoló—pe ha taki pe faifekau pē 'i ha kuonga—'o malanga 'aki 'a e ongoongolelei, mo langa hake 'a e pule'angá, kae 'oua kuo nau ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní pea 'osi fakakoloa'i 'aki ha mālohi mei 'olunga, 'o 'uhinga 'eni ke [nau] 'osi ma'u ha 'ilo, mālohi, mo ha ngaahi tāpuaki makehe, 'a ē 'oku toki foaki pē 'i he Temipale 'o e 'Eikí." (*Doctrinal New Testament Commentary*, 3 vols. [1966–73], 1:859).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'a e 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki fakatemipalé kimu'a pea toki hū ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau 'o pehē: “ 'Oku mahino nai kiate kimoutolu 'a e 'uhinga 'oku o ai 'etau kau faifekau ki he temipalé kimu'a pea toki vahe'i ki he'enau ngāue fakafaifekau? Ko ha me'a

'eni 'oku fie ma'u meiate kinautolu . . . [o ka nau ka lava ke o ki ha temipale] koe'uhí he kuo 'osi folofola 'aki 'e he 'Eikí 'oku totonu ke fakahoko. Na'a ne ui kotoa 'a e kau faifekau ki Ketilani 'i he kamakamata 'a e Siasí ke ma'u honau 'enitaumeni 'i he temipale na'e langa 'i ai. Na'a ne folofola 'oku fai 'eni koe'uhí ke nau o atu mo ha mālohi lahi mei 'olunga pea mo ha malu'i 'oku lahi ange" (*Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 2:255).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Tēvita B. Heiti, ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e ngaahi tāpuaki 'o hono ma'u 'o e 'enitaumeni fakatemipalé 'o pehē: “ 'Oku fakataumu'a 'a e 'ātakai 'i he lotu temipalé ke ne 'omi ha mālohi fakamaama, ha faka-mo'oni, mo ha mahino, ki he kāinga-lotu mo'ui taau 'o e Siasí. 'Oku foaki 'e he 'enitaumeni fakatemipalé ha 'ilo, 'a ia kapau 'e fai ki ai, te ne 'omi ha ivi mo loto'aki 'a e mo'oni" (*A Light unto the World* [1997], 49).

■ Ne me'a 'a 'Eletā Siaki H. Kousilini ko e Si'i 'i he lolotonga 'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kau Fitungofulu, ki he fekau'aki 'a e 'enitaumeni mo e ngāue fakafaifekau 'o pehē: “[I he'etau talangofua ki he ngaahi fekau mo fakahoko 'a e ngaahi fuakava ko 'eni, 'oku tau fakamā'oni'oni' ai kinautolu, mo fakama'a, pea mo fanau' i he Laumālie. 'Oku tau hoko ai ko e me'angāue taau ke ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní fakataha mo e ngaahi me'a-foaki 'oku o fakataha mo e Laumālie, 'a ē kuo pau ke tokoni 'i he ngāue ni kapau te tau fie ma'u ke tau ikuna.]” ('i he Conference Report, Oct. 1983, 47–48; pe *Ensign*, Nov. 1983, 33).

■ Na'e me'a 'a 'Eletā Lisiate G. Sikoti kau ki he tau-mu'a 'o e 'initaviu ki he lekomeni temipalé 'o pehē: “Kimu'a ke mou hū ki he temipalé, kuo pau ke fai hamou 'initaviu 'e ho'omou pīpōpē mo ho'omou palesiteni fakasiteiki ke ma'u ha'amou lekomeni temipale. Lea totonu mo tau'atāina kiate kinautolu. Ko e 'initaviu ko iá 'oku 'ikai ko ha fa'ahinga sivi ia ke ke lava'i ka ko ha sitepu mahu'inga ke fakapapau'i ai kuó ke matu'otu'a fe'unga mo ma'u 'a e tu'unga fakalaumālie fe'unga ke ke ma'u 'i he founga totonu 'a e ngaahi ouau taupotu tahá pea mo fakahoko 'a e ngaahi fuakava faka'e'i'eiki taha 'oku fakahoko 'i he fale 'o e 'Eikí. 'Oku hoko ai 'a e mo'ui taau fakataūtahá ko ha me'a 'oku fie ma'u kae toki ma'u 'a e ngaahi tāpuaki fakatemipalé.

“ 'Oku tau fie ma'u
'a e mālohi fakalangi
kotoa ke ne tokoni'i
'etau feingá mo
'unuaki ma'u ai pē
'a e Siasí ki mu'a.”

Ka ai ha taha 'e fakakaukau vale ke hū ta'etaau ki he temipalé, 'e fakamala'ia'ia" (i he Conference Report, Apr. 1999, 31; pe *Liahona*, Siulai 1999, 29).

■ Na'e akonaki 'a 'Eletā Tēvita B. Heiti 'o pehē, "[Ko e taimi 'oku tau fakahā ai 'etau lekomeni ki he taha ngāue he temipalé, 'oku tau toe fakapapau'i ai 'etau taau ke hū ki he temipalé]" (i he Conference Report, Apr. 1992, 19; pe *Ensign*, May 1992, 15).

Ko e fakatomalá ko ha founga ia 'oku fakama'a ai kitautolu pea lava ke tau hoko 'o taau.

■ 'Oku 'i ai ha fekau'aki mo'oni 'i he mo'ui taau fakatāutahā mo e lavame'a 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekaú. Kuo pau ke fakatomala totonu 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekaú mei he ngaahi angahala 'o e kuo hilí kimu'a pea nau toki hū ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekaú.

Ko e fakatomalá ko ha tefito'i mo'oni ia te ne tāpuekina 'a e mo'ui 'a e kau faifekau mo e kau fiefanongo 'oku tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomala mei he'enau ngaahi angahalá, pea tali 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelé.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Áí

- 'Īsaia 1:18
- 1 Sione 1:5–10
- Mōsaia 26:29
- Hilamani 14:13

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e tohi 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani fekau'aki mo e fu'u fie ma'u ke mahino ko e tui mo'oni kia Kalaisí 'okú ne taki kitautolu ke tau fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá: " 'I he ngaahi me'a kotoa kuo tau ako mei he me'a ne hoko kia 'Alamā ko e Sī'í 'oku tau 'ilo ai ko Kalaisí ko e mālohi ia 'i he fakatomala kotoa pē. . . . 'Na'e ongo kia 'Alamā 'a e akonaki 'a 'ene tamaí, ka 'oku mātu'aki mahu'inga ko e kikite ko ia na'á ne manatu'í, 'a ē na'e fekau'aki mo e 'hā-'ele mai 'a Sīsū Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, ke fakalelei ma'á e angahala 'a māmaní.' ('Alamā 36:17.) Ko e huafa ia mo e pōpoaki kuo pau ke fanongo ki ai 'a e tokotaha kotoa pē'. . . . Ko e hā pē ha toe lotu te tau fakahoko, ko e hā ha toe fie ma'u 'oku tau ma'u, hangē 'oku nau fakafalala kotoa pē 'i he

tautapa 'oku pehē: 'Sīsū, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, 'alo'ofa mai kiate aú. 'Okú ne mateuteu ia ke fakahoko 'a e 'alo'ofa ko iá. Na'á ne totongi 'aki 'a 'Ene mo'ui tonu pē kae lava ke ne foaki ia]" (*However Long and Hard the Road* [1985], 85).

■ Na'e tokanga taha 'a 'Eletā Keleni L. Peisi 'o e Kau Fitungofulú ki hono mahu'inga 'o e faka'ata'atā mei ha ngaahi maumafono ne te'eki fakalelei'i kimu'a peá te toki ngāue fakafaifekaú 'o pehē:

"Ko e fale'i fefeka taha te u lava 'o 'oange ki ha taha teuteu ngāue faifekaú ke mo'ui taau ma'u pē. Ko e fale'i fefeka hono uá ke ngaohi koe ke ke taau kimu'a peá ke toki hū ki he MTC. Fakapapau'i 'okú ke lea totonu ki ho'o kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonuá. . . .

" 'Oku 'i ai ha fakakaukau 'oku anga'aki 'e he to'u tupú tokua ko e me'a pē 'oku fakamamahi pe ko e tautea pē 'i ha maumafono mamafa ko e mamahi mo e mā 'oku hoko 'i he vete 'o ha maumafono ki he'enau pīsopé. Ko hono kamata'angá pē ia. He 'ikai ke lava 'e ha taha 'o ma'u leva 'a e Laumālie Mā'oni'oní ke hoko ko hano takaua ma'u ai pē 'aki ha'ane hū ki he 'ōfisi 'o e pīsopé, vete 'ene angahalá, pea hū ki tu'a. 'Oku 'ikai hatau taha 'e tui ki he fakatomala pē he tau'aki ke maté pe maté. Ko e hā 'oku tali ai 'e hatau tokolahi 'a e toki fakatomala pē he teuteu ke 'alu 'o ngāue fakafaifekaú. 'Oku 'ikai ko ha fu'u me'a ia hono ma'u lelei 'e he faifekaú 'ene [ngaahi lēsoni] . . . ma'u e falala 'a ha taha, mo e ngaahi founga kotoa. 'Oku ta'e'aonga ia kapau 'oku 'ikai ke ma'u 'a e Laumālié. . . . Ka 'ikai ma'u 'a e Laumālié, 'oku 'ikai totonu ke mou faiako" ("Why?" [lea 'i ha fakataha fakalaumālie 'i he Ricks College, Sept. 24, 1991], 2–4).

■ Na'e fale'i 'e 'Eletā Lisiāte G. Sikoti 'a kinautolu ko ē kuo nau fakatomala kakato ka nau kei ongo'i mafasia pē koe'uhí ko 'enau ngaahi angahalá, 'o pehē:

"Kapau kuo mou fakatomala mei ha maumaufono mamafa pea mou ma'u hala ai 'o pehē te mou hoko ma'u pē ko ha kakai mā'ulalo 'i he pule'anga 'o e 'Otuá, 'ofa ke mou 'ilo'i 'oku 'ikai ke mo'oni ia. Na'e folofola mai 'a e Fakamo'uí:

"Ko e fale'i fefeka taha te u lava 'o 'oange ki ha taha ngāue fakafai-fekau, ke ne mo'ui taau ma'u pē."

" 'Vakai, ko ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai.

" 'Te mou 'ilo'i 'i he me'á ni, 'o kapau 'oku fakatomala ha tangata mei he'ene ngaahi angahalá—vakai, te ne vete ia pea lí'aki ia' [T&F 58:42–43]" ('i he Conference Report, Oct. 2000, 33; pe *Liahona*, Sānuāli 2001, 32).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Poiti K. Peekā, ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e mālohi fakama'a 'o e fakatomalá 'o pehē: "Ko e fakakaukau fakalotosi'i ko ia 'oku pehē ko ha fehālaaki (pe ngaahi fehālaaki) 'oku fu'u tōmui ke fakalelei'i, 'oku 'ikai mei he 'Eikí ia. Na'á ne 'osi folofola kapau te tau fakatomala, he 'ikai ngata pē 'i He'ene fakamolemole'i 'etau ngaahi maumaufonó, ka te ne fakangalo'i ia pea 'ikai toe manatu ki ai (vakai, 'Īsaia 43:25; Hepelū 8:12; 10:17; 'Alamā 36:19; T&F 58:42). 'Oku hangē 'a e fakatomalá ko e koá; te ne lava 'o fufulu 'o to'o 'a e angahalá. Ko e 'uli tau-ma'ú mahalo 'e fie ma'u ha koa mālohi ange 'o e fakatonutonú ke to'o 'aki 'a e to'i, ka kuo pau pē ke nau ma'a" ('i he Conference Report, Apr. 1989, 72; pe *Ensign*, May 1989, 59).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni N. 'Eletoni Tena, 'a ia ne hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí, 'a e 'uhinga kuo pau ke mo'ui taau mo ma'a ai 'a e kau faifekau, 'o pehē: " 'Oku totonu ke 'ilo 'e he kau teuteu ngāue fakafai-fekau 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ha taha ko ē 'e lava ke falala kakato

ki aí, ha taha 'oku ma'a mo mo'ui taau 'i he tapa kotoa ke ne fakafofonga'i ia 'i he mala'e 'o e ngāue fakafai-fekau. Kapau 'oku 'ikai ke ke mo'ui taau, 'oua te ke tali 'a e uiui'i, 'oua te ke loi ke ke lava 'o hū,

ka ke teuteu ke ke 'alu 'o fou 'i he fakatomalá. 'Oku lelei lahi ange ke ke tatali 'i ha ta'u 'e taha pe lahi ange 'i ha'o 'alu 'oku 'ikai ke ke mo'ui taau. Lototo'a mo ngalitanagata, to'a mo loto'aki ke ke fehanganagai mo e mo'oni e me'a ne hokó, tala 'a e mo'oni, ke teuteu'i ai koe 'i he tapa kotoa ke fakahoko 'a e me'a 'e fie ma'u 'e he 'Eikí ke ke fa'i]" ('i he Conference Report, Apr. 1976, 67; pe *Ensign*, May 1976, 44).

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku mahu'inga ai ke ma'u 'a e 'enitaumeni fakatemipalé kimu'a pea toki ngāue fakafai-fekau?
- Ko e hā hano fehālaaki 'ete pehē 'oku sai pē ke faiangahala he taimí ni kae toki fakatomala 'amu'i?
- Ko e hā e 'uhinga 'oku holi ai 'a kinautolu 'oku tui mo'oni kia Sīsū Kalaisí ke fakatomala mei he'enu ngaahi angahalá?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku mahu'inga ai ke vete 'a e ngaahi angahala mamafá ki he kau taki lakanga fakataula'eikí pea mo e 'Eikí?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAÍ

- Ako ma'uloto 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:42–43 mo e 121:45–46.
- Vakavakai'i ho'o tu'unga mo'ui taau fakatāutaha ki he ngāue fakafai-fekau. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi tafa'aki 'oku kei palopalema, fakapapau'i 'a e me'a 'oku fie ma'u ke fa'i pea fakahoko ia.
- Hiki 'i ho'o tohinoa akó 'a e mahino 'okú ke ma'u ki he 'uhinga 'e fakatomala ai 'a kinautolu 'oku tui mo'oni kia Sīsū Kalaisí mei he'enu ngaahi faiangahalá, papitaiso, mo ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Ko e hā 'e mahu'inga ai ke mahino ki he kau faifekau 'a e fengāue'aki ko 'ení 'i he'enu mo'ui fakatāutahá? Ko e hā kuo pau ai ke nau malava 'o ako'i mahino 'a e mo'oni ko 'ení?

Oua nā 'ai hano tatau

KO E TAKAUA 'A E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONÍ

TALATEU

'Oku mātu'aki mahu'inga ki he ola lelei 'o e ngāue fakafaifekau 'a e loto fie fekumi mo muimui ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'I he'ene peheé, kuo pau ke mo'ui taau 'a e kau faifekau ke nau ma'u 'a e fakahinohino fakalangi ko iá. Kuo pau ke nau ongo'ingofua 'a e Laumālie 'o e 'Otuá ke nau faiako 'aki 'a e mālohi mo e loto mo'oni. Ko e taimi te nau fekumi, ma'u, mo muimui ai ki he fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku nau mateuteu leva ke ako'i mahino ki ha kakai kehe 'a e ngaahi tokāteline 'o e Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei, pea 'e fakamo'oni'i 'e he Laumālie hono mo'oni 'o 'enua pōpoaki (vakai, T&F 11:21; 50:13–14).

Ko e maama 'o Kalaisi ko ha ma'u'anga tataki fakalaumālie ia ne foaki he'etau Tamai Hēvani ki He'ene fānaú kotoa. 'E tokoni 'ene mahino e ngaahi fatongia 'o e Maama 'o Kalaisi mo e Laumālie Mā'oni'oni ke ke fakatokanga'i ai e tokoni 'a e 'Otuá 'i ho'o mo'ui. 'Oku mahu'inga 'a e ngāue 'a e Maama 'o Kalaisi mo e Laumālie Mā'oni'oni 'i he 'atamai mo e loto 'o kinautolu kotoa 'oku fekumi ki he mo'oni 'i he fakahoko 'o e fakauluí.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAAHI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- Ko e Maama 'o Kalaisi ko ha mālohi ia ki he lelei 'i he mo'ui 'a e kakai kotoa pē.
- Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko ha mēmipa ia 'o e Tolu'i 'Otuá.

- 'Oku lahi e ngaahi founa 'e lava ke tākiekina ai 'etau mo'ui ki he lelei 'e he Laumālie Mā'oni'oni.
- 'Oku hoko 'a hono ongo'ingofua mo e talangofua ki he Laumālie ko ha taha 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni ma'ongo'onga taha 'a e faifekau.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

Ko e Maama 'o Kalaisi ko ha mālohi ia ki he lelei 'i he mo'ui 'a e kakai kotoa pē.

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē, ko e Maama 'o Kalaisi 'okú ne "faka'ai'ai 'a e me'a lelei kotoa pē" ("Ko e Maama 'o Kalaisi," *Liahona*, 'Epeleli 2005, 10). Na'e ako'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: "[Ko e Maama 'o Kalaisi, 'a ia 'oku fa'a ui he taimi 'e ní'hi ko e Laumālie 'o Kalaisi pe Laumālie 'o e 'Otuá, 'okú ne fakamaama. . . 'a e tangata kotoa pē 'i he māmani' (T&F 84:46). Ko e maama 'eni 'oku "i he ngaahi me'a kotoa pē, 'a ia 'oku foaki 'a e mo'ui ki he ngaahi me'a kotoa pē" (T&F 88:13). Na'e akonaki 'a e palōfita ko Molomoná "oku foaki 'a e Laumālie 'o Kalaisi ki he tangata kotoa pē, koe'uhí ke ne 'ilo'i 'a e lelei mei he koví]" (Molonai 7:16; vakai foki, v. 19; 2 Nifai 2:5; Hílamani 14:31)" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 79; pe *Ensign*, Nov. 1996, 60).

Koe'uhí ne 'osi foaki ki he tokotaha kotoa pē te ke fetaulaki mo ia 'a e Maama 'o Kalaisi, 'oku mahu'inga ke mahino kiate koe 'a e tufakanga 'o e ivi ma'ongo'ongá ni. Ko kinautolu 'oku muimui

'i he Maama 'o Kalaisi 'e taki kinautolu kia Kalaisi, fakatupulaki ha tui kia Kalaisi, fakatomala'i 'enau ngaahi angahalá, mo tali ke papitaiso mo ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he'e-nau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Molonai 7:16–19
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:46–47
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:11–13

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ “'Oku 'ikai totonu ke fetooaki 'a e Maama 'o Kalaisi mo e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'ikai ko ha taha, 'o hangē ko e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku taki 'e hono ivi 'a e kakai ke nau 'ilo 'a e ongoongolelei mo'oni, papitaiso, mo ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, Sione 12:46; 'Alamā 26:14–15)” (*Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongongolelei* [2004], 113; vakai foki, Bible Dictionary, “Light of Christ,” 725; Ko e Fakahinohino Ki he Ngaahi Folofolá, “Māmá, Maama 'o Kalaisi,” 111).

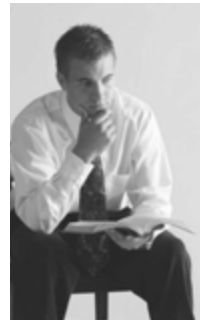
■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka 'o pehē ko e Maama 'o Kalaisi “ko ha ma'u'anga fakahinohino ia 'e taha, 'a ia 'oku ma'u 'e kitautolu hono kotoa mo e toenga 'o e kakai 'i he māmaní. Kapau 'oku tau 'ilo fekau'aki mo e Maama 'o Kalaisi, 'e mahino kiate kitautolu 'oku ma'u ia 'e he kakai kotoa pē 'o e māmaní, pea 'e lava ke tau faka'onga'i e mahino ko iá 'i he'etau feinga ko ia ke vahevahe atu 'a e mo'oni. . . .

“Ko e tangata, fefine, mo e fānau mo e tui fakalotu, pe matakali 'i he pule'anga kotoa pē—taha kotoa, 'o tatau ai pē pe 'oku nau nofo 'i fē pe ko e hā 'oku nau tui ki aí pe ko e hā 'oku nau faí—'oku nau ma'u 'iate kinautolu e Maama ta'e fa'a 'auha 'o Kalaisi. 'I he tu'unga ko 'ení, na'e fakatupu tatau ai e taha kotoa pē. Ko ha fakamo'oni e Maama 'o Kalaisi ki he taha kotoa, 'oku 'ikai ko ha taha fili-filimānako 'a e 'Otuá (vakai, T&F 1:35). 'Okú Ne 'ai ke tatau 'a e taha kotoa 'i hono ma'u e Maama 'o Kalaisi” (*Liahona*, 'Epeleli 2005, 8, 10).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'oku tokoni 'a e Maama 'o Kalaisi 'i hono teuteu'i 'o e kakai ki he pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo Fakafoki maí mo hono ngaahi tāpuaki: “'Oku mu'omu'a mai hono mālohi tākiekiná pea lava 'o teuteu'i ai ha taha ke ne toki ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'E tataki 'e he Maama 'o Kalaisi 'a e laumālie angatonú ke ne '[fakafanongo] ki he le'ó' [T&F 84:46] mo 'ilo'i e ongoongolelei mo e Siasi mo'oni pea ne ma'u ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni” ('i he Conference Report, Apr. 2003, 26; pe *Liahona*, Mē 2003, 26).

■ Ne fakamatala'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka hono mahu'inga ke mahino kuo 'osi foaki ki he fānau kotoa 'a e 'Otuá 'a e Maama 'o Kalaisi, 'o pehē:

“Ko e lahi ange ko ia 'etau 'ilo 'o kau ki he Maama 'o Kalaisi, ko e lahi ange ia 'etau 'ilo kau ki he mo'uí pea lahi ange leva 'etau 'ofa 'i he tokotaha kotoa pē. Te tau hoko ai ko ha kau faiako, kau faifekau, mo ha ngaahi mātu'a lelei ange pea hoko foki ko ha kau talavou mo ha kau finemui lelei ange. Te tau faka'apa'apa'i lahi ange hotau ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'i he Siasi pea pehē kiate kinautolu ko ia 'oku 'ikai ke nau tuí pea te'eki ai ke foaki kiate kinautolu e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. . . .

© 2004 Robert Casey. 'Oua me'a ai hano lánu.

“'Oku mahu'inga ki ha faiako, faifekau pe mātu'a ke ne 'ilo 'oku lava e Laumālie Mā'oni'oni 'o ngāue mai 'i he Maama 'o Kalaisi. He 'ikai hanga 'e ha faiako 'o e ngaahi mo'oni 'i he ongoongolelei, 'o tō ha me'a kehe pe me'a fo'ou ki ha taha lahi pe ki'i leka. Ka 'oku fetu'u-taki 'a e faifekau mo e faiakó

mo e Laumālie 'o Kalaisi 'oku 'osi 'i aí. 'E ongo atu pē 'a e ongoongolelé ia ko ha me'a ne nau 'maheni' mo ia" (*Liahona*, 'Epeleli 2005, 8, 10).

Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko ha mēmipa ia 'o e Tolu'i 'Otuá.

■ 'Oku akonaki 'a e folofolá 'o fekau'aki mo e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he Tolu'i 'Otuá. 'I he hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e taha 'o e Tolu'i 'Otuá, 'okú ne fakahoko ai ha ngaahi ngāue 'oku mahu'inga ke mahino ki he kau faifekaú.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Sione 14:26
- 3 Nīfai 28:11
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:22

Hiki e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he ngaahi potufolofola ko 'eni 'i ho'o tohinoa akó.

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki ha ní'ihí 'o e ngaahi fatongia 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'o pehē: "Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko e mēmipa ia hono tolu 'o e Tolu'i

'Otuá pea 'oku sino fakalaumālie. Ko Ia 'a e Fakafiemālié, 'a e Laumālie 'o e 'Otuá, ko e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá. 'Okú Ne fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi, mo 'Ene ngāué, pea mo e ngāue 'a 'Ene kau tamaio'eiki 'i he māmaní. 'Okú Ne hoko ko ha me'a ke ne fakama'a mo fakahaohao'i mo fakamā'oni'oni 'a kitautolu mei he angahalá. 'Okú Ne fakafiemālié 'i a kitautolu pea 'omi 'a e melinó ki hotau laumālié. 'Oku kau 'a e totonu ke feohi ma'u pē mo Iá 'i he taha 'o e ngaahi me'afuaki mahu'inga taha te nau lava 'o ma'u 'i he mo'ui fakamatelié, koe'uhí he 'e lava 'o tatakí atu 'a kitautolu ke tau foki atu ki he 'ao 'o e 'Otuá" ('i he Conference Report, Apr. 2002, 80; pe *Liahona*, Siulai 2002, 78).

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o pehē ko e ngaahi hāsino 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'oku "foaki 'eni ki he kau fekumi fakamātoato mo mo'oni ki he 'Eikí mo 'Ene ongoongolelé" pea 'e " 'e atā 'a e ngaahi fakahāá ni ki he taha kotoa [vakai, 2 Nīfai 26:13]." Hili ia peá ne fakamatala'i hono faikehekehe 'o e Maama 'a Kalaisi, ngaahi hāsino 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'o pehē:

" 'Oku foaki e Maama 'o Kalaisi ki he tangata mo e fefine kotoa ke nau 'ilo'i 'a e leléi mei he koví; 'oku foaki 'a e ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke ne taki 'a e kau fekumi fakamātoató ki he mo'oni 'o e ongoongolelé ke ne ue'i kinautolu ke nau fakatomala pea papitaiso.

" 'Oku mahinongofua ange 'a e me'a-foaki 'o e Laumālié. . . .

" Ko e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko ha fa'ahinga totonu pē ia ke feohi, 'o ' 'iate [kitautolu] ma'u ai pē 'a hono Laumālié' (T&F 20:77). . . .

"Ki he kāingalotu lī'oa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi, 'oku totonu ke tau feangainga mo e feohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea kuo pau ke tau mātu'aki tokanga ke 'oua na'a tau 'ai noa pē ia. Hangē ko 'eni, ko e ongo faka'ofu'ofa ko ia ne ke ma'u he ngaahi pōpoaki mo e ngaahi hiva 'o e konifelenisi ni ko hano fakamo'oni'i fakapapau atu ia 'e he Laumālié, pea 'oku atā ma'u pē ia ki he kāingalotu faivelengá. Na'e fehu'i tu'o taha mai 'e ha mēmipa kiate au pe ko e hā 'okú ne ongo'i fiefia pehē ai 'i he ngaahi malanga mo e ngaahi hiva sākalamēnití, kae 'ikai ongo'i pehē 'a e tokotaha ia na'a ne fakafe'i mai he 'aho ko iá. Ko ha fakatātā mahino 'eni 'e taha 'o e tokotaha 'okú ne ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni mo ongo'ingofua 'Ene ngaahi ue'i pea mo ia ko ē 'oku 'ikai" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 79–80; pe *Tūhulu*, Sānuāli 1997, 71).

■ Na'e fakatāta'i 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikí, 'a ia ne hoko ha taimi ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e faikehekehe 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'o peheni: " 'E lava 'e he kakai kotoa pē kimu'a 'i he papitaisó ke ma'u ha fakahā mei he Laumālie Mā'oni'oni 'i he taumu'a ke foaki ange kiate kinautolu ha fakamo'oni

ki hono mo'oni mo hono fakalangi 'o e ngāue 'a e 'Eikí he māmaní. Ka 'i he hili 'a e papitaisó 'oku nau ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea 'oku toki 'anautolu leva 'a e totonu ke ma'u 'a e takaua ma'u pē mo e taha 'o e Tolu'i 'Otuá 'o kapau te nau tauhi 'a e ngaahi fekaú. Ko e fakatātā pē 'eni, ko e fakamo'oni ko ia kimu'a pea toki papitaisó, 'oku hoko mai ia 'o hangē ha tapa 'a ha 'uhila 'i ha pō kaupō'uli mo 'alotāmaki; 'oku hoko mai ia ke ne huluhulu 'a e hala kuo pau ke fononga ai 'a e kau pilikimi 'o māmani, 'oku mama'o mei honau 'api fakalangí mo hē 'i he toafa mo e ngaahi ano 'o e māmaní, 'o kapau te nau foki ki he 'Afio'anga Fakalangí. Ko e takaua 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hili 'o e papitaisó 'oku hangē ia ko e ulo ta'etuku 'a e la'aa he ho'ataa, 'o nofo hono hueló he hala 'o e mo'uí pea mo e me'a kotoa 'oku takataka'i iá" (*A New Witness for the Articles of Faith* [1985], 262).

'Oku lahi e ngaahi founa 'e lava ke tākiekina ai 'etau mo'uí ki he lelei 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

■ 'Oku hāsino 'a e Laumālie 'i ha ngaahi founa kehekehe. 'Oku tokoni 'a e folofolá ke mahino lelei ange kiate kitautolu 'a e ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku totonu ke malava pē 'e he kau teuteu ngāue fakafaifekaú 'o tala 'a e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he'enu mo'uí pea tui mo lototo'a ke muimui ki he ngaahi ue'i ko iá. Na'e fai 'e he 'Eikí 'a e fekau ko 'eni: "Ko e me'a ko ia 'e fakamo'oni'i kiate kimoutolu 'e he Laumālie, 'oku ou loto foki ke mou fai ia 'i he mā'oni'oni kakato 'o e lotó" (T&F 46:7).

'Oku totonu foki ke lava 'e he kau teuteu ngāue fakafaifekaú 'o fakamatala'i 'a e natula mo e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Laumālie Mā'oni'oni ki he kau fie-fanongó.

"Ko e fakahā fakatāu-tahá . . . 'oku ha'u ia ki he 'atama'i ko ha ngaahi fakakaukau pea ki he lotó ko ha ngaahi ongo."

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Sione 14:26
- Sione 15:26
- Sione 16:13
- Kalētia 5:22–23
- 1 Nīfai 4:6
- 2 Nīfai 31:17–18
- 2 Nīfai 32:5, 8
- 2 Nīfai 33:1
- 'Alamā 21:16
- Molonai 10:5

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'eni.

■ "He 'ikai ha faiako fakamatelie, neongo pe ko e hā e lahi 'o e taukei pe pōto'i ngāue 'okú ne ma'ú, te ne lava 'o 'omi e ngaahi tāpuaki 'o e fakamo'oni mo e fakauluí ki ha taha kehe. Ko e fatongia ia 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pe ko e Laumālie. 'Oku 'ilo'i 'e he kakai 'oku mo'oni 'a e ongoongolelei 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni" (*'Oku 'ikai Ha Ui 'e Mahu'inga Ange 'i he Faiakó* [2000], 45).

■ Ko ha ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'eni ke mahino fekau'aki mo e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni:

1. Te tau lava ke ma'u ha ngaahi ongo fakalaumālie.

- Vakai, Loma 15:13.
- Vakai, 'Alamā 32:28.
- Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:8–9.
- "Pea neongo 'oku tau fa'a fakamatala'i 'a e fetu'utaki mei he Laumālie ko ha le'o, ka ko e le'o ko iá 'oku lahi ange 'etau ongo'i lotó 'i ha'atau onгона. Pea 'i he lolotonga 'o 'etau lau ki he 'ongoná' pe fanongo ki he fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku tau fa'a fakamatala'i ha ue'i fakalaumālie 'aki 'etau pehē, "Na'a ku ma'u ha ongo . . ." Ko e fale'i 'a e 'Eikí kia 'Ōliva Kautele 'i he vahe 9 'o e Tokāteline

mo e Ngaahi Fuakavá . . . 'okú ne ako'i 'a e tefi-to'i mo'oni ko 'enī. Neongo ia, 'oku fa'a ma'u hala 'a e fale'i ko 'enī 'i ha taimi 'e ni'ihi. 'I hono lau 'o e kupu'i leá ni, 'oku faka'au 'o puputu'u ai ha kāingalotu 'e ni'ihi 'o e Siasí, 'o nau manavasi'i na'a kuo te'eki ke nau ma'u ha ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni koe'uhí he kuo te'eki ai ke nau ongo'i ha māfana 'i honau lotó. Fakatokanga'i ange 'a e folofola faka'osi 'a e 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:8: 'Ko ia, te ke ongo'i 'oku totonu ia.' Ko e vela ko ia 'oku fakamatala'i 'i he kongā folofolá ni 'okú ne fakafōtunga mai 'a e ongo'i nonga mo e fiemālie, ka 'oku 'ikai ko ha vela māfana 'o e lotó. 'I ho'o hokohoko atu he fekumi mo muimui ki he finangalo 'o e 'Eikí 'i ho'o mo'uí, 'e a'u 'o ke fakatokanga'i 'a e founga 'oku tokoni'i ai koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni" (*Tu'u Ma'u 'i he Tuí*, 25).

- Lolotonga e hoko 'a 'Eletā L. Lainolo Kenituliki ko e taha 'o e Kau Fitungofulú, na'a ne fakamatala'i 'a e founga hono tokoni'i 'e he Laumālié 'a e 'atamaí mo e lotó fakatou'osi, 'o peheni: "Ko e fakahā fakatāutahá 'oku fakatou ma'u ia 'i he 'atamaí mo e lotó. 'Oku hoko mai 'a e ngaahi ongo ko 'enī ki he 'atamaí ko ha ngaahi fakakaukau pea ki he lotó ko ha ngaahi ongo. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Poiti K. Peeka 'o pehē, ' 'Oku ma'u 'a e tataki ko 'eni 'o fakafou mai ko ha ngaahi fakakaukau, ngaahi ongo mo ha ngaahi ue'i]" ("Ko e Fakahaá 'i ha Māmani Feliliuaki," *Tūhulu*, Sānuali 1990, p. 17). 'I he taimi 'e ni'ihi 'e fakatou ue'i 'e he Laumālié 'a e 'atamaí mo e lotó he taimi tatau pē. 'Oku meimei ko e taimi 'oku fakatou ma'u ai 'e he 'atamaí mo ho lotó ha ongo tataú, te ke 'ilo ai 'okú ke ma'u ha fakahā fakatāutaha. Na'e fakahino-hino'i 'e he Fakamo'uí 'a Hailame Sāmita 'o pehē, "Te u foaki kiate koe mei hoku Laumālié, 'a ia 'e fakamāma'i ho 'atamaí, 'a ia 'e fakafonu ho laumālié 'aki 'a e fiefia]" (T&F 11:13)" ("Personal Revelation," *Brigham Young University 1996–97 Speeches* [1997], 256).
- Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka 'a e founga 'oku ma'u ai 'e hotau 'atamaí ha fetu'utaki mei ha ma'u'anga tokoni fakalangí 'o pehē: " 'Oku fetu'utaki 'a e Laumālié mo e laumālié 'o fakafou 'i he 'atamaí 'o lahi ange ia

"Ko e taimi 'okú ke fai lelei aí 'okú ke ongo'i lelei, pea ko e Laumālie Mā'oni'oni ia he'ene folofola atu kiate koé."

'i ha ngaahi ongo fakaesino. 'Oku hoko mai 'a e fakahinohino ko 'enī ko ha ngaahi fakakaukau, ko ha ngaahi ongo'i loto, 'i ha ngaahi ongo mo ha ngaahi ue'i. 'Oku 'ikai faingofua ma'u pē ke fakamatala'i 'a e ue'i fakalaumālie. 'Oku ako'i mai 'e he folofolá 'e lava ke tau 'ongoi' 'a e ngaahi lea 'o ha fetu'utaki fakalaumālie 'o lahi ange 'i ha'atau fanongo ki ai, mo mamata 'aki ha mata fakalaumālie kae 'ikai ko e mata fakamatelie] (vakai, 1 Nifai 17:45)" ('i he Conference Report, Sept.–Oct. 1989, 16; pe *Ensign*, Nov. 1989, 14).

2. Te tau lava 'o ma'u ha ongo'i fiemālie.

- Vakai, Sēnesi 41:16.
- Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:22–23.
- " 'Oku fa'a ui 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e Fakafiemālié (vakai, Sione 14:26; T&F 39:6). 'I He'ene fakahā 'a e finangalo 'o e 'Eikí kiate koé, te Ne 'lea'aki 'a e fiemālie ki ho 'atamaí' (T&F 6:23). Ko e melino te ne foaki he 'ikai lava 'o fakatataua 'e ha mālohi 'o e māmaní pe ngaahi akonaki loí. Ko e melino ia na'e tala'ofa 'e he Fakamo'uí 'i he taimi na'a Ne fakapapau'i ange ai ki He'ene kau ākongá te Ne fekau'i mai 'a e Fakafiemālié: ' 'Oku ou tuku 'a e melinó kiate kimoutolu: ko 'eku melinó 'oku ou foaki kiate kimoutolu: 'oku 'ikai hangē ko e foaki 'a māmaní, 'a 'eku foaki kiate kimoutolú. 'Oua na'a mamahi homou lotó pea 'oua na'a manavahē ia' (Sione 14:27)" (*Tu'u Ma'u 'i he Tuí*, 26).
- Ne fakamatala'i 'e 'Eletā Tālini H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apose-tolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e ngaahi ongo 'oku fekau'aki mo e vela 'o e lotó, 'o pehē: " 'Oku 'uhinga nai ki he hā 'a e 'māfana ['a e] lotó'? 'Oku fie ma'u nai ke hoko ia ko ha vela mei hano tutu 'o ha me'a? Kapau ko hono faka'uhingá ia, ta kuo te'eki ai ke vela 'a hoku lotó. 'Oku pau pē ko e 'uhinga 'o e fo'i leá ko e 'māfana' 'i he potufolofola ko 'enī ki he ongo'i fiemālie mo e ongo'i nongá. Ko e fakamo'oni ia 'oku ma'u 'e he tokolahi. Ko e founga ia 'oku ngāue ai 'a e fakahaá" ("Faiako mo Ako'i 'i he Laumālié," *Liahona*, Mē 1999, 22).
- Ne ako'i 'e 'Eletā Lōpeti K. Tālenipā 'o e Kau Fitungofulú 'a e founga 'e lava ai 'e he nongá

[melinó] 'o tāpuekina 'enau mo'uí, 'o pehē: "Ko e taimi 'oku tau lotu fakamātoato ai ki he 'Eikí mo falala ki He'ene ngaahi fanafana fakalangí, 'e hoko mai leva 'a e kihí'i le'ó sí'i mo vanavanaiki ko iá kiate kitautolu (vakai, Hilamani 5:30). Te tau ma'ú ha nonga, 'i he 'ilo kuo tali 'e he 'Otuá 'etau lotú. Manatu'i 'a e nonga ne ma'ú 'e 'Ōliva Kautelē [vakai, T&F 6:23]. 'E lava ke tupu 'a e malala fakalaumālie ko 'ení 'o hoko ko ha fakamo'oni 'oku ulo. (vakai, Hilamani 5:45)" ('i he Conference Report, Oct. 1990, 28; pe *Ensign*, Nov. 1990, 23).

3. 'E lava ke tau ma'ú 'a e kihí'i le'ó sí'i.

- Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 19:9–12.
- Vakai, Hilamani 5:30.

© 2006 Robert Casey. Duna reira ia Inno tatau.

- Na'e akonaki 'a Palesiteni Poiti K. Peekā fekau'aki mo e le'ó 'o e Laumālie 'o pehē: "Ko e le'ó 'o e Laumālie 'oku nonga, le'ó sí'i—ko ha le'ó 'oku *ongo'i* kae 'ikai ongonā. Ko ha le'ó fakalaumālie 'oku hū ki he fakakaukaú 'o hangē ha fakakaukau 'oku fakahū ki he lotó" ('i he Conference Report, Apr. 2000, 8; pe *Liahona*, Siulai 2000, 10).

- Na'e fakamahino 'e 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a hono 'omi 'e he fu'u fie 'ilo ki he me'a 'oku fie ma'ú 'e he 'Otuá 'a e talí, 'o pehē: "Kuo 'i ai ha'aku ngaahi lotu kuo tali. Ne mahino taha 'a e ngaahi tali ko iá 'i he taimi na'e ta'ofi ai e me'a na'á ku fie ma'ú 'i ha mālohi 'o 'eku fie ma'ú ko ia ke u 'ilo 'a e finangalo 'o e 'Otuá. Ko e taimi 'eni 'e toki lava ai 'o lea 'aki 'a e tali mei ha Tamai Hēvani 'ofá ki he 'atamaí, he kihí'i le'ó sí'i mo vanavanaikí, pea lava ke tohi tongi 'i he lotó" ('i he Conference Report, Oct. 2000, 111; pe *Liahona*, Sānuai 2001, 100).
- Na'e me'a 'a Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni fekau'aki mo e me'a 'e fai 'e he me'āfoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ma'atautolú 'o pehē: "[Oku tokoni atu 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke ke fili 'a e totonú. 'E malu'i koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni mei he koví. 'Oku fanafana atu 'i ha

kihí'i le'ó sí'i mo vanavanaiki ke ke fai 'a e me'a 'oku totonú. Ko e taimi 'okú ke *fai lelei* aí, 'okú ke *ongo'i* lelei, pea ko e Laumālie Mā'oni'oni ia 'oku lea atu kiate koé. Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko ha takaua lelei mo'oni. 'Oku 'i ai *ma'ú pē* ke tokoní'i koe]" ('i he Conference Report, Apr. 1989, 103; pe *Ensign*, May 1989, 82).

4. Te tau lava 'o ma'ú ha ngaahi fakakaukau fo'ou.

- Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:2.
- Na'e ako'i 'e he Palōfita ko Siosefa Filitingi Sāmitá 'a e founa 'oku lava ai 'e he laumālie 'o e fakahaá 'o 'omi ha ngaahi fakakaukau fo'ou, 'o pehē: "[E lava ke 'aonga ki ha taha kapau te ne fakatokanga'i 'a e fuofua kamata ke ngāue 'a e laumālie 'o e fakahaá; hangē ko 'ení, ko e taimi 'okú ke *ongo'i* ai 'a e tafe mai 'a e poto haohaoá kiate koé, te ne lava ke 'oatu ha ngaahi fakakaukau fakatu'upakē, pea 'i ho'ó fakatokanga'i iá, te ke fakatokanga'i hano fakahoko ia 'i he 'aho pē ko iá pe 'i he kaha'u vave maí; (hangē ko 'ení) ko e ngaahi me'a ko ia ne 'oatu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá ki ho 'atamaí, 'e hoko; ko ia, 'i ho'ó 'ilo 'a e Laumālie 'o e 'Otuá mo mahino ia kiate koé, 'e lava ke ke tupulekina ai 'i he tefito'i mo'oni 'o e fakahaá, kae 'oua kuó ke hoko 'o haohaoa 'ia Sīsū Kalaisi" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 151).

5. 'Oku totonu ke tau manatu'i ko e ngaahi hāsino fakalaumālie 'oku toputapu.

- Vakai, 'Alamā 12:9.
- Na'e fai 'e Palesiteni Poiti K. Peekā ha fakatokanga fekau'aki mo e natula toputapu 'o e ngaahi hāsino fakalaumālie, 'o pehē: "[Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou 'a e ngaahi misi mo e ngaahi mata-me'a-hā mai pea mo e ngaahi 'a'ahi fakalangí 'i he Siasí pea ko ha kongā ia 'o e ngaahi me'a kotoa kuo fakahā 'e he 'Eikí 'i he kuongā ni].
"Mahalo pē te ke a'usia ha me'a fakalaumālie fakafo. Ka kuó u 'ilo'i ko e ngaahi me'a ko 'ení 'oku fakatāutaha pea kuo pau ke 'oua na'a fakahāhā holo ia. Fifili ki ai 'i ho lotó pea 'oua na'á ke lea fakava'iva'inga 'aki ia [vakai, 'Alamā 12:9]" (*The Great Plan of Happiness and Personal Revelation* [faeasaiti 'a e CES ma'á e kakai lalahi kei talavou, Nov. 7, 1993], 7–8).

6. 'Oku foaki mai 'e he 'Eikí 'a e fakahaá 'i Hono taimi pē 'O'ona.

- Vakai, 'Isaia 55:8–9.
- Vakai, Molonai 7:2.
- Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:68.
- Na'e akonaki 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi fekau-aki mo e taimi 'o e ue'i fakalaumālie mei he 'Eikí 'o pehē: " 'Oku totonu ke tau fakatokanga'i 'e folofola mai 'a e 'Eikí kiate kitautolu 'o fakafou 'i he Laumālié 'i Hono taimi 'O'ona pea 'i He'ene founa pē 'A'ana. 'Oku tokolahi ha kakai 'oku 'ikai mahino kiate kinautolu 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení. 'Oku nau tui ko e taimi ko ia 'oku nau mateuteu mo faingamālie a'i, te nau lava leva 'o ui ki he 'Eikí pea te Ne tali vave mai he taimi pē ko iá, 'o fakatatau mo e founa kuo nau fokotu'utu'ú. 'Oku 'ikai ke hoko pehē mai 'a e fakahaá" (*Liahona*, Mē 1999, 20–21).
- Na'e fakamamafa'i 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e fie ma'u ke tali 'a e taimi tēpile 'a e 'Eikí 'i he lolotonga 'etau tatali ki he tali 'o 'etau ngaahi lotú mo e ngaahi faka'amu mā'oni'oni kehé, 'o pehē: "Ko e hā leva 'a e founa pau 'e 'ahi'ahi'i ai 'a kitautolu tupu mei he finangalo 'a e 'Eikí ke 'i ai ha kakai 'ke sivi'i 'i he me'a kotoa pē' (T&F 136:31)? 'Okú Ne folofola mai kiate kitautolu: 'Te u sivi'i 'a e tui mo e kātaki 'a hoku kaka'i' (vakai, Mōsaia 23:21). Pea koe'uhí 'e 'ahi'ahi'i 'a e tuí fekau'aki mo e taimi 'oku fokotu'utu'ú 'e he 'Eikí, tau ako leva ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau lea 'o pehē, 'Ke fai pē Ho finangaló,' ka ke tau lea foki 'i he fa'a kātaki 'o pehē, 'Ke fai pē ki he taimi 'a e 'Afioná' " ('i he Conference Report, Mar.–Apr. 2001, 76; pe *Liahona*, Siulai 2001, 73).

© 1999 Bryant Livingston. Oua nō ai hano tatau.

7. 'Oku 'ikai totonu ke tau 'amanaki ki ha fakahā 'i he me'a kotoa pē.

- Vakai, Sēmisi 4:3.
- Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:26–29.
- Ne fakatokanga mai 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi, 'o pehē: " 'Oku 'ikai ke hokohoko ma'u pē 'a e ngaahi fakahā mei he 'Otuá—'a e ngaahi akonaki mo e fakahinohino 'a e Laumālié. 'Oku tau tui 'e hokohoko atu 'a e ma'u fakahaá, kae 'ikai ko e ma'u fakahā hokohokó. 'Oku tau fa'a feinga ke fakalelei'i ha ngaahi palopalema ta'e kau ai 'a e ue'i pe fakahinohino pau 'a e Laumālié. Ko e kongā ia 'o e me'a kuo pau ke tau a'usia 'i he mo'ui fakamatelie ko 'ení. Ko hono lelei pē, he 'oku 'ikai ha taimi ia te tau pulia ai mei he fofonga 'o e Fakamo'uí, pea kapau 'e hanga 'e he'etau filí 'o tākiekina kitautolu ke tau fai ha ngaahi tō'onga 'oku [fakalaka] atu he fakangatangata 'o e ngaahi me'a 'oku taau ke tau fa'i, pea kapau te tau fakafanongo ki he kihí'i le'o si'i mo mālié, 'e hanga 'e he 'Eikí 'o tataki mo pule'i kitautolu 'o fakafou 'i he ngaahi ue'i 'a Hono Laumālié" (*Liahona*, Mē 1999, 23).
- Na'e fakatokanga foki 'a 'Eletā 'Oakesi fekau-aki mo 'etau feinga ke ma'u ha fakahā 'i he me'a kotoa pē 'i he'etau mo'ui, 'o pehē: " 'Oku

'ikai ngali 'e fai mai 'e he Laumālie 'o e 'Eikí ha fakahā 'i he ngaahi me'a 'oku 'ikai fu'u mahu'ingá. Na'e tu'o taha ha'aku fanongo ki ha fakahíhikihi 'i 'e ha fefine kei talavou e tu'unga fakalaumālie 'a hono husepānití 'i ha houalotu fakamo'oni, 'o ne pehē 'okú ne 'oatu 'a e ngaahi fehu'í kotoa pē ki he 'Eikí. Na'á ne fakamatala ki he'ena ō 'o fakatau pea na'e 'ikai ke ne fai ha fili 'iate ia pē 'i ha ongo kapa vesitapolo kalasi kehekehe, kae fakahoko ia 'aki ha'ane lotu. Na'e 'ikai ongo taau 'eni kiate au. 'Oku ou tui 'oku 'amanaki 'a e 'Eikí ke tau ngāue 'aki e poto mo e taukei kuó Ne 'osi foaki maí, 'i hono fai 'o e fa'ahinga fili ko 'eni' ("Revelation," *New Era*, Sept. 1982, 46).

'Oku hoko 'a hono ongo'ingofua mo e talangofua ki he Laumālié ko ha taha 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni ma'ongo'onga taha 'a e faifekaú.

■ 'Oku ako'i 'e he faifekaú 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, ka ko e tokoni 'a e Laumālié ko e 'elemēniti mālohi taha ia 'i he ului 'a ha taha ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'Oku mātu'aki mahu'inga ke ongo'ingofua 'e he kau faifekaú 'a e Laumālié mo feinga ke mui-mui ki he ngaahi ongo te nau ma'ú. 'E tupulaki 'etau mahino ki he fatongia 'o e Laumālié 'i he'etau feinga ke talangofua ki he'ene ue'i.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 2 Nifai 33:1
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 43:15–16
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:21–22

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'eni.

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālati 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e mālohi 'o e Laumālié 'i he fakaulú, 'o pehē: " 'Oku tau 'ako'i 'a e kau faifekaú 'i he ngaahi ako'anga fakafaifekaú, kuo pau ke nau ma'u ha tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'Oku ako'i ai kinautolu 'oku fie ma'u ke nau fakatupulaki ha vā fetu'utaki fiefia, māfana, fakatāutaha, pea fetauhi'aki mo kinautolu 'oku nau fetaulakí. Kuo pau ke nau feinga

ke fakafanongo 'i he lotu mahino pea fakahaa'i 'a e ongo'ingofua 'o e ngaahi me'a 'oku tokanga mo hoha'a ki ai 'a kinautolu 'oku nau ako'í. Ko e taimi 'oku ako'í ai 'e he kau faifekaú 'a e ngaahi tokātelinē, 'oku fie ma'u ke nau feinga ke 'ilo e fakakaukau 'a 'enau kau fiefanongó koe'uhí ke nau lava 'o fakamatala'i ke mahino ha me'a 'oku ta'e-mahino, mo ia 'oku veiveiua aí, fakalelei'í ha ngaahi me'a 'oku fai ki ai ha hoha'a, mo fai ha fakalotolahi. 'Oku mahu'inga e lotu fiefia mo'oni 'a e kau faifekaú ki hono tokoni'i ke ongo'i mo fakatokanga'i 'e he

Ko e tokoni 'a e Laumālié ko e 'elemēniti mālohi taha ia 'i he ului 'a ha taha ki he ongoongolelei.

kakai te'eki Siasí 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, koe'uhí he ko e Laumālié ko e mālohi ia 'oku fakaiuku ki he uluí." (i he Conference Report, Oct. 1988, 34; pe *Ensign*, Nov. 1988, 28).

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Siini R. Kuki 'o e Kau Fitungofulú 'a e founga 'oku 'omi ai 'e he vahevahe 'etau fakamo'oni 'a e Laumālié, 'o pehē: "Toutou fakamo'oni 'i he lolotonga ho'o faiakó. Mahalo 'e mahu'inga ange 'eni 'i he me'a 'okú ke ako'í. Fakamo'oni 'i he huafa 'o e 'Eikí ko e ngaahi me'a 'okú ke ako'í 'oku mo'oni. Kapau te ke fai ia, te ne 'omi 'a e Laumālie 'o e 'Eikí" (*Raising Up a Family to the Lord* [1993], 49).

© 1985 Merrill T. Smith. Oua nei ai hano taha.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesitani Poiti K. Peekaa ha me'a mahu'inga na'á ne ako he lolotonga 'ene 'i he mala'e ngāue fakafaifekaú, 'o pehē:

"Na'á ku ako ha lēsoni mahino 'i he'eku hoko ko e palesitani fakamisi-oná. Na'á ku toe hoko

foki ko ha Taki Mā'olunga. Na'e tā-tu'o lahi hono ue'i au ke u tukuange ha taha 'o hoku ongo tokoní, kae lelei 'a e ngāué. Makehe mei he'eku lotua iá, na'á ku toe fakakaukau ko e me'a totonu ia ke faí. Ka na'e 'ikai ke u fai 'e au. Na'á ku manavasi'i na'a uesia 'a e tangata ko 'eni kuo ta'u lahi 'ene ngāue ma'á e Siasí.

"Na'e mahu'i ai 'a e Laumālié meiate au. Na'e 'ikai ke u toe lava 'o ma'u ha ue'i pe ko hai 'oku totonu ke ui ko haku tokoni 'o kapau te u tukuange 'a e tangatá ni. Na'e a'u 'o lau uike. Na'e hangē na'e ngata pē 'eku ngaahi lotú 'i he lotu loki na'e fakahoko aí. Na'á ku feinga 'i ha ngaahi founga kehekehe ke fokotu'utu'u 'a e ngāué, ka na'e 'ikai hano ola. Faifai peá u fakahoko 'a e me'a na'e fekau 'e he

Laumālié ke u fakahokó. 'Ikai hano taimi kuo foki mai 'a e me'afaoakí. Hono 'ikai fakafiefia ke toe ma'u 'a e me'afaoaki ko iá! 'Oku mou 'ilo'i 'eni—he 'oku mou ma'u ia—ko e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e 'ikai uesia 'a e tangatá ni, ko hono mo'oni na'e tǎpuekina lahi fau ia pea 'ikai hano taimi kuo tupulaki 'a e ngāué" (*"That All May Be Edified"* [1982], 341).

■ Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni, 'a ia ne hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluaki, 'a e fie ma'u ke tau muimui ki he fakahinohino 'a e 'Eiki 'i he hili hono ma'u iá, 'o pehē: "Ko e taimi 'oku 'ilo ai 'e ha taha 'a e fale'i 'a e 'Eiki mo muimui ai, 'oku 'ikai toe mata'ofi 'ene 'unu 'o ofi ki he Laumālié. Talu mei he kamata-'angá mo e fakamo'oni 'a e fengāue'aki 'a e 'Otuá mo 'Ene fānaú ki he fo'i mo'oni ko ia ko kinautolu 'oku nau fakali'eli'aki 'a 'Ene fale'i 'oku 'ikai ke nau lava ha me'a pea iku 'o nau mamahi" (*"Seek Not to Counsel the Lord," Ensign, Aug. 1985, 2*).

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- Ko e hā ha ngaahi founa kuo ue'i ai koe 'e he Laumālie 'o e 'Eiki?
- Ko e hā te ke lava 'o fai ke fakalahi ai 'a e tokoni 'a e Laumālié 'i ho'o mo'ui? 'Oku tokoni'i fēfē 'e

he mo'ui taau fakatāutahá 'a e tokoni 'a e Laumālié 'i ha mo'ui 'a ha taha?

- Ko e hā ha ngaahi founa te ke lava ai 'o fakatupu-laki hano ongo'ingofua lahi ange 'o e Laumālié?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAÍ

- Fakapapau'i pe ko e hā ha ngaahi liliu te ke lava 'o fai 'i ho'o mo'ui ke ke ongo'ingofua lahi ange ai 'a e Laumālié.
- Fili ha taimi mo ha potu te ke lava ai 'o toko taha pē. Mahalo na'a fie ma'u ke ke 'aukai. Kamata 'aki ha lotu 'o kole ki ho'o Tamai Hēvaní pe ko e hā 'oku finangalo ke ke fai 'i ho'o teuteu ke hoko ko e taha 'o 'Ene kau faifekaú. Hili ho'o lotú, tuku hao taimi ke ke vakai'i ai ha ngaahi fakakaukau mo ha ngaahi ongo na'á ke ma'u. Hiki 'eni 'i ho'o tohinoá. 'E ala hoko 'eni ko ha kamata'anga lelei ki ho'o tohinoa fakafaifekaú.
- Hiki 'a e ngaahi ongo mo e ngaahi 'ilo fekau'aki mo e ngaahi potufolofola ne ako 'i he folofolá 'i ha'o tohinoa ako folofola.
- Toe fakamanatu 'i he fa'a lotu ho tǎpuaki fakapē-teliaké, fakatokanga'i 'a e ngaahi fale'i mo e ngaahi ongo 'e lava ke ke faka'aonga'i 'i ho'o

	Ngaahi Founa 'e Lava ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o Tokoni'i Kitautolú
Sione 14:26	
Sione 15:26	
Sione 16:13	
Kalētia 5:22–23	
Mōsaia 5:2	
T&F 6:14–15	
T&F 6:22–23	
T&F 8:2–3	
T&F 9:8–9	
T&F 11:12–13	
T&F 50:17–23	

Ko e Malanga i he Molungá, tá te Harry Anderson

FAIAKO ‘AKI ‘A E LAUMĀLIÉ

TALATEU

‘Oku uiui‘i ‘a e kau faifekau‘i ke nau ako‘i ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ‘aki ‘a e mālohi mo e mafai ‘o e ‘Otuá. “Ko ia ko au ko e ‘Eikí ‘oku ou fai atu kiate kimoutolu ‘a e fehu‘i ni—na‘e fakanofa ‘a kimoutolu ki he hā? *Ke malanga ‘aki ‘eku ongoongolelei ‘i he Laumālié*” (T&F 50:13–14; ko e toki tānaki atu ‘a e mata‘itohi fakahihifi). ‘I he lea ‘a ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá fekau‘aki mo hono mahu‘inga ‘o hono ako‘i lelei ‘o e ongoongolelei, na‘á ne ako‘i ai ‘o pehē ko e “mēmipa kotoa pē ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘okú ne hoko pe ‘e hoko ko ha faiako” pea “ko ‘Ene kau tamaio‘eiki kitautolu pea ‘oku tau ma‘u ‘a e fatongia toputapu ke ako‘i ‘a e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí.”

Na‘e akonaki ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o pehē, “He ‘ikai lava ke ma‘u ha fakamo‘ui ta‘e kau ai ‘a e fakahaá; ‘e koto kula noa ke ngāue ha taha ta‘e kau ai ‘eni” (*History of the Church*, 3:389). Na‘e toe fakamafa‘i foki ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Iongi hono mahu‘inga ‘o e Laumālié ‘i he taimi ‘oku ako‘i ai ‘a e ongoongolelei, ‘o pehē: “Kapau na‘e ‘omi e Tohi ‘a Molomoná kiate au ‘aki ‘a e talēniti, founa, poto, mo e olopoto ‘o e māmaní kotoa, pea mo

fakahaá‘i, ‘i he founa mā‘olunga taha ‘o e pōto‘i lea he māmaní ‘a hono mo‘oní, ‘o feinga ke fakamo‘oni‘i ia ‘i he ‘ilo mo e poto fakamāmaní, ne nau mei hangē pē kiate au ha kohu ‘oku ‘alu hake pea puli atu. Ka ‘i he‘eku mamata ki ha taha ‘oku ‘ikai pōto‘i lea, pe hala ha talēniti ke lea ki he kakaí, ko e me‘a pē na‘á ne lavá ko ‘ene pehē, “Oku ou ‘ilo, ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘oku mo‘oni ‘a e Tohi ‘a Molomoná, pea ko Siosefa Sāmitá ko e Palōfita ‘a e ‘Eikí,‘ na‘e fakamāma‘i ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oní ne fotu mei he tokotaha ko iá, ‘a ‘eku mahinó, pea na‘e ‘i mu‘a ‘iate au ‘a e māmá, nāunaú, pea mo e mo‘ui ta‘e-fa‘a-maté. Na‘e takatakaí‘i mo fakafonu au ‘e he ngaahi me‘á ni, peá u ‘ilo‘i ‘iate au ko e fakamo‘oni ‘a e tangatá ni ‘oku mo‘oni” (‘i he *Journal of Discourses*, 1:90).

‘I ho‘o hoko ko e tamaio‘eiki ‘a e ‘Eikí, kuo pau ke ke feinga ke tokoni, ‘a ia ko hono ‘uhingá ke faiako ‘i he Laumālié. ‘Oku kau heni ‘a e ako mo hono faka‘aonga‘i ‘o e ngaahi poto fakafaiakó pea mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ia te ne ‘ai koe mo ho‘o kau fiefanongó ke mou ma‘u ‘a e tokoni ‘a e Laumālié. ‘Oku ‘afio‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he tokotaha takitaha. Ko e taimi te ke ako‘i mahino ai ‘a e ngaahi tokāteliné mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni pea ‘i he Laumālié, ‘e ongo mālohi ‘a e pōpoakí ki he lotó. ‘E ue‘i ‘e he faiako ‘oku tataki fakalaumālié ha afo ‘i he mo‘uí ‘a ia te ne lava ke taki atu ki he uluí ‘o fou ‘i hano tali ‘o e ngaahi ‘uluaki tefito‘i mo‘oni mo e ngaahi ouau ‘o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'Oku fie ma'u 'a e mateuteu mo e taau fakatāutahá ki he faiako 'aki 'a e Laumālié.
- 'E lava ke fakaafe'i 'e he kau faifekau 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he'enu faiakó.
- 'Oku totonu ke 'ahi'ahi fakahoko 'e he kau faifekau 'a e ngaahi founga fakafaiako 'oku langaki mo'uí.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

'Oku fie ma'u 'a e mateuteu mo e taau fakatāutahá ki he faiako 'aki 'a e Laumālié.

■ 'E tāpuekina 'e he 'Eikí 'a e kau faifekau kuo mateuteu mo mo'ui tāú 'aki Hono Laumālié. Na'e ako'i 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita: " 'Oku totonu ke feinga 'a e faifekau kotoa pē ke tukupau ha kongá 'o e 'aho taki taha ki hono ako mo fakakaukau 'i he

fa'a lotu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi mo e tui fakalotu 'oku 'o e Siasí. 'Oku totonu ke ne laukonga mo fakakaukau pea mo lotu. . . . 'Oku totonu ke fakafonu hono 'atamá 'aki 'a e ngaahi fakakaukau 'oku taau ke lea 'akí, fanongo ki ai, mo manatu'i; pea 'e toki 'omi 'e he laumālie 'o e fakahaá 'a e ngaahi mo'oni 'oku fie ma'u 'e hono kau fanongó, mo fakaongo 'ene ngaahi leá 'i he mafai" (*Gospel Doctrine*, 5th ed. [1939], 363).

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Ái

- 'Alamā 5:46
- 'Alamā 8:10
- 'Alamā 17:2–3
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:21–22
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:85

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ "Ko ha tumu'a 'e taha 'o e Laumālié ke 'fakahā 'a hono mo'oni . . . 'o e ngaahi me'a kotoa pē' (Molonai 10:4–5). 'E toki lava pē ke ako'i 'a e ongoongoleléi ke langaki mo'ui pea mo ma'u ha tatakai fakalaumālie 'i he mālohi 'o e Laumālié.

"Ko ho faingamālie 'i ho'o hoko ko e faiako 'o e ongoongoleléi ke ke hoko ai ko ha me'angāue 'e lava ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o faiako, fakamo'oni, fakafiemālie pea mo ue'i fakalaumālie. . . .

"Kapau 'okú ke mateuteu fakalaumālie, 'e tokoni'i koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke ke 'ilo 'a e me'a ke ke lea 'aki 'i ho'o faiakó. Te ke lava 'o teuteu'i koe 'aki ha'o fa'a lotu, ako e folofolá, mo'ui 'aki 'a e ongoongoleléi, pea mo lotu fakatōkilalo" (*Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongoleléi* [2004], 88).

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Tevita B. Heiti, 'a ia na'e hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'o pehē: " 'Oku faiako mo fakamo'oni 'etau kau faifekau 'aki 'a e Laumālié. Ka kuo pau ke nau ongo'ingofua 'a e 'Eikí. 'Oku 'ikai fe'unga 'a e faka'amu pē ki he Laumālié. 'Oku 'ikai fe'unga 'a e lotú 'ata'atā pē. Kuo pau ke fai 'e he kau faifekau 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí: ke mo'ui 'aki 'a e ngaahi fekau, ke ma'a, ke taau 'i he ngāue pea mo e fakakaukau. 'Kuo folofola 'a e 'Eikí 'oku 'ikai te ne 'afio 'i ha ngaahi tempale ta'emā'oni'oni.' ('Alamā 34:36.)" ('i he Conference Report, Oct. 1977, 86; pe *Ensign*, Nov. 1977, 57).

■ Na'e fakafehoanaki 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí, 'a e ma'u 'o e Laumālié ki hano ma'u 'o ha ui 'i ha telefoni to'oto'o, 'o pehē:

" 'Oku faka'onga'i 'a e telefoni to'oto'o ki ha kongá lahi 'o 'etau fetu'utaki 'i hotau kuongá. Neongo ia, 'oku 'i ai ha taimi 'e ní'ihí 'oku tau 'i ha feitu'u 'oku 'ikai lava 'o ma'u ai ha faka'ilonga fakaletio ia 'i he ngaahi telefoni to'oto'o. 'Oku fa'a hoko ia he taimi 'oku 'alu ai 'a kinautolu 'oku nau ngāue 'aki iá 'i ha tānolo pe ha feitu'u mo'unga, pe feitu'u pē 'oku lahi ai ha ngaahi me'a te ne ta'ofi 'a e faka'ilonga fakaletioo.

" 'Oku pehē pē mo e fetu'utaki fakalangí. 'Oku mālohi 'aupito 'a e kihí'i le'o mālié, neongo 'ene fakalongolongo mo le'o sí'i, ka 'oku 'fanafana [ia] 'o hū 'o 'asi 'i he ngaahi me'a kotoa pē' [T&F 85:6] . . . Mahalo 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'i he'etau mo'ui 'okú ne ta'ofi 'a 'etau fakafanongo ki he pōpoakí koe'uhí ko ha 'ikai ke tau 'kei lava ke ongo'i' [vakai,

1 Nifai 17:45]. 'Oku tau fa'a fokotu'u foki kitautolu 'i ha ngaahi feitu'u 'oku mate fakalaumālie—'a ia ko ha ngaahi feitu'u mo ha ngaahi me'a 'okú ne ta'ofi 'a e ngaahi pōpoaki fakalangí. 'Oku kau 'i he ngaahi feitu'u ko iá 'a e 'itá, ponokalafí, fai angahalá, siokitá, mo e ngaahi me'a kehe 'okú ne fakafepaki'i 'a e Laumālié" ('i he Conference Report, Apr. 2004, 67–68; pe *Liahona*, Mē 2004, 67).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'a e me'a te tau lava 'o fai ke fakaafe'i 'a e Laumālié, 'o pehē:

"Ko e founa lelei taha ke ma'u ai e laumālie 'o e fakahaá, ko 'etau fakafanongo mo ako 'a e ngaahi lea ko ia 'oku lea 'aki 'i he tākiekina 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ko hono fakalea 'e tahá, 'oku tau ma'u 'a e Laumālié 'i he'etau lau 'a e folofolá pe ko hono lau pe fakafanongo ki he ngaahi lea 'a e kau taki kuo ue'i fakalaumālié. . . .

" 'I he'etau lí'oa 'etau mo'uí ki he ngāue 'a e 'Eikí, kuo pau ke tau kau 'i he ngāue lahi ko ia 'oku ui ko e teuteú" ("Faiako mo Ako 'i he Laumālié," *Liahona*, Mē 1999, 18).

■ Na'e fakamamafa'i 'e 'Eletā Heneli B. 'Aealingi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e lotú ko ha founa ke tanumaki 'aki 'a e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o pehē: "Hangē ko e hanga 'e he fakalaulauloto ki he folofolá 'o fakaafe'i mai 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'e pehē pē foki mo e ngaahi lotu tautapa faka'ahó. Kapau he 'ikai ke tau kole 'i he lotu, he 'ikai pē ha'u Ia, pea kapau he 'ikai ke fakaafe'i Ia, he 'ikai pē nofo mai Ia. 'Pea 'e foaki 'a e Laumālié kiate kimoutolu 'i he lotu 'o e tuí; pea kapau 'e 'ikai te mou ma'u 'a e Laumālié 'oua te mou faiako' (T&F 42:14). Kapau 'e kole 'aki 'a e loto-mo'oni 'i he taimi kotoa pē ke ma'u e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'i he loto fakamātoato ke fafanga'i 'a e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní, 'e 'omi ai ha ngaahi tāpuaki kiate kitautolu pea mo kinautolu 'oku tau 'ofa mo tauhi ki aí" ('i he Conference Report, Oct. 1997, 115; pe *Tūhulu*, Sānuāli 1998, 107).

■ Ne tali 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'a e fehu'i ki he me'a ke tau fai 'i he taimi 'oku tau ongo'i ai 'oku 'ikai fakahinohino 'e he Laumālié 'etau ngaahi leá, 'o pehē: "'Oku fie ma'u ha teuteu fakalelei ki he taimi 'oku 'ikai tuku mai ai ha ngaahi lea pau ke

tau lea 'akí. 'I he me'a kuó u a'usiá, 'oku fa'a tuku pē ke tau fa'u 'etau leá ke fakahaa'i 'aki 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei kuo tau 'osi akó mo e fakamo'oni kuo tau ma'ú. 'Oku 'ikai fakahinohino'i kitautolu ia 'e he 'Eikí 'i he ngāue mo e fo'i lea kotoa pē, ko ia kuo pau ke tau mateuteu ma'u pē ke hoko atu 'o fakatatau mo 'etau fakakaukau lelei tahá. 'I he'etau fai 'ení, te tau lava lea 'o tupulaki 'i he tuí mo hotau tu'unga fakalaumālié 'i he tafa-'aki 'e tahá, pea 'i he taukei fakamatelié 'i he tafa-'aki 'e tahá" ("Teaching by the Spirit" [lea na'e fai 'i he Provo Missionary Training Center, June 21, 1988], 7).

'E lava ke fakaafe'i 'e he kau faifekau' 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he'enau faiakó.

■ Na'e pehē 'e 'Eletā Siini R. Kuki 'o e Kau Fitungofulú, "'I ho'o hoko ko e faiakó, kuo pau ke ke fai 'a e me'a kotoa te ke ala lavá ke teuteu'i e loto 'o e tangatá ke lava 'e he Laumālié 'o ako'i" ('i he Conference Report, Oct. 1988, 48; pe *Ensign*, Nov. 1988, 38). Kuo pau ke ako 'a e kau faifekau ki he founa hono fakaafe'i 'o e Laumālié ki he'enau faiakó 'i ha ngaahi founa kehekehe, 'o kau ai hono faka'aonga'i 'o e folofolá mo e fai 'o e fakamo'oni.

Na'e fakamatala'i 'e 'Eleta M. Lasolo Palati 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: "Ko e taimi 'oku ongo ai 'a e Laumālié ki he lotó, 'oku liliu leva ia. Ko e taimi 'oku fakatou ongo'i ai 'e he fakafaituituí . . . 'a e Laumālié 'iate kinautolú, pea ko ha taimi 'oku nau fakatokanga'i ai ha fakamo'oni 'o e 'ofa mo e 'alo'ofa 'a e 'Eikí 'i he'enau mo'uí, 'oku langaki mo fakamālohia fakalaumālie ai kinautolu pea tupulaki mo 'enau tui kiate iá" ('i he Conference Report, Oct. 2000, 97; pe *Liahona*, Sānuāli 2001, 89).

"Ko e taimi 'oku ongo ai 'a e Laumālié ki he lotó, 'oku liliu leva ia."

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 'Alamā 5:45–46
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:62
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 100:7–8

Hiki 'i ho'ō tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī 'a e founa ke faiako 'aki 'a e Laumālié 'o pehē: "Kuo pau ke tau fakamālohia kitautolu mo hotau kakaí ke nau lea mei honau lotó kae 'ikai mei he'enua ngaahi tohí pea ke nau fakahaa'i 'a 'enua 'ofa ki he 'Eiki mo 'Ene ngāue mahu'ingá pea 'e 'i ai e founa 'e lava ke ulo ia 'i he loto 'o kinautolu 'oku nau ako'i" (*Teachings of Gordon B. Hinckley* [1997], 619–20).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lisiatē G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: " 'Oku ako'i 'a e kau faifeakú ke fakafonu honau 'atamaí mo honau lotó 'aki 'a e ngaahi tefito'i tokāteliné, ngaahi fakamo'oni fakafolofolá, pea mo e ngaahi me'a kuo a'usia 'e he'enua mo'uí. 'Oku hoko 'a e ngaahi me'a ko iá ko ha ngaahi ma'u'anga tokoni te nau lava 'o ngāue 'aki 'i he taimi te nau 'ilo ai 'i he Laumālié, ha fie ma'u 'a ha fāmili fiefanongo pe taha fakafō'ituitui" ('i he "Ko e Faiako mei he Lotó," *Liahona*, Sune 2004, 8).

■ Na'e fakamamafa'i 'e 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'a e fatongia 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i hono ako'i mo teuteu'i 'a e kau fiefanongó ke nau ma'u ha ngaahi mo'oni pau, 'o pehē: " 'E ako'i kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'i ha ngaahi founa fakafō'ituitui. Ka 'oku ou palōmesi atu ko e taimi ko ia 'oku fakalaulauloto mo lotu ai [a e kau fiefanongó mo e kau faifeakú] 'o kau ki he ngaahi pōpoaki 'i he Tohi 'a Molomoná, 'e fakamo'oni 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki he Fakamo'uí, te nau manatu'i Ia, pea 'e hokosia 'a e taimi 'e lava ke hoko ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko honau takaua. Te ne fakamanatu kiate kinautolu 'a e mo'oni. Te Ne fakahā 'a e loto 'o e kakaí ki [he kau faifeakú]" (*The Book of Mormon* [lea 'i ha seminā ki he kau palesiteni fakamisiona fo'ou, June 25, 2003], 6).

■ Ne fakahā 'e 'Eletā L. Tomu Peuli 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha ni'ihi 'o e ngaahi fie ma'u kae lava ke faiako 'aki 'a e Laumālié, 'o pehē: " 'E lelei 'etau faiakó 'o kapau

te tau fai ia 'i he loto fakatōkilalo 'o fakafou 'i he lotú mo e akó. 'E toki tokoni'i leva kitautolu 'e he Laumālié 'i hono ako'i 'o e folofolá, 'o fenāpasi pea faitatau mo e me'a kuo 'omi 'e he 'Eiki ke tau ako'i" ('i he Conference Report, Apr. 1999, 7; pe *Liahona*, Siulai 1999, 8).

■ Na'e fakamatala 'a Palesiteni Poiti K. Peekā, ko e Palesiteni Le'ole'ó 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, fekau'aki mo ha me'a na'á ne ako lolotonga 'ene hoko ko ha palesiteni fakamisioná. Na'á ne tohi 'o pehē na'e 'ikai lele lelei 'ene ngāue fakafaipekaú 'o tatau mo e fie ma'ú. Na'e 'ikai ke ne 'ilo pe ko e hā na'e fie ma'u ke liliú. Lolotonga ha houa fakamo'oni 'i ha konifelenisi fakasouni 'e taha, na'á ne fanongo ai ki ha fakamo'oni 'a ha faifekau fo'ou ilifia. Ne pehē 'e Palesiteni Peekā:

"Ko e ngaahi fakamo'oni mei he toenga 'o e kau faifeakú na'e meimei peheni: "Oku ou fiefia ke u 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaipekaú. Kuó u ako ha me'a lahi mei ai. 'Oku ou ma'u ha hoa lelei. Kuó u ako lahi foki mei ai. 'Oku ou fakamālō koe'uhí ko 'eku ongo mātu'á. Na'e hoko ha me'a mālie kiate kimaua he uike kuo 'osí. Ne ma ō 'o tukituki pea. . . . 'Pea hoko atu leva 'a e faifeakú 'o fakamatala 'a e me'a ne hokó. Ko 'ene fakafō'osi na'e meimei peheni: "Oku ou hounga'ia ke 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaipekaú. 'Oku ou ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongoleléi.' Pea fakafō'osi 'aki 'a e 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'Ēmeni.'

"Ko e faifekau kei talavou ko 'ení na'e hangē na'e kehé. 'I he'ene loto ke fai mo 'osi kae tangutú, na'á ne lea ilifia mo fakavavevave pē 'o peheni, "Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e 'Otuá. 'Oku ou 'ilo ko Sīsū 'a e Kalaisí. 'Oku ou 'ilo 'oku tau ma'u ha palōfita 'a e 'Otuá 'okú ne taki 'a e Siasí. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí. 'Ēmeni.'

"Ko ha fakamo'oni 'eni. Na'e 'ikai ko ha me'a pē ne hoko pe ko ha fakahaa'i 'o ha loto hounga'ia. Ko hano talaki, ko ha fakamo'oni!

"Ko e tokolahi taha 'o e kau 'eletā na'a nau pehē ' 'Oku 'i ai ha'aku fakamo'oni,' ka na'e 'ikai ke nau talaki ia. Na'e fakahoko 'e he 'eletā kei si'i ko 'ení, 'aki ha ngaahi lea si'i, 'a 'ene fakamo'oni—fakahangatonu, mahino, pea ko hono fakaiakú, na'e mālohi mo'oni.

"Na'á ku 'ilo heni 'a e me'a ne fehālaaki 'i he misi-oná. Ne mau fakamatala pē ha ngaahi talanoa, fakahaa'i 'emau hounga'ia, tala 'oku 'i ai 'emau

fakamo'oni, ka na'e 'ikai ke mau fakahā ia" (*Teach Ye Diligently* [1975], 275).

■ "E mālohi lahi ange ho'o fakamo'oni 'i he taimi 'oku fakahoko ai ko ha fakamo'oni mo'oni mei he lotó fekau'aki mo e Fakamo'uí, 'Ene ngaahi akonakí, pea mo e Fakafoki mai 'o e Ongoongolelé. Lotua ha fakahinohino pea 'e tokoni'i koe 'e he Laumālié ke ke 'ilo 'a e founa ke fakahaa'i ai 'a e ngaahi ongo ho lotó" (*Tu'u Ma'u 'i he Tu'i*, 43).

■ Na'e fakahā 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī hono mahu'inga 'o e fakamo'oni ki hono fai 'o e fakauluí, 'o pehē: "Ko e fakamo'oni fakafo'ituituí ko e me'a ia 'okú ne liliu e anga 'o e mo'ui 'a e kakaí 'i he'enu ha'u ki he Siasí ni" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 90; pe *Liahona*, Siulai 1998, 84).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Hingikelī 'a e mālohi 'o e fakamo'oni 'a e faifekau 'o pehē: "[Ko e fakamo'oni] ko e fa'ahinga me'a ia 'oku 'ikai lava 'o faka'ikai'i. 'E lau mai 'e he kau fakafepakí ha potu-folofola pea fakafekiki'i ta'etuku ha tokāteline. 'Oku lava pē ke nau poto pea fakaloto'i ha taha. Ka ko e taimi pē 'oku pehē ange ai 'e ha taha, ' 'oku ou 'ilo'i,' 'oku 'ikai leva ke toe 'i ai ha fakakikihi. Mahalo he 'ikai tali 'e he kakaí 'a e me'a na'e lea 'akí, ka ko hai ha taha te ne lava 'o faka'ikai'i pe fakakikihi'i 'a e kiki'i le'o sí'i 'o e laumālie 'i lotó, 'a ia 'oku lea mai 'aki 'a e tui fakatāutahá?" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 91; pe *Liahona*, Siulai 1998, 84).

'Oku totonu ke 'ahi'ahi fakahoko 'e he kau faifekau 'a e ngaahi founa fakafaiako 'oku langaki mo'ui.

■ 'Oku fie ma'u 'i he faiako 'aki 'a e Laumālié ke mahino kiate kitautolu 'a e ngaahi founa mahu'inga 'o e faifakó kae lava 'a e Laumālié 'o kau fakataha mo 'etau feingá. 'Oku 'ikai 'uhinga 'a e faiako 'aki 'a e Laumālié ia ke tau faiako 'aki ha founa ta'eoli mo ta'evēkeveke. Ko hono fehangahangái 'ona ia. Kuo pau ke tau faiako 'i ha founa 'oku langaki mo'ui. 'Oku 'uhinga 'a e langaki mo'ui ke fakamāma'i, ke fakahinohino'i, pe ke tupulaki

fakalaumālie. 'Oku tau fakahoko 'eni he taimi 'oku tau ngāue 'aki ai ha ngaahi fakamatala, mo fehu'i, 'i ha founa mahino mo faingofua, pea tau vakai ki he tali 'a 'etau kau fiefanongó, mo vahevahe 'etau pōpoakí 'i he lotu vēkeveke.

'Oku totonu ke tokoni 'a e kau faifekau ke fakatokanga'i 'e he kau fiefanongó 'a e fatongia 'o e Laumālié 'i he taimi 'o e uluí. Alea'i mo e kau fiefanongó 'enu ongo ko ia fekau'aki mo e ongoongolelé kuo toe fakafoki maí, 'a ia 'e tokoni ke nau 'ilo ai 'a e

Laumālié (vakai, ngaahi potufolofola mo e fakamatala tokoni ki he tefito'i mo'oni ko e " 'Oku lahi e ngaahi founa 'oku tokoni'i ai 'etau mo'ui 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki he leléi," 'i he vahe 3 'o e tohi lēsoni 'a e tokotaha akó, p. 24–28).

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Loma 14:19
- 2 Nīfai 33:1
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:13–14, 17–23

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'eni.

- Na'e faka'aonga'i 'e he Fakamo'uí ha ngaahi founa fakafaiako langaki mo'ui kehekehe. Ko e ni'ihī 'eni 'o ha ngaahi founa 'e lava ke fa'ifa'itaki ai 'e he kau faifekau 'a e ngaahi founa fakafaiako 'a e Fakamo'uí 'i he'enu faiakó:
  - Lotu. Na'e lotua 'e he Fakamo'uí 'a kinautolu te nau fanongo ki He'ene folofolá (vakai, 3 Nīfai 19:27–29). Ko e taimi te ke lotua ai 'a kinautolu te ke ako'i, 'okú ke tui ai 'e fakamolū 'e he 'Otuá honau lotó. Fakahaa'i 'i ho'o lotú ho'o 'ofa ki he 'Otuá pea kiate kinautolu 'okú ke ako'i.
  - **Faka'aonga'i e ngaahi folofolá.** Na'e faiako 'a Sisū Kalaisi mei he ngaahi folofolá (vakai, Luke 24:27). 'Oku hanga 'e hono faka'aonga'i 'o e folofolá 'o fakaafe'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki ho'o faiakó.
  - **Fai ho'o fakamo'oni.** Na'e fakamo'oni'i 'e Sisū 'a e Tamai Hēvaní mo Hono fatongia fakalangi 'O'oná (vakai, Sione 10:17–18, 27–30). Ko e fakamo'oni 'oku mahinongofua, ko hano fakahaa'i hangatonu 'o e tuí 'i ha founa faingofua; ko ha

ongo pe ko ha 'ilo fakapapau. 'I ho'o vahevahe ho'o fakamo'oni ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'okú ke ako'i, 'e fakamo'oni'i 'e he Laumālié honau mo'oni.

- **Faka'aonga'i e ngaahi fasi.** Na'e "hiva himi" 'a Sīsū mo 'Ene Kau 'Aposetoló (Mātiu 26:30). Te ke lava mo kinautolu 'okú ke ako'i 'o fakaafe'i e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he ngaahi fasi pea fakahaa'i ha ngaahi ongo 'e ngali faingata'a ke fakahaa'i 'i ha toe founga.
- **Fakamatala ha ngaahi talanoa mo ha ngaahi sīpinga.** Na'e fakamatala'i 'e Sīsū 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'aki ha ngaahi talanoa, hangē ko ia ne fekau'aki mo e tangata Samēlia lelei (vakai, Luke 10:25–37) mo e foha maumau koloá (vakai, Luke 15:11–32). Ngāue 'aki ha ngaahi talanoa mo'oni 'oku kaungatonu ki he mo'ui faka'ahó ke fakahaa'i 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.
- **Faka'aonga'i ha ngaahi me'a mo ha ngaahi fakatātā.** Na'e faka'aonga'i 'e Sīsū 'a e ngaahi me'a angamaheni mo ha ngaahi fakafehoanaki ki hono ako'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, hangē ko e tenga'i mūsita (vakai, Mātiu 17:20) mo hono ui 'Ene Kau 'Aposetoló ke nau hoko ko e "kau toutai tangatā" (vakai, Mātiu 4:18–22). 'E lava foki ke tokoni 'a e ngaahi fakatātā ki hono fakamālohia e mahino 'a e kakai kehē ki he fakamatala fakafolofolá mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei.
- **Fehu'i, mo fakafanongo.** Ne fai 'e Sīsū ha ngaahi fehu'i, hangē ko 'ení, " 'Oku mou pehē ko hai au?" (Mātiu 16:15) mo e "Ko e hā 'oku tohi 'i he fonó? 'oku fēfē ha'o lau?" (Luke 10:26), mo fakafanongo ki he talí. 'Oku faka'ai'ai 'e he ngaahi fehu'i lelei 'a e fealēlea'aki mo hono vahevahe lelei mai 'o e ngaahi me'a ne a'usia 'e he kau fiefanongó. Ko e taimi te ke fakafanongo aí, fakahaa'i ho'o 'ofa ki ho'o kau fiefanongó pea 'e lava leva 'a e Laumālié 'o tokoni 'i hono tataki ho'o mou pōtalanoá.
- **Mo'ui 'aki 'a e ngaahi fekaú.** Na'e ako'i 'e Sīsū kapau 'oku tau fie 'ilo 'a e mo'oni 'o ha fekau pe tefito'i mo'oni, kuo pau ke tau mo'ui 'aki ia (vakai, Sione 7:17). Na'á ne ako'i 'Ene kau ākongá 'i he ngāue fakafaifekau 'aki 'Ene fekau'i atu kinautolu ke ngāue fakafaifekau (vakai, Luke 9:1–6). 'E lava ke tokoni'i 'e he kau faifekau e kau fiefanongó ke lotu 'aki hano fakaafe'i kinautolu

ke nau lotu he lolotonga 'o e lēsoni. 'E lava ke 'ilo'i 'e he kau fiefanongó hono mo'oni 'o e Lea 'o e Potó 'i he taimi te nau kamata ai ke mo'ui 'aki iá. Te nau ma'u 'a e laumālie 'o e Tohi 'a Molomoná he taimi te nau lau mo lotua ai iá.

- **Fakamatala'i faka'auliliki.** " Ko e 'uhinga 'o e fakamatala'i faka'auliliki ko hono fakamatala ke lahi ange pe ko hono fakamatala'i mahino. Ko e 'uhinga e fakamatala'i faka'auliliki 'o e Ongongolelei, ko ho'o fakamahino'i e ngaahi tokāte-liné mo e ngaahi kupu'ifolofolá 'i he founga faingofua mo mahinongofua, 'o falala ma'u ai pē ki he tataki 'a e Laumālié 'i he ngaahi me'a ke ke lea 'aki" (*Malanga'aki 'Eku Ongongolelei* [2004], 218). Na'e fakamatala'i faka'auliliki 'e he Fakamo'ui 'a 'Ene ngaahi akonaki 'i he folofolá 'i He'ene ako'i 'a e kakai 'i he Tohi 'a Molomoná (vakai, 3 Nīfai 26:1–5).
- **Faka'aonga'i e ngaahi me'a na'e hoko.** Na'e fa'a faka'aonga'i 'e Sīsū 'a e ngaahi me'a na'e hokó, 'o hangē ko e katoanga 'o e Lakaatú, ki hono ako'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Hangē ko 'ení, na'á Ne faka'aonga'i hono fafanga 'o e kakai tokolahí mo e fa'ahita'u 'o e Lakaatú ki hono ako'i ko Ia 'a e Mā 'o e Mo'ui (vakai, Sione 6:1–14, 22–65). Te ke lava 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he mo'ui ho'o kau fiefanongó ke ako'i 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, hangē ko hano ngāue 'aki hono fā'ele'i 'o ha kī'i pēpē ke ako'i 'aki 'a e fie ma'u ko ia 'o e fanau'i fo'ou.

"Ko e taimi pē te ke pehē ai ke faka'aonga'i ha founga fakafaiako pau, fai pē kiate koe 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení: 'E fakaafe'i nai 'e he founga ko 'ení 'a e tokoni 'a e Laumālié? 'Oku fenāpasi nai mo e toputapu 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku ou ako'i? Te ne langaki hake mo fakamālohia nai 'a kinautolu 'oku ou ako'i?"

"Manatu'i, 'i ho'o hoko ko e faiako 'o e ongoongolelei, 'okú ke fakafongā'i 'a e 'Eikí. Fakapapau'i ko e me'a kotoa pē 'okú ke fai mo lea 'aki 'oku molu-malu mo fenāpasi mo Hono finangaló" (*Tu'u Ma'u 'i he Tu'i*, 89).

- Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka ha founga fakafaiako mahu'inga 'oku totonu ke feinga 'a e kau faifekau ke nau faka'aonga'i, 'o pehē: "Ko e mata ko ia 'o e faiako 'oku tokangá 'e fefokifoki'aki 'i he kalasí, 'o fakatokanga'i 'a e kihii ngaue kotoa pē, manatu'i 'a e lea takitaha, mo ngāue vave ki he

‘OKU TAU AKO KE FAIAKO “ ‘I HE AKO PEA ‘I HE TUI FOKI,” KONGA 1

TALATEU

Na’e fekau ‘e he ‘Eikí, “Mou fekumi ki he ‘iló, ‘io, ‘i he ako pea ‘i he tui foki” (T&F 88:118). ‘I ho’o hoko ko e faifeaká, ‘e teuteu’i koe ‘e ho’o tui kia Sisū Kalaisí ke ke ako mei he folofolá pea mei he kau palōfita mo e kau ‘apōsetolo ‘a e ‘Eikí kuo paní. Ko e taimi te ke faka’aonga’i ai ho’o tuí ‘aki ha’o lotua ha mahino he lolotonga ho’o ako fakatāutahá, ‘e tupulaki leva ho’o tuí. Pea ‘i he tupulaki ho’o tuí, ‘okú ke fokotu’u ai ha fakava’e fakatōkāteline mālohi ki hono ako’i ‘o e ongoongolelei kuo fakafoki maí mo hono fakaafe’i ha ní’ihi ke omi kia Kalaisí. Ko e ako fakatāutahá mo e ako mo e hoá ko ha ongo kupu mahu’inga ia ‘o e ngāue fakafaifeaká.

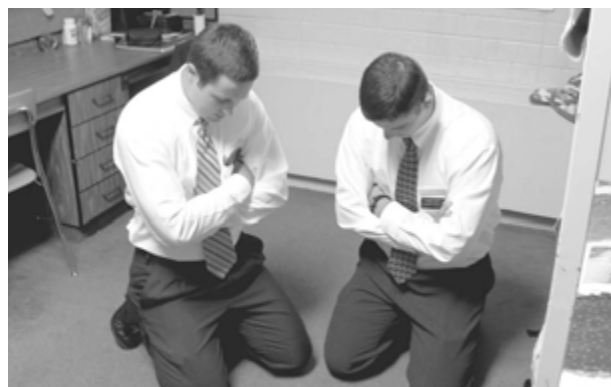
NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAAHI TEFITO’I MO’ONI KE MAHINÓ

- ‘Oku tokoni ‘a hono lotua mo e fakalaulauloto ki he folofolá ke teuteu’i kitautolu ke tau ma’u e tākiekina ‘a e Laumālie Mā’oni’oni.
- Kuo pau ke tau feinga ke ma’u ‘a e folofolá.
- ‘Oku tau ma’u ‘a e folofolá ‘i he’etau ako mo teuteu ke ako’i ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

‘Oku tokoni ‘a hono lotua mo e fakalaulauloto ki he folofolá ke teuteu’i kitautolu ke tau ma’u e tākiekina ‘a e Laumālie Mā’oni’oni

■ Ko e talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí ko ha fie ma’u fakalaumālie mahu’inga ia ke tomú’a fakahoko kae ma’u e tokoni ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he’etau mo’uí. ‘Oku mahu’inga ‘a e talangofua ki he ngaahi tu’utu’uni ‘o e misioná ke langa hake ‘a e tu’unga fakalaumālié, ‘i he mala’e ‘o e ngāue fakafaifeaká. ‘Oku tokoni ‘a e lotú mo e fifili ki he ngaahi folofolá, fakataha mo e talangofuá, ‘i hono teuteu’i kitautolu ke tau ma’u e fakahinohino fakalaumālie mei he ‘Eikí, ‘o fakafou mai he Laumālie Mā’oni’oni.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 1 Nīfai 11:1
- 2 Nīfai 4:15–16
- 'Alamā 5:46
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:21–22
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:38
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 63:64
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:1–2, 6, 11

Hiki 'i ho'ō tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e me'a 'a 'Eletā L. Lainolo Kenituliki 'i he lolotonga 'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kau Fitungofulú 'o fekau'aki mo e hoko 'a e lotú ko ha founga fetu'utaki he vaha'a 'o e 'Otuá mo 'Ene fānaú, 'o pehē: "Ko e taimi 'oku tau fakatau-

folofola ai ki he Tamai Hēvaní, 'oku tau fakahoko ia 'i he lotu. Ko e taimi 'oku folofola mai aí, 'okú Ne fakahoko ia 'i he fakahā fakatāutaha. 'Oku mātu'aki mahu'inga mo'oni 'a e ongo founga fetu'utaki ko 'ení ki he'etau lavame'á, ki he'etau ongo'i lelei'ia, ki he'etau ongo'i malú pea ki hotau fakamo'ui fakalaumālié. 'Oku fu'u mahu'inga ke mahino kiate kitautolu 'a e founga 'o e ma'u fakahā fakatāutahá. 'Oku tau lotu ma'u pē ki he'etau Tamai 'i Hēvaní, pea kiate Ia toko taha pē. 'Oku fakahoko 'etau ngaahi lotú 'i he huafa 'o e 'Aló pea 'oku fakaa'u ia 'e he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'ikai ke tau lotu ki he Fakamo'uí pe ki ha toe taha. Kapau te tau fai pehē 'e hoko ia ko ha anga ta'efaka'apa'apa ki he Tamai Hēvaní pea fakamahino'i ai 'oku 'ikai mahino lelei kiate kitautolu 'a e fekau'aki 'a e kau mēmipa 'o e Tolu'i 'Otuá. 'Oku 'i ai ha ngaahi fatongia mahu'inga 'o e Fakamo'uí mo e Laumālie Mā'oni'oni 'i he founga 'o e ma'u fakahā fakatāutahá" ("Personal Revelation," *Brigham Young University 1996–97 Speeches* [1997], 251).

"Oku mahu'inga ke ke ako 'a e ngaahi tokāteline 'o e pule-angá mo 'ilo 'a e ongo-ongoleléi 'i he akó mo e tuí fakatou'osi."

■ Na'e ako'i 'eni 'e Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, fekau'aki mo e lotú: "Ako 'a e founga 'o e lotú pea mo e founga hono ma'u e tali ki ho'ō ngaahi lotú. Ko e taimi 'okú ke lotua ai ha fa'ahinga me'a, kuo pau ke ke tatali fuo-loa 'i he fa'a kātaki, kimu'a peá ke toki ma'u ha tali. 'Oku 'i ai ha ngaahi lotu, fekau'aki mo ho malu'í, kuo pau ke tali vave, pea 'oku 'i ai ha ngaahi ue'i 'e hoko mai neongo 'oku te'eki ai ke ke lotu koe" ('i he Conference Report, Apr. 1976, 47; pe *Ensign*, May 1976, 31).

■ 'I he hoko 'a Sisitā Ane G. Uefilini ko e tokoni 'i he kau palesitenisī lahi 'o e Palaimelí, na'á ne ako'i ai 'o pehē 'oku hanga 'e he founga 'o 'ete fifilí 'o fakalahi 'a e mahinó: "Kuo 'osi 'omi 'e he Fakamo'uí ha sippinga ke tau muimui ai 'i he'etau ako 'a e folofolá. 'Oku tau fanongo ki he folofolá, fifili ki hono 'uhingá, tau kole ki he'etau Tamai Hēvaní ke tokoni ke mahino kiate kitautolu, pea 'oku toki mateuteu leva hotau 'atamá mo hotau lotó ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kuo 'osi tala'ofa mái. . . . 'Oku fakamo'oni'i 'e he Laumālié ki hotau ngaahi lotó 'i he taimi 'oku tau feinga ai 'i he fa'a lotu ke 'ilo 'a e ngaahi me'a 'a 'etau Tamai Hēvaní]" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 10; pe *Ensign*, May 1998, 10).

Kuo pau ke tau feinga ke ma'u 'a e folofolá.

■ Kuo pau ke ako mo 'ilo 'e he fai-fekau'aki 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mái 'o hangē ko hono ako'i 'i he folofolá e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo e kau 'aposetolo mo'uí. 'Oku hanga 'e hono 'ilo 'o e ngaahi mo'oni

'o e ongoongoleléi 'o fakalahi e mahino ki he palani ta'engata 'a e Tamai Hēvaní mo 'etau malava ke ako'i mahino ia ki he kakai.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:21
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:14
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:85
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 100:5–8

Hiki 'i ho'ō tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na’e akonaki ‘a Palesitēni ‘Ēsela Tafu Penisoni fekau’aki mo e me’a ‘oku fie ma’u kimu’a pea tau toki lava ‘o faiako ‘aki e mālohí, ‘o pehē: “Kimu’a peá ke toki lava ‘o fakamālohia ho’o fānau akó pe kau fiefanongó, ‘oku mahu’inga ke ke ako ‘a e ngaahi tokāteline ‘o e pule’angá mo ‘ilo ‘a e ongoongoleléi ‘aki ha’o ako mo tui. Ko e ako ‘i he tuí, ko ha feinga ia ke ma’u ha mahino fakataha mo e Laumālie ‘o e ‘Eikí ‘o fakafou he lotú mo e tuí. Te ke toki ma’u leva ‘a e mālohi ke fakaloto’i ho’o fānau akó)” (*The Gospel Teacher and His Message* [lea ki he kau faiako lēsoni fakalotu, Sept. 17, 1976], 3–4).

■ “ ‘Oku pehē ‘e ‘Eletā [Lisiate G] Sikoti, ‘ ‘Oku ‘ikai ke ako ma’uloto ‘e he kau faifekau ha pōpoaki pē ‘e taha ke toutou fakahoko ma’u pē ‘o hangē ha tā tepí. Kuo pau ke

nau fakafonu honau ‘atamaí mo honau lotó ‘aki ‘a e tefito’i tokāteliné, ngaahi potufolofola tokoní, mo e anga ‘ene fekau’aki mo e ngaahi me’a kuo nau a’usia ‘a ia te nau lava ‘o to’o mai. Kuo tau ma’u ‘eni ha kau faifekau kuo mateuteu lelei ange ki hano fakafe’iloaki ha taha ki he pōpoaki mahu’inga ‘o e Ongongolelei kuo Toe Fakafoki Mai’ ” (‘i he “Be One of the Greatest,” *New Era*, Mar. 2004, 15).

‘Oku tau ma’u ‘a e folofolá ‘i he’etau ako mo teuteu ke ako’i ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai

■ ‘Oku ‘ikai ha me’a ia te ne lava ke fakafetongi ‘a hono ako ‘o e folofolá mo e ngaahi lea ‘a e kau palōfitá mo e kau ‘apostoló. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi tala’ofa faka’ofo’ofa kuo fai kiate kinautolu te nau

faka’utumauku ‘i hono ako ‘o e ongoongoleléi, kae tautautefito ki he folofolá. Na’e lea ‘a Palesitēni Kōtoni B. Hingikelī fekau’aki mo e ngaahi tāpuaki ‘e ma’ú ‘o pehē: “ ‘Oku ou faka’amu ‘e hoko [‘a hono lau ‘o e folofolá] ko ha me’a ‘e fakafiefia ange kiate kimoutolu ‘i hamou fatongia; ka ‘e hoko [ai ha’amou] kaume’a fe’ofo’ofani mo e folofola ‘a e ‘Otuá. ‘Oku ou palōmesi atu kiate kimoutolu, kapau te mou lau ‘a e folofolá, ‘e fakamāma’i homou ‘atamaí pea ue’i hake homou laumālié. ‘E ngali faingata’a he kamatá, ka ‘e liliu ia ‘o hoko ko ha me’a faka’ofo, ‘i ho’omou lau ‘a e ngaahi faka-kaukau mo e ngaahi folofola ki he ngaahi me’a ‘oku fakalangí” (“Ko e Maama ‘Iate Kimoutolú,” *Tūhulu*, Siulai 1995, 122).

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

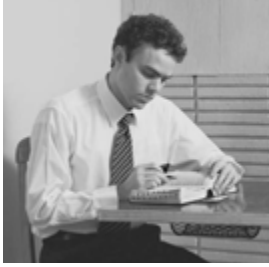
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:118; vakai foki, 109:7

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na’e fakamatala’i ‘e Palesitēni ‘Ēsela Tafu Penisoni ‘a e me’a ‘e hoko he taimi te tau ‘ai ai ‘a e folofolá ke hoko ko ha konga mahu’inga ‘o ‘etau akó:

“Ko ha ni’ihi pē ‘eni ‘o e ngaahi tala’ofa na’e fai ‘e he ‘Eikí kiate kinautolu ‘e ha’u ki He’ene folofolá—a’usia ‘a e angamā’oni’oni, mālohi ke teke’i ‘a e fakahalá mo e ‘ahi’ahí, fakahinohino ‘i he’etau mo’ui faka’ahó mo e fakamo’ui ‘o e laumālié. ‘Oku tala’ofa koā ‘a e ‘Eikí pea ‘ikai fakahoko? Ko hono mo’oni kapau kuó Ne folofola ‘e hoko mai ‘a e ngaahi me’a ni kiate kinautolu kapau te tau puke ‘a ‘Ene folofolá, tā ‘e ‘atautolu ‘a e ngaahi tāpuakí. Pea kapau he ‘ikai, pea tā ‘e mole ‘a e ngaahi tāpuakí. Neongo pe ko e hā hano lahi ‘etau faivelenga ‘i hotau takitaha ‘ēlia, ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi tāpuakí pau ‘e toki lava pē ke ma’u ‘i he folofolá, ‘i he toki ha’u pē ki he folofola ‘a e ‘Eikí pea pikitai ki ai ‘i he’etau fononga atu ‘i he kakapu ‘o e fakapo’ulí ki he ‘akau ‘o e mo’uí. . . .

“. . . ‘Oku ou na’ina’i atu ke mou toe tukupā ke ako faka’aho ‘a e folofolá. Fakafemo’uekina’i faka’aho kimoutolu ai koe’uhí ke mou ma’u ‘a e mālohi ‘o e Laumālié ke ne tokoní’i kimoutolu ‘i ho’omou ngaahi uiui’i” (“The Power of the Word,” *Ensign*, May 1986, 82).

■ Ne fakamatala ‘a ‘Eletā L. Tomu Peuli ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ki hono ‘aonga kiate ia ‘a e ako folofolá ‘i he ngāue fakafaipekaú: “Ko [ha] manatu [melie] ki he’eku ngāue fakafai-

fekaú, ‘a ‘eku ako faka‘aho ‘a e folofolá. Ko ha me‘a faka‘ofo‘ofa mo ‘aonga mo‘oni ‘ete malava ‘o muimui pau ki he palani hono ako ‘o e ongoongoleleí. ‘E fakahā mai ‘a e ‘ilo ki he ngaahi akonaki ‘i he folofolá ‘i ha founga faka’ofo, kapau te tau ako fakatāutaha. . . .

“Ne ma toe ako fakataha foki mo hoku hoá ‘i ha houa ‘e taha pe lahi ange ‘i he ‘aho takitaha. Hangē ne fakalahi ‘ema mahinó he taimi na‘á ma fakatou ngāue ‘aki ai homa matá ke vakai‘i ‘a e ngaahi tokāteline ‘o e pule‘angá. Na‘á ma fa‘a laukonga fakataha pea ma toki fevahevahe‘aki ‘ema ‘iló.

“Na‘e fakamāsila‘i homa ‘atamaí ‘i he‘ema muimui ki hono ako faka‘aho faka[tāutaha] mo fakahoá. Ne ‘ai ‘e he tō‘ongá ni ke vāofi ange ai pea fakatupulaki ‘ema mahino ki he ngaahi tokāteline ‘o e pule‘angá” (‘i he Conference Report, Oct. 2001, 93; pe *Liahona*, Sānuali 2002, 88).

■ Na‘e poupou‘i ‘e Palesiteni Hauati W. Hanitā ‘a e ako folofola faka‘aho ma‘u peé, ‘i he‘ene pehē: “‘Oku totonu ke ‘oua na‘a felekeu ‘a ‘etau laú ka tau fokotu‘utu‘u ha palani maau ki hono akó. ‘Oku ‘i ai ha ní‘ihi ‘oku nau lau ha ngaahi peesi pe ngaahi vahe pau ‘i he ‘aho pe uike takitaha. ‘E lava pē ke lelei ‘aupito ‘eni mo fakafiefia kapau ko ‘ete laukonga pē ki he‘ete manakó, ka ‘oku ‘ikai hoko ia ko ha ako ‘oku mahu‘inga. ‘Oku lelei ange ke ‘i ai ha taimi tukupau ke fai ai ‘a e ako folofolá he ‘aho takitaha ‘i hano ‘ai ha ngaahi vahe pau ke lau. Te tau fakatokanga‘i he taimi ‘e ní‘ihi ‘e fe‘unga pē hano ako ‘o ha fo‘i veesi pē ‘e taha mo e taimí kotoa” (‘i he Conference Report, Oct. 1979, 92; pe *Ensign*, Nov. 1979, 64).

■ Na‘e ako‘i ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko hono ako ‘o e ongoongoleleí kuo toe fakafoki mai ‘oku ‘ikai ko ha ngāue noa pē: “Ko e ngaahi me‘a ‘a e ‘Otuá ‘oku fu‘u mātu‘aki mahu‘inga; pea ko e taimí pē,

mo e taukeí, mo e fakakaukau‘i lelei mo fakamāto-ató ‘e toki ‘ilo ai kinautolú” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 137).

■ Na‘e fokotu‘u ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ke tau ako ‘a e ongoongoleleí ‘o hangē ko iá, mei he ngaahi folofolá kae ‘ikai mei he ngaahi fakamatala lōloá:

“‘Oku ‘ikai ke u hoha‘a fēfē au ki hono lau ‘o e ngaahi tohi fakamatala lōloa ‘oku fokotu‘utu‘u ke ne fakalahi ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ‘i he ngaahi folofolá. Ka, ‘oku ou sai‘ia ange ke u nofo pē he tupu‘angá, ‘o ma‘u hangatonu ‘a e vai te‘eki uesia ‘i he matavai mapunopuna ‘o e mo‘oní—‘a e folofola ‘a e ‘Otuá ‘o hangē ko ‘ene foaki iá pea hangē ko hono lekooti ‘i he ngaahi tohi ‘oku tau tali ko e folofolá. . . . ‘I he‘etau lau ‘a e folofolá, te tau lava ai ‘o ma‘u ha ‘ilo pau ki he Laumālié, ko e me‘a ‘oku tau laú ‘oku mei he ‘Otuá ia ki hono fakamāma‘i, tāpuaki‘i, pea mo e fiefia ‘a ‘ene fānaú.

“‘Oku ou tapou ai ki hotau kakaí ‘i he potu kotoa pē ke nau lau ke lahi ange ‘a e folofolá” (“Feasting upon the Scriptures,” *Ensign*, Dec. 1985, 45).

■ **Ngaahi Founga ‘o e ako folofolá.** ‘E lava ‘a e ngaahi founga mo e ngaahi fokotu‘utu‘u ko ‘eni ‘o tokoni ke lelei ange ‘etau ako folofolá:

Kumi ha ngaahi tefito‘i mo‘oni. Na‘e fakamatala ‘a ‘Eletā Lisiate G. Sikoti ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē: “Ko e taimi te ke fekumi ai ki ha ‘ilo fakalau-mālié, fekumi ki he ngaahi tefito‘i mo‘oní. Fakamavahevahe‘i lelei kinautolu mei he fakaiiki ‘oku ngāue ‘aki ki hono fakamatala‘i. Ko e ngaahi tefito‘i mo‘oní ko e mo‘oni ia ‘oku kei kakato, na‘e ‘uuni ke faka‘aonga‘i ki ha ngaahi tūkunga kehekehe]” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 117; pe *Ensign*, Nov. 1993, 86). ‘Oku lahi ha ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘oku fakahaa‘i mahino ‘i he ngaahi folofolá, ‘o hangē ko e akonaki ‘a e Fakamo‘uí fekau‘aki mo e fakatomalá (vakai, T&F 58:42–43) pea mo e fakamatala ‘a Molomona fekau‘aki mo Sētané (vakai, ‘Alamā 30:60).

Faka‘ilonga‘i e folofolá. ‘Oku tokoni hono faka‘ilonga‘i ‘o e folofolá ke ke manatu‘i ‘a e tu‘u‘anga ‘o e ngaahi potufolofolá, mo fokotu‘utu‘u e ngaahi potufolofolá ‘o fakakulupu, fakatefito, pea pehē ai pē. ‘Oku kau ‘i he ngaahi founga faka‘ilonga‘i ‘o e folofolá hano laine‘i, faka‘ilonga‘i, vali-

vali, siakale’i, fakafika, pea mo hano fakafekau’aki mo ha potufolofola kehe. Fokotu’utu’u ha founa faka’ilonga’i ‘o e folofolá ‘e tokoni lelei taha ke mahino ai kiate koé.

Faka’aonga’i e ngaahi tokoni ki he akó ‘oku ‘i he ngaahi folofolá. ‘Oku kau ‘i he tatau ko ia ‘o e folofolá ma’á e Kaingalotu ‘o e Siasí ha konga tokoni ki he akó, ‘o hangē ko e Topical Guide, Bible Dictionary, ngaahi fefakamo’oni’aki fakafolofola mo e ngaahi kupu’i lea, ngaahi me’a mei he Liliu ko ia ‘a Siosefa Sāmita ‘o e Tohi Tapú (LSS), ngaahi mape mo e tā mei he Tohi Tapú mo e hisitōlia ‘o e Siasí, ngaahi ‘ulu’i fakamatala ‘o e ngaahi vahé, mo e fakamatala fakanounou ‘o e ngaahi vēsí. (Ko e Fakahinohino ki he Folofolá ko ha tātānaki ia ‘o ha ngaahi tokoni ki he akó ne teuteu’i ma’á e ngaahi lea fakafonua kehe mei he lea faka-Pilitāniá. ‘E lava foki ke toe ma’u ia ‘i he ‘Initanetí ‘i he scriptures.lds.org.)

Fai ha ngaahi fehu’i fekau’aki mo e fakamatalá. Fai e ngaahi fehu’i hangē ko ‘ení: Ko hai ‘oku leá? Ko hai ‘oku lea ki aí? Ko e hā e pōpoaki ‘a e veesi pe vahe ko ‘ení? Na’e hoko ‘i fē ‘a e ngaahi me’a ‘oku fakamatala’i ‘i he potufolofolá ni pea mo e taimi na’e hoko aí? Ko e hā ha ngaahi fo’i lea pe kupu’i lea mahu’inga ‘i he ngaahi veesi ko ‘ení? Ko e hā ‘oku ako’i ‘e he ngaahi veesi ko ‘ení fekau’aki mo Kalaisi pe ko e palani ‘o e fakamo’uí? ‘Oku kauga fēfē ‘a e potufolofolá ni kiate au he taimi ni?

Fakatokanga’i ‘a e ngaahi fehu’i ‘oku fai ‘i he ngaahi potufolofolá. ‘Oku fa’a ‘ai ‘e he ngaahi fehu’i ke tau ki’i tu’u mo fifili ki he ngaahi mo’oni mahu’inga ‘o e ongoongolelei pea mo e tu’unga ‘o ‘etau mo’ui fakatāutaha ‘aki kinautolú. Hangē ko ‘ení, fakakaukau’i ha’o tali fakatāutaha ki he fehu’i na’e fai ‘e he Fakamo’uí ki He’ene kau ākongá: “Ka ‘oku pehē ‘e kimoutolu ko hai au?” (Mātiu 16:15) pe “Ko e hā ‘oku mou manavasi’i pehē aí? ko e hā ‘oku ‘ikai ai ha’amou tuí?” (Ma’ake 4:40).

Kumi e ‘uhinga ‘o ha ngaahi fo’i lea pe kupu’i lea ‘oku ‘ikai ke tau anga-maheni mo ia. ‘Oku mui-mui’i ‘e he folofolá he taimi ‘e ní’ihi ha fo’i lea pe kupu’i lea ‘oku ‘i ai hano ‘uhinga. Hangē ko ‘ení, na’e ako’i ‘e Nīfai ‘oku ‘i ai ha kakai ‘e ní’ihi ‘oku nau “molomoloki hifo ‘i honau lalo va’é . . . [‘a e] ‘Otua mo’oni ‘o ‘Isilelí,” peá ne toki fakamatala’i ‘oku ‘uhinga ‘a e kupu’i leá “ ‘oku nau ta’etoka’i Ia,

pea ‘ikai tokanga ki he le’o ‘o ‘ene ngaahi ‘akonakí” (1 Nīfai 19:7).

Fakatokanga’i mo ako ‘a e ngaahi fakataipé. ‘Oku fa’a faka’aonga’i ‘e he folofolá ha ngaahi fakataipe mo ha ngaahi fakatātā. ‘E lava ke ma’u ‘a e fakataipé ‘i he ngaahi lanú, fanga monumanú, ngaahi hingoá, valá, mo e hā fua. ‘Oku taki kitautolu ‘e ha ngaahi fakataipe lahi kia Kalaisi (vakai, Mōsese 6:63). Hangē ko ‘ení, faka’aonga’i ‘a e Bible Dictionary pe Ko e Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá ke ‘ilo ai ‘a e ‘uhinga ‘o e *Pētelihehá*, ‘a e kolo ne ‘alo’i ai ‘a Sisuú. ‘Oku fakamo’oni fēfē hono ‘uhingá kia Kalaisi? (vakai, Sione 6:35).

Fakahū ho hingoá. Faka’aonga’i ho hingoá ‘i ha veesi ke tokoni ‘i hono ‘ai ke toe fakatāutaha ange hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi akonaki fakafolofolá. Hangē ko ‘ení, “He vakai ko ‘eku ngāué ‘eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko ‘a e mo’ui ta’e-fa’a-mate mo e mo’ui ta’engata ‘a [ho hingoá]” (Mōsese 1:39).

Fakatokanga’i e ngaahi lisi he folofolá. ‘Oku ‘i he folofolá ha ngaahi lisi lahi ‘okú ne fakahā mo ako’i ‘a e finangalo ‘o e ‘Eikí mo e tokātelinē. Hangē ko ‘ení, ‘oku hā ‘a e ngaahi me’a ‘oku fie ma’u ki he papitaisó ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37. Na’e lisi ‘e he Tu’i ko Penisimaní ‘a e ngaahi me’a kuo pau ke tau fai ke hu’i atu ai ‘a e tangata fakakakanó (vakai, Mōsaia 3:19).

Ako ma’uloto ‘a e ngaahi potufolofola mahu’ingá. ‘Oku ‘aonga ki he kau faifekau’ ‘a e malava ko ia ke manatu’i ‘a e ngaahi fakamo’oni fakafolofola mahu’ingá pea mo hono fakaleá. Ko ha ngaahi founa ‘eni mahalo ‘e tokoni lahi ‘i hono ako ma’uloto ‘o e ngaahi potufolofolá:

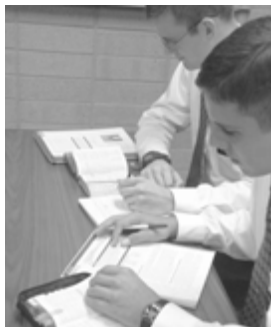
- Tohi pe paaki ‘a e potufolofolá ‘i ha ki’i kaati pe la’ipepa ‘o to’oto’o holo pē. Toutou lau ia he ‘ahó.
- Vahevahe ‘a e kupu’i folofolá ki ha ngaahi kupu’i lea. Toutou lea ‘aki ‘a e kupu’i lea ‘uluakí kae ‘oua kuó ke lava ‘o lau ma’uloto ia. Hoko mai ki he kupu’i lea hono uá, ‘o toutou lea ‘aki ia kae ‘oua kuó ke lava ‘o lau ma’uloto fakatou’osi kinaua. Tānaki atu ‘a e kupu’i lea hono tolú pea fai pehē atu ai pē.
- Toutou hiki tā-tu’o lahi ‘a e fakamatala ko iá he lolotonga e ‘ahó.
- Hiki tepi ho’o toutou lau ‘a e fakamatala ko iá, pea tā ke ke fanongo ki ai he lolotonga ho’o ‘alu ki he akó, ngāué, pe ha toe feitu’u pē.

“I ho’o fekumi ki he ‘ilo fakalaumālié, kumi ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni.”

- Faka'aonga'i ho'o folofolá, hiki 'a e 'uluaki mata'i-tohi 'o e fo'i lea he potufolofolá 'i ha la'ipepa. Peá ke toki feinga ke hiki ma'uloto e potufolofolá.
- Kole ki he kau mēmipa 'o e fāmilí, kaungālokí, pe ngaahi kaungāme'á ke nau tokoni atu 'i ho'o ako e potufolofolá 'aki ha'anau fanongo ki ho'o lau ma'uloto iá, ke nau lau atu 'a e potufolofolá 'o to'o ha ngaahi fo'i lea mei ai ka ke fakakakato atu 'e koe, pe lau to'oto'o holo ha ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i ha potufolofola pea tuku ke ke talaange mo lau ma'uloto atu 'a e potufolofolá.

Faka'aonga'i 'a e palani fakalēsoni ko ha tokoni, ka ke lea mei ho lotó.

Fifili mo lotua ha ngaahi kupu'i folofola pau. Ko e fifili mo hono lotuá ko ha ongo 'elemēniti mahu'inga ia 'i he ako 'o e folofolá. Mahalo te ke fili pe te ke ongo'i 'oku ue'i koe ke ke fekumi ki ha 'uhinga 'o ha veesi pe fakamatala pau he folofolá. Tuku ha taimi ke ke fakakaukau ai ki he potufolofolá, lotua ke mahino kiate koe, hili ia peá ke teuteu ki ha ngaahi 'ilo 'e ha'u ki ho 'atamaí 'i ho'o fakaongo-ongo ki ha ngaahi fakakaukau. Kumi ki ha ngaahi potufolofola kehe mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo e kau 'aposestolo lolotonga ke fakapapa-u'i 'oku tatau ho'o mahinó mo e ngaahi tokāteline 'o e Siasí. Ko e taimi 'e hoko mai ai 'a e ngaahi fakakaukau, hiki kinautolu 'i ho'o tohinoa akó.

■ **'Oku fakalahi 'e hono fa'u ha palani 'o ha lēsoni ki hono akó mo e ako'í.** 'Oku tokoni'i kinautolu 'e he palani 'o ha lēsoni ne 'osi hiki ke fokotu'utu'u lelei ai 'etau ngaahi fakakaukau. 'Oku fokotu'utu'u lelei ai e fakamatalá 'i ha founga

mahino mo nounou. 'Oku kamata 'a e palani 'o e lēsoni 'aki ha fo'i fakakaukau pe tefito pea 'oku poupou'i ia 'aki ha fakamatala 'oku fekau'aki mo e tefito'i fakakaukau. 'Oku 'ai 'e he palani 'o ha lēsoni kuo māu ke faingofua hono manatu'i 'o e fakamatalá, mo hono fakahoko ki he fiefanongó. 'Oku toe tokoni foki ke tau 'ilo'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni na'e ngalo 'iate kinautolu 'i he'etau teuteú. 'E lava ke ma'ama'a pē 'a e palani 'o ha lēsoni 'o hangē ko hano hiki pē 'a e tefito pea hiki fakahokohoko hake 'i lalo ha ngaahi me'a 'oku nau fekau'aki. Pe 'e lava ke hoko ko ha tānaki'anga 'o

ha ngaahi fakamatala 'oku nau fekau'aki ka kuo vahevahe fakakalasi.

'Oku lahi e ngaahi founga ke fa'u ai ha palani 'o ha lēsoni. 'Ahi'ahi'i ha ni'ihiki ke ke fakafuofua'i ai pe ko e fē 'a e ngaahi founga 'oku ngāue lelei taha kiate koé. 'I ho'o teuteú, mahalo te ke fie fokotu'utu'u ha ngaahi fehu'i fakalūkufua ke tali pe fakakalalasi ha fakamatala 'e kumi 'i he taimi te mou ako ai ha tokāteline, pe ko ha'o fulifulihi 'i ha taimi pē ke fenāpasi mo ha tūkunga 'oku hoko. Te ke fakatokanga'i ko hono fokotu'utu'u ko ia 'o e faka-

matalá ke mamata ki aí, fakataha mo ha fanga ki'i fakatātā mahinongofuá, 'oku 'aonga lahi ia kiate koe, pe ko ha'o fokotu'utu'u pē ha tēpile pe ha lisi. Ako e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e teuteu ha palani 'o e lēsoni peá ke toki fili 'a e ngaahi founga ko ia te ne feau lelei taha e ngaahi fie ma'u 'a kinautolu te ke ako'í.

Faka'aonga'i e palani ki he lēsoni ko ha tokoni, ka ke lea mei ho lotó 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Laumālié 'i he lolotonga ho'o faiakó. Na'e pehē 'a 'Eletā Sālesi Titiei 'o e Kau Palesitenisí 'o e Kau Fitungofulú, "Ko e me'a 'oku mau kole ki aí ke teuteu 'e he kau faifekau ha fokotu'utu'u [ko ha palani 'o e lēsoni] he lolotonga 'o e ako fakatāutahá pe ako mo e hoá, 'o fakataumu'a ki he tokotaha 'e ako'í he 'aho ko iá" ('i he "Be One of the Greatest," *New Era*, Mar. 2004, 14). Na'á ne toe fakamatala 'o pehē: " 'Oku kehekehe 'a e kau fiefanongo kotoa pē. Ko ia, 'oku teuteu ai 'e he kau faifekau ha ngaahi fokotu'utu'u ke palani 'a e founga te nau ako'í ai ha fiefanongo 'o fakatatau mo 'ene ngaahi fie ma'ú. 'Oku tokoni 'a e fokotu'utu'u ko iá ke fa'u ai 'e he kau faifekau 'i honau 'atamaí 'a e fakamatalá. Kapau 'oku mā'opo'opo lelei 'a e fakamatalá, 'e mahino pea 'e hamolemole 'enau leá 'i he taimi 'e faiako ai 'a e kau faifekau 'aki 'a e Laumālié" ('i he "Ko e Faiako mei he Lotó," *Liahona*, Sune 2004, 10).

Ko ha ngaahi fakahinohino fakalūkufua 'eni ki hono teuteu 'o e palani ki he ngaahi lēsoni:

1. Fakapapau'i 'a e tefito'i fakakaukau mo e ngaahi fakakaukau tokoni ko ia 'e ako'í, pea fokotu'utu'u fakahokohoko fakalelei kinautolu.
2. Faka'aonga'i 'a e ngaahi folofolá mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí ke hoko ko ho'o tefito'i ma'unga tokoni ia. 'E toe lava pē ke ke

faka’aonga’i ‘a e Topical Guide, Bible Dictionary (pe Ko e Fakahinohino Ki he Ngaahi Folofolá ‘i ha ngaahi tūkunga fakavaha’apule’anga) mo e *Tu’u Ma’u ‘i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelé* ke ma’u mei ai ha ngaahi ‘ilo lahi ange.

3. Tuku ha faingamālie ke ke vahevahe ai ho’o fakamo’oni fakatāutaha ki he ngaahi tefito’i mo’oni te ke ako’i.

‘E lava pē ke fakalahi ho’o palani fakalūkufua ki he lēsoni pea fulihi ‘i he taimi te ke faka’aonga’i ai ia lolotonga ho’o ngāue fakafaifekaú. Te ke lava ‘o fa’u mei ai ha ngaahi palani fakalēsoni ‘oku fakataumu’a pau pē ki he fiefanongo takitaha te ke ako’i. ‘Oku kehekehe ‘a e tūkunga ako’i takitaha, pea ‘e tokoni atu ha ngaahi fakakaukau mo ha ngaahi founga kehekehe ke lelei ai ho’o faiakó.

‘Oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’utu’u palani fakalēsoni ko ‘eni ke tokoni ki hono fakatupu ha ngaahi

Ngaahi Me’a ke Fakakaukau’i ‘i hono Palani ‘o ha Lēsoni

Tokāteliné, Tefito’i Mo’oni, pe Me’a Ne Hokó

Fakahaai ‘a e tefito’i pōpoaki te ke ako’i. ‘E lava pē ko ha fo’i lea pe kupu’i lea nounou ‘eni (hangē ko ‘eni, “Papitaisó,” “Tuí,” pe “‘Uluaki Mata-Me’a-Hā-Mai”) pe ko ha sētesi nounou (hangē ko ‘eni, “‘Oku fie ma’u ‘a e papitaisó ki he fakamo’ui,” “‘Oku fie ma’u ‘a e tuí ‘i he ha’u kia Kalaisi,” pe “Na’e mamata ‘a Siosefa Sāmita ki he Tamai mo e ‘Aló”). ‘E lava pē ko e tefito’i pōpoaki ko hano ako faka’āuililiki ange ‘o e tokāteliné (hangē ko ‘eni, “Ko e Palani ‘o e Fakamo’ui”).

Me’a ke Ako’i

Hiki fakahokohoko ‘a e ngaahi me’a ‘okú ke loto ke fakamatala’i he lolotonga ho’o ako’i ‘a e tefito’i tokāteliné, tefito’i mo’oni, pe me’a ne hokó.

Ngaahi Potufolofola

Hiki fakahokohoko ‘a e ngaahi potufolofola ‘okú ne poupou’i mo tokoni ‘i hono ako’i ‘a e me’a takitaha te ke fakamatala’i ‘i ho’o ako’i ‘a e tefito’i tokāteliné, tefito’i mo’oni, pe me’a ne hokó. Faka’aonga’i ‘a e ngaahi fakamo’oni fakafolofola ‘oku hā ‘i he Topical Guide, Bible Dictionary pe Ko e Fakahinohino Ki he Ngaahi Folofolá mo e *Tu’u Ma’u ‘i he Tuí* kae ‘uma’a ‘a e ngaahi veesi ‘okú ke ma’u ‘i ho’o ako folofola ‘oku toutou fakahokó.

Ngaahi Tokoni Ki he Akó

Kumi mo hiki ha ngaahi fakamatala fakanounou te ke ma’u ‘i he Bible Dictionary pe Ko e fakahinohino Ki he Ngaahi Folofolá, *Tu’u Ma’u ‘i he Tuí*, ngaahi makasini ‘a e Siasí, pea mo ha ngaahi ma’u’anga tokoni pehē ‘okú ne ako’i pe fakamahino ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e tefito’i tokāteliné, tefito’i mo’oni, pe me’a ne hokó. Faka’aonga’i ‘a e ngaahi lea ‘a e kau palōfita mo e kau ‘aposestolo mo’ui, ‘o ka lava.

Founga Ako’i

Hiki fakahokohoko ‘a e ngaahi founga fakafaiako ‘okú ke palani ke faka’aonga’i. ‘E ala kau heni ha ngaahi potufolofola, ngaahi fakatāta, mo ha ngaahi talanoa fakatāutaha.

Fakamo’oni

Fakakaukau’i pe ‘e founga fēfē ha’o fakahaai ho’o ongo fekau’aki mo e tokāteliné, tefito’i mo’oni pe me’a ne hokó. Hangē ko ‘eni, te ke lava ‘o fai ho’o fakamo’oni pe faka’aonga’i ha ngaahi sippinga ‘o e ngaahi me’a ne hoko ‘i ho’o mo’ui ‘okú ne fakatupulaki e tuí. Manatu’i, “‘Oku tafunaki ‘a e tuí ‘e he fanongo ki he fakamo’oni ‘a kinautolu ‘oku tuí” (Bible Dictionary, “Faith,” 669).

Ngaahi Tefito’i Tukupā

Hiki e me’a te ke fakahoko ke fakaafe’i ai ho’o kau fiefanongó ke nau mo’ui ‘aki mo faka’aonga’i ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelé pea mo fakahoko ‘a e ngaahi tukupā ne ke fai kiate kinautolú.

Sīpinga 'o e Palani 'o ha Lēsoni

Tokāteliné, Tefito'i Mo'oní, pe me'a Ne Hokó

Na'e fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Me'a ke Ako'i

1. Na'e fekumi 'a Siosefa Sāmita ki he mo'oní pea kole ai ki he 'Otuá 'i he lotu.
2. Na'e hā 'a e 'Otuá mo Sīsū Kalaisi kia Siosefa Sāmita.
3. Na'e ui 'a Siosefa Sāmita ko ha palōfita 'o e kuonga faka'osí ni 'o tatau mo e kau palōfita 'o e ngaahi kuonga kimu'á ('Ātama, Noa, 'Ēpalahame mo Mōse).
4. Na'e fakafoki mai 'e he 'Otuá hono kakato 'o e ongoongolelei 'ia Siosefa Sāmita.
5. Na'e fakafoki mai 'e ha kau talafekau fakalangí kehe 'a e mafai 'o e lakanga fakataula-eikí, pea fokotu'u mo e Siasi 'o Kalaisí.
6. 'Oku tataki 'a e Siasí he 'ahó ni 'e ha palōfita mo'ui.

Ngaahi Potufofolola mo e Ngaahi Tokoni Akó

1. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:5–15
2. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:16–19
3. Bible Dictionary, "Dispensations," 657–58; pe Ko e fakahinohino Ki he Ngaahi Folofolá, "Kuongá," 89; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:17.

4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 35:17; 135:3
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 13; 27:12; 21:1–3
6. *Tu'u Ma'u 'i he Tuí*, 84–86

Founga Ako'i

1. Faka'aonga'i 'a e ngaahi fakatātaá (kapau 'oku ma'u) mo fakamatala'i nounou 'a e ngaahi me'a ne hokó 'o a'u mai ki he 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Mai; lau mo e kau fiefanongó 'a e Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:10–14.
2. Lau pe tuku ke lau 'e he kau fiefanongó 'a e Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:15–17.

Fakamo'oni

1. Fakamo'oni'i ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá na'a ne fakafoki mai 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisí mo hono ngaahi mo'oni mo e mafai fakalangí.
2. Fakamatala'i nounou ho'o ako mo lotu ke ma'u ha fakamo'oni ki hono Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei.

Ngaahi Tefito'i Tukupā

Kole ki he fāmili ke nau lotua 'a e pōpoaki ni. Kole ke nau lau ha ngaahi kongá 'o e Tohi 'a Molomoná ne 'osi filifili, kimu'a 'i ho'o 'a'ahi hokó.

fakakaukau ki he founga te ke lava ai 'o fokotu'u-tu'u pe fa'ufa'u hano fakahoko ha lēsoni. 'Oku 'oatu foki ai mo ha sīpinga 'o ha palani fakalēsoni.

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- Te ke fakamatala'i fēfē hono faikehekehe 'o e lau folofolá mo e ako folofolá?
- Ko e hā hono mahu'inga 'o e teuteu kuo 'osi hikí 'i ho'o ako'i 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai?

‘OKU TAU AKO KE FAIAKO “ ‘I HE AKO PEA ‘I HE TUI FOKI,” KONGA 2

TALATEU

‘Oku taku ‘o pehē he ‘ikai ke ke lava ‘o ako’i ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke ke ‘iló ‘o hangē pē ko ha’o foki mai mei ha feitu’u na’e te’eki ke ke ‘i ai. Kuo pau ke ke tomu’a ako pea mahino kiate koe ‘a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongo-ongolelei kuo toe fakafoki mai ke ke lava ai ‘o faiako ‘aki ‘a e Laumālié. Kuo pau ke ke tui ‘i ho’o ako ‘a e folofolá, tui ki he ngaahi akonaki ‘a e kau palōfita mo e kau ‘aposestolo mo’uí, pea mo e *Malanga’aki ‘Eku Ongongolelei* ‘i ho’o teuteu ke ako’i ‘a e kau fiefanongó. Ko e taimi te ke mo’ui taau mo ngāue ‘osikiavelenga aí, ‘e tokoni’i koe ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ke ke hoko ko ha faiako poto ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki mai.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO’I MO’ONI KE MAHINÓ

- ‘Oku hanga ‘e hono fakahoko ‘o e fakamo’oni ‘o fakaafe’i ‘a e Laumālié ki ho’o faiakó.
- ‘Oku tau ma’u ‘a e folofolá ‘i he tui.
- ‘Oku tala’ofa ‘e he ‘Otuá ‘a e Laumālie Mā’oni’oni kiate kinautolu ‘oku nau mata’ikoloa ‘aki ‘Ene folofolá.

“Ko e faifekau faiako lelei ‘oku faiako, fakamo’oni, mo fakaafe’i ‘a e ni’ihi kehé ke nau fai ‘a e ngaahi me’a ‘okú ne fakatupulekina ‘a e tui kia Sīsū Kalaisí.”

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

‘Oku hanga ‘e hono fakahoko ‘o e fakamo’oni ‘o fakaafe’i ‘a e Laumālié ki ho’o faiakó

■ “Ko e fakamo’oni ko ha fakamo’oni mo ha fakapapau fakalaumālie ia ‘oku fai mai ‘e he Laumālie Mā’oni’oni. Ko hono fai ‘o e fakamo’oni ko ha’ate fakahā ‘i he founa faingofua mo hangatonu ‘a ‘ete tuí— ‘a ia ko ha ongo, ko ha fakapapau mo ha loto tui mo’oni ki hono mo’oni ‘o e ongo-ongolelei. ‘Oku hoko ‘a hono toutou vahevahe ‘o ‘ete fakamo’oni, ko e founa mālohi taha ia ki hono fakafafe’i ‘o e Laumālié mo hono tokoni’i ‘o e ni’ihi kehé ke nau ongo’i ‘a e Laumālié. ‘Okú ne tñaki mai ‘e ia ha

fakamo’oni fakatāutaha ki he ngaahi mo’oni kuó ke ako’i mei he folofolá. Ko e faifekau ‘oku ola lelei ‘ene ngāué, ‘okú ne faiako, fakamo’oni, pea fakaafe’i ‘a e ni’ihi kehé ke nau fai ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘okú ne langaki ‘a e tui kia Sīsū Kalaisí. ‘Oku kau heni ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi tala’ofa ‘oku ma’u mei hono mo’ui ‘aki ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku mo’oni’ (Malanga’aki ‘Eku Ongongo-lelei [2004], 237).

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 2 Nīfai 33:1
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 100:5–8

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Henelī B. ‘Aealingi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a e “founga ‘oku fakatō kakano ai ‘a e fakamo’oni ki hotau ngaahi lotó”: “Pea koe’uhí ko e Laumālie Mā’oni’oni ‘okú ne fakamo’oni’i ‘a e mo’oni toputapú, te tau lava ke fai ha me’a ‘e tolu ke lava ai ‘o hoko [kiate kinautolu ‘oku tau ako’i]. ‘Uluakí, te tau lava ‘o ako’i ha ngaahi fo’i mo’oni toputapu. Pea tau toki lava ke fakamo’oni’i ko e me’a ne tau fakamo’oni’i ‘oku mo’oni. Pea kuo pau ke tau ngāue koe’uhí ke sio ‘a kinautolu ne nau fanongo ki he’etau fakamo’oni ‘oku tatau ‘etau tō’ongá mo e me’a ne tau pehē ‘oku mo’oni. ‘E toki fakamo’oni’i leva kiate kinautolu ‘e he laumālie Mā’oni’oni ‘a e me’a ne tau lea’akí mo ‘ilo’i ‘oku mo’oni’ (‘i he Conference Report, Apr. 1996, 84; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 68).

■ Na’e fakamamafa’i ‘e ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá hono mahu’inga ‘o e fakamo’oni mo e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he ului fakafo’ituitui, ‘o pehē: “ ‘Oku ‘ikai fakaului ‘aki ‘e he Siasi mo’oni’ ‘a e ngaahi faka’ilongá mo e

ngaahi me’a fakaofó, kae ‘aki ‘a e fakamo’oni ‘a e Laumālie Mā’oni’oni. Ko e founga hono ako’i ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi mo’oni fakalotú ‘oku ‘ikai fai ‘aki ia ha mana pe faka’ilonga fakahāhā, ka ‘i he fakamo’oni fakatāutahá” (*The Lord’s Way* [1991], 88).

‘Oku tau ma’u ‘a e folofolá ‘i he tui.

■ Ko e taimi ‘oku tau ako ai ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí “ ‘i he tuí,” ‘oku tau kolea ha mahino mei he Tamai Hēvaní ‘i he lotu mo faka’aonga’i ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei, pea mo fekumi ‘i he ngaahi folofolá. ‘Oku tupulaki ‘etau mahino mo ‘etau tui ki he me’a ‘oku tau akó ‘i he’etau mo’ui fakatatau mo e ngaahi mo’oni ‘oku tau akó. “Pea hangē ko hono toenga ‘o e ngaahi tāpuaki mei he ‘Otuá, ‘oku ma’u mo fakatupulaki ‘a e tuí ‘i he talangofua mo e tō’onga anga-tonu fakafo’ituitui” (*Tu’u Ma’u ‘i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongongolelei* [2004], 197). ‘Oku fakatou tatau pē ‘a e tefito’i mo’oni ko ‘eni fekau-‘aki mo e tuí ki he kau faifekau mo e kau fiefanongó. ‘Oku fakapale’i ‘e he Tamai Hēvaní ‘etau tui faivelengá ‘aki ha fakahā ‘oku lahi ange. Na’e ako’i ‘e he ‘Eikí, “Kapau te ke kole, te ke ma’u ha fakahā, hoko mo e fakahā, pea mo ha ‘ilo hoko mo e ‘ilo, koe’uhí ke ke ‘ilo ‘a e ngaahi me’a liló mo e ngaahi me’a fakamelinó—‘a e me’a ‘oku ‘omi ‘a e fiefiá, ‘a e me’a ko ia ‘oku ‘omi ‘a e mo’ui ta’engatá” (T&F 42:61). Ko e taha ‘o e ngaahi palopalema ‘o hono ako’i ‘o e kau fiefanongó ko hono fakahoko atu ko ia ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e fiefiá ‘i ha founga te nau faka’aonga’i ai ‘i he’enau mo’ui pea nau uluí.

“ ‘Oku ‘ikai fakaului ‘e he siasi mo’oni ‘aki ‘a e ngaahi faka’ilongá mo e ngaahi me’a fakaofó, kae ‘aki a e fakamo’oni ‘a e Laumālie Mā’oni’oni.”

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Áí

- Loma 10:17
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:14
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:118; vakai foki, 109:7

Hiki 'i ho' o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e pehē 'e Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni Le'ole' o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko e akó kuo pau ke 'alu fakataha mo e tuí, pea hangē ko hono akó'i kitautolu 'e he Tohi 'a Molomoná, ko e [akó] 'oku lelei 'kapau te [tau] tokanga ki he ngaahi akonaki 'a e 'Otuá.' (2 Nifai 9:29.)" ('i he Conference Report, Apr. 1982, 121; pe *Ensign*, May 1982, 84).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e founa 'o e ngāue fakataha 'a e ako 'o e ongoongolelei mo e tuí 'o pehē: "[He 'ikai teitei lava ke lilingi 'ata'atā atu pē 'a e mo'oni fakalaumālie kāfakafá mei ha 'atamai mo ha loto ki ha 'atamai mo ha loto kehe. 'Oku fie ma'u ai 'a e tuí mo e ngāue faivelengá. 'Oku ma'u fakakongokonga 'a e mo'oni mahu'ingá 'o fakafou mai he tuí, 'i he feinga mo'oni, pea mo e taimi 'o e fāifeinga lahi. Ne fakataumu'a pehē pē 'e he 'Eiki koe'uhí ke tau poto mo fakalalakaka]" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 119; pe *Ensign*, Nov. 1993, 88).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o pehē:

" 'I he fakahā 'o onopōní, kuo folofola mai 'a e 'Eiki ke tau 'fekumi ki he 'iló 'i he ako pea 'i he tui foki'. (T&F 109:7.) Ko e fekumi 'i he akó, 'oku tau faka'aonga'i ai 'a e founa 'o e faka'uhingá. Ko e fekumi ki he 'iló 'i he tuí, kuo pau ke tau fakafalala ki he fakahaá. 'I he'etau talangofua ki he tu'utu'uni fakalangí ni, 'oku totonu ke tau fekumi ki he 'iló 'i he faka'uhinga pea 'i he fakahā foki. . . .

"He 'ikai lava 'o 'ilo 'a e ngaahi me'a 'a e 'Otuá 'aki 'a e akó mo e faka'uhingá 'ata'atā pē. . . . He 'ikai ke tau lava 'o 'ilo 'a e ngaahi me'a 'a e 'Otuá kae lolo-tonga iá 'oku tau fakasitua'i pe ta'e-faka'aonga'i 'a e

founa tu'uloa kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke 'ilo ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení. Kuo pau ke ako 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'a e 'Otuá 'i he'ene founa pē 'a'ana, 'i he tui ki he 'Otuá pea mo e fakahā mei he Laumālie Mā'oni'oni" (*The Lord's Way*, 16, 56).

■ Na'e faka'aonga'i 'e 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko ha sīpinga ia 'o e founa hono tāpuaki'i 'e he 'Eiki 'a kinautolu 'oku nau ako 'a e folofolá 'i he tuí: " 'E hanga 'e ho' o fakalaululoto ki he folofolá 'o tataki koe ke ke fai 'a e ngaahi fehu'i totonú 'i ho' o lotú. Pea hangē ko hono fakaava 'o e langi kia Siosefa Sāmita hili 'ene fakalaululoto ki he folofolá 'i he tuí, 'e pehē pē mo hono tali atu 'e he 'Otuá 'a ho' o ngaahi lotú mo Ne tataki-nima koe" ('i he Conference Report, Oct. 2002, 81; *Liahona*, Nōvema 2002, 76).

■ Na'e toe me'a foki 'a 'Eletā 'Aealingi fekau'aki mo e ongo ki ki hono ma'u 'o e Laumālie 'o pehē:

" 'Oku 'i ai ha kī mahu'inga 'e ua ki hono fakaafe'i mai 'o e Laumālie ke ne fakahinohino'i 'a kitautolu 'i he me'a ke tau lea 'akí 'i he'etau fafanga'i 'a e kakai kehé. Ko [e] ako faka'aho ki he folofolá mo e lotu 'i he tuí.

" 'E hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o fakahinohino'i kitautolu 'i he me'a te tau lea 'akí kapau te tau ako mo fakalaululoto ki he folofolá he 'aho takitaha. 'Oku hanga 'e he ngaahi lea 'o e folofolá 'o fakaafe'i mai 'a e Laumālie Mā'oni'oni. . . .

" 'Oku tau mata'ikoloa 'aki 'a e folofola 'a e 'Otuá 'o 'ikai ke ngata pē 'i he'etau lau 'a e ngaahi folofola 'i he ngaahi tohi tapú ka 'i he'etau ako foki ki áí.

'E lava ke lahi ange hono fafanga'i 'a kitautolú 'i ha'atau fakalaululoto ki ha ngaahi folofola sí'i pē, 'o tuku ke hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o ngaohi ia ke hoko ko ha ngaahi maka koloa mahu'inga kiate kitautolu, 'i ha'atau lau fakavave'i pē ha ngaahi vahe kakato 'o e folofolá.

" Hangē ko e hanga 'e he fakalaululoto ki he folofolá 'o fakaafe'i mai 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'e pehē pē foki mo e ngaahi lotu tautapa faka'ahó. Kapau he 'ikai te tau kole 'i he lotu, he 'ikai pē ha'u Ia, pea kapau he 'ikai ke fakaafe'i Ia, 'e 'ikai pē nofo mai ia. . . . Kapau 'e kole 'aki 'a e loto mo'oni 'i he taimi kotoa pē ke feohi mo e Laumālie Mā'oni'oni, 'i he loto fakamātoato ke fafanga'i 'a e fānau 'a 'etau Tamai Hēvani,

" 'E fakahinohino'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e me'a ke tau lea 'akí kapau te tau ako mo fifili ki he ngaahi folofolá he 'aho kotoa pē."

‘e ‘omi ai ha ngaahi tāpuaki kiate kitautolu pea mo kinautolu ‘oku tau ‘ofa’i mo tauhi ki a’i” (‘i he Conference Report, Oct. 1997, 114–15; pe *Liahona*, Sānuai 1998, 107).

‘Oku tala’ofa ‘e he ‘Otuá ‘a e Laumālie Mā’oni’oni kiate kinautolu ‘oku nau mata’ikoloa ‘aki ‘Ene folofolá.

■ Ko e taimi ‘e fakahoko ai ‘e he kau faifekau’ a e ngaahi me’a ‘oku fie ma’u ke ‘ilo ai ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki ma’i ‘aki ‘a e akó mo e tuí, ‘e tāpuaki’i kinautolu ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ‘aki ha mālohi ke faiako ‘i ha founa te ne feau ai ‘a e fieinua fakalaumālie ‘a e kau fiefanongo mo’oni ki he mo’oni mo ne faka’ai’ai kinautolu ke nau tali ‘a e ngaahi ouau ‘o e fakamo’uí ne fakafoki mai he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- ‘Alamā 17:2–3
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:85

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na’e fai ‘e ‘Eletā D. Toti Kulisitofasoni ‘o e Kau Palesitenisí ‘o e Kau Fitungofulú ha fakamahino fekau’aki mo e founa ke ako ai ‘i he Laumālie ‘o pehē: “Koe’uhí ke tohi [‘a e ongoongolelei] ‘i ho lotó, ‘e fie ma’u ia ke ke ‘ilo’i pe ko e hā ‘a e ongoongolelei pea ke toe mahino lelei ange ia kiate koe. ‘A ia ko hono ‘uhingá kuo pau ke ke ako ia. ‘I he’eku pehē akó, ‘oku ou ‘uhinga ki ha fa’ahinga me’a ‘oku toe lahi ange ia ‘i he laukongá ‘ata’atā pē. Ko e me’a lelei ia ke ‘i ai ha taimi peá te lau ai ha potufolofola ‘i ha vaha’a-taimi kuó te ‘osi tukupau ke te ‘ilo’i ‘a hono ‘uhinga fakakātoa ‘o e fo’i pōpoaki ko iá, ka ‘o kapau ko e fie ma’ú ke fakahoko ha liliu, ‘oku totonu leva ke ke tokanga lahi ange ki he lahi ‘o e taimi ‘okú ke faka’aonga’i ki hono ako ‘o e folofolá, kae ‘ikai ko e lahi ‘o e me’a ‘okú ke lau ‘i he taimi ko iá. ‘Oku ou sio loto atu pē ki he taimi ‘e ní’ihi ‘okú ke lau ai ha ngaahi veesi peá ke ta’ofi ka ke fakalaululoto ki ai, peá ke toe lau fakalelei e ngaahi vési pea ‘i ho’o fakakaukau ko ia ki honau ‘uhingá, ‘okú ke lotu ke mahino ia kiate koe, mo fehu’i loto pē, mo ke

tatali ke ma’u ha ngaahi ue’i fakalaumālie, peá ke hiki e ngaahi ongo mo e ngaahi fakakaukau ko ia ‘okú ke ma’ú koe’uhí ke ke lava ‘o manatu’i kinautolu pea toe lahi ange ai foki e me’a ‘okú ke ako ‘o ‘iló. ‘I ho’o ako ‘i he founa ko ‘ení, mahalo ‘e ‘ikai ke lahi e ngaahi vahe ia pe ngaahi veesi te ke lau ‘i ha haafe houá, ka te ke faka’ata’atā ai ho lotó ke hū atu e folofola ‘a e ‘Otuá, pea ke Ne folofola atu kiate koe” (‘i he Conference Report, Apr. 2004, 9–10; pe *Liahona*, Mē 2004, 11–12).

■ Ko e founa ko ē ‘oku fie ma’u ‘e he ‘Eikí ke tau faiako ‘akí, ‘oku fie ma’u ai ke tau teuteu’i kitautolu ki he Laumālie. Na’e ako’i ‘e ‘Eletā L. Tomu Peuli ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá: “ ‘E lelei ‘etau faiakó ‘o kapau te tau fai ia ‘i he

loto fakatōkilalo ‘o fakafou ‘i he lotú mo e akó. ‘E toki tokoni’i leva kitautolu ‘e he Laumālie ‘i hono ako’i ‘o e folofolá, ‘o fenāpasi pea faitatau mo e me’a kuo ‘omi ‘e he ‘Eikí ke tau ako’i” (‘i he Conference Report, Apr. 1999, 7; pe *Liahona*, Siulai 1999, 8).

■ Na’e fakamatala’i ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ‘a e founa ‘oku ‘omi ai ‘e he lau folofolá ‘a e tokoni ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘o pehē: “[Kuo ako’i au ‘e he ngaahi ta’u kuo maliu atú kapau te tau tulifua ‘aki hotau iví ‘a e taumu’a fakafo’ituitui mahu’ingá ni [ke lau mo ako fakamātoato ‘a e folofolá] ‘i he loto’aki mo fakamātoato, ko e mo’oni te tau ma’u ‘a e tali ki he’etau ngaahi palopalemá mo ha nonga ‘i hotau lotó. ‘E fakalahi ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ‘etau mahinó, te tau ma’u ha ‘ilo fo’ou, sio tonu ki hano fakamaama ‘o e folofola kotoa pē; pea ‘e hoko ‘a e ngaahi tokāteline ‘a e ‘Eikí ‘o ‘uhinga ange kiate kitautolu ‘o laka ange ‘i ha tu’unga ne tau ‘amanaki ki ai. Ko hono olá, te tau ma’u ha poto lahi ange ke ne tataki kitautolu mo hotau ngaahi fāmilí, ke tau lava ai ‘o hoko

ko ha maama mo ha ma’u’anga ivi ki hotau ngaahi kaungāme’a te’eki Siasí, ‘a ia ‘oku tau fatongia ‘aki ke vahevahe mo kinautolu ‘a e ongoongolelei]” (“Always a Convert Church: Some Lessons to Learn and Apply This Year,” *Ensign*, Sept. 1975, 3).

“ ‘E lelei ange ‘etau faiakó kapau te tau fakahoko ia ‘i he loto fakatōkilalo ‘i he lotu mo e ako.”

KO E PALANI ‘A E TAMAI HĒVANÍ

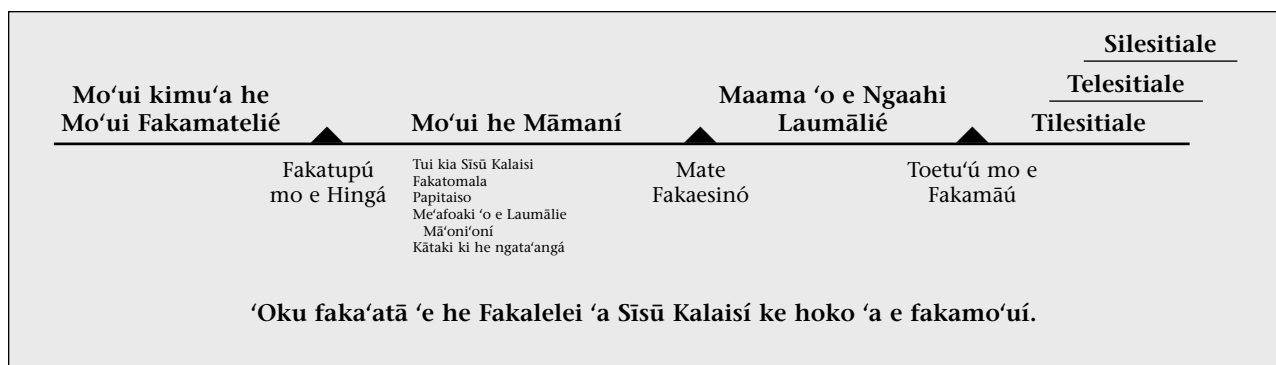
TALATEU

‘Oku finangalo ‘a e Tamai Hēvaní ke fiefia kakato ‘a ‘Ene fānaú kotoa. Kuó Ne ‘omi ai ha palani ke lava ai ‘Ene fānaú ‘o hoko ‘o tatau mo Ia pea mo ma’u ‘a e fiefia kakató. ‘Oku fa’á ui ‘a e palani ko ‘ení ko e palani ‘o e fakamo’uí, ko e palani ‘o e huhu’í pe ko e palani ‘o e fiefiá. ‘Oku mahu’inga ‘a Sisū Kalaisi mo ‘Ene fakalelei ‘i he palani ko ‘ení.

‘Oku ‘i ai ha tu’unga ‘e tolu ‘o e palani ‘a e Tamai Hēvaní: kimu’á ‘i he mo’ui fakamatelié, mo’ui fakamatelié mo e hili ‘o e mo’ui fakamatelié. Ko e ‘elemēniti mahu’inga ‘e tolu ‘okú ne ‘ai ke lava ‘o hoko ‘a e palani ko ‘ení, ko e Fakatupú, Hingá mo e Fakalelei. ‘I he’etau mo’ui kimu’á he maama fakalaumālié ko e fānau fakalaumālié ‘a e Tamai Hēvaní, na’e ‘ikai mei lava ke tau hoko ‘o tatau mo’oni mo Ia kapau na’e ‘ikai ke tau foua ‘a e mo’ui fakamatelié ‘i ha sino kakano. ‘I he’ene peheé, fakatatau mo e fakahinohino ‘a e Tamai,

ne fakatupu ai ‘e Sisū Kalaisi ‘a e māmaní (vakai, Hapelū 1:1–3). Na’e ‘ai ‘e he Hinga ‘a ‘Ātama mo ‘Ivī ke lava ai ‘o fanau’i kitautolu ‘e ha mātu’á fakamatelie, ma’u ha sino kakano mo ngāue ‘aki ‘etau tau’atāina ke filí ‘o fili ‘i he lelei pe ko e koví (vakai, 2 Nīfai 2:25–27). ‘Oku ‘omi ‘e he Fakalelei ‘a Sisū Kalaisi ‘a e toetu’ú, fakamolemole ‘o e angahalá, mo ha fakamaau ki ha ngaahi tu’unga ‘o ha ngaahi nāunau (vakai, 1 Kolinitō 15:40–42; Fakahā 20:12–13; 2 Nīfai 9:22; ‘Alamā 42:23).

‘Oku mahu’inga ‘a Sisū Kalaisi ‘i he ngaahi tapa kotoa pē ‘o e palani ‘a e Tamai Hēvaní. Na’e mamahi pea pekia ke fakahoko ‘a ‘etau mo’ui ta’e-fa’amaté mo e mo’ui ta’engatá (vakai, Mōsesē 1:39). ‘Oku tau tali ‘Ene feilaulau fakalelei ‘aki ‘etau tui kiate Ia, fakatomala, papitaiso ‘e ha taha ‘okú ne ma’u ‘a e mafai mei he ‘Otuá, ma’u ‘a e me’afaoaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni, pea mo e mo’ui fakatatau mo ‘Ene ngaahi fekaú.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'Oku 'i ai ha tu'unga 'e tolu 'o e Palani 'a e Tamai Hēvaní: mo'ui 'i he maama fakalaumālié, mo'ui fakamatelié mo e hili 'a e mo'ui fakamatelié.
- Ko Sīsū Kalaisi ko e uho Ia 'o e Palani 'a e Tamai Hēvaní.
- 'Oku hanga 'e he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi 'o faka-faingofua'i ke ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e mate fakalaumālié mo e fakatu'asinó.
- Na'e teuteu 'e he Tamai Hēvaní 'a e ngaahi tu'unga 'o e nāunaú ma'a 'Ene fānaú.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONI

'Oku 'i ai ha tu'unga 'e tolu 'o e Palani 'a e Tamai Hēvaní: mo'ui 'i he maama fakalaumālié, mo'ui fakamatelié mo e hili 'a e mo'ui fakamatelié.

■ 'Oku tokoni 'etau 'ilo 'a e feitu'u ne tau omi mei a'i mo e 'uhinga 'oku tau 'i he mo'ui fakamatelié ni a'i ke mahino kiate kitautolu 'oku tau mo'ui 'i ha fononga 'oku konga 'e tolu. Ko e 'uluaki kongá ko e mo'ui kimu'a he mo'ui fakamatelié, ko hono uá, ko e mo'ui fakamatelié pea ko hono tolú, ko 'etau mo'ui 'i he hili 'o e mo'ui fakamatelié. 'Oku teuteu'i 'e he mo'ui fakamatelié 'a e kau angatonú ke nau toe foki 'o nofo 'i he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvaní.

Mo'ui 'i he Maama Fakalaumālié, ia e Jerry Hanson, © IRI

“'Oku 'ikai kamata 'a e mo'ui 'i he fanau'i, pe ngata 'i he maté.”

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Ai

- Selemaia 1:5
- 'Alamā 12:25
- 'Alamā 34:32
- 'Alamā 42:11
- Mōsese 3:4–5
- Mōsese 5:11

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'eni.

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Alekisānita B. Molisoni 'i he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau Kau Fitungofulú, 'oku 'i ai ha palani te ne lava 'o faka'atā ke tau toe foki ki he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvaní, 'o pehē: “'Oku taukave'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí ko e mo'ui ko ha tu'unga ngāue 'e tolu ke tau vakai ki ai 'i he 'palani lahi 'o e fiefia' ('Alamā 42:8) 'a e Tamai. Kimu'a pea fakatupu 'a e māmani ko 'eni 'oku tau nofo a'i, ne fokotu'u 'e he 'Otuā ko 'etau Tamai, 'a 'Elohimi mafimafi 'a ia ko 'Ene fānau kitautolú ha palani 'e lava ai 'e Hono hakó 'o a'usia 'a e mo'ui fakamatelié mo e kotoa 'o hono ngaahi faingata'a, 'ahi'ahi mo hono ngaahi faingamālié pea lava ke tau toe foki 'o nofo mo Ia 'i he nāunaú'ia 'o ta'engata. Ne 'omi 'e he palani 'a e founga haohaoa 'e lava ke ma'u ai 'e he fānau kotoa 'a e 'Otuá 'a e mo'ui ta'efa'amaté pea ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. Ko e mo'oni ko e taumu'a 'a e 'Otuá—'a 'Ene ngāué mo e nāunaú—'ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá' (Mōsese 1:39) (“Life—the Gift Each Is Given,” *Ensign*, Dec. 1998, 15–16).

■ Na'e fakahoko 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e fakatātā ko 'eni: “Ko e 'aho 'eni hono sivi'i fakamatelie kitautolú. 'E lava ke tau fakafehoanaki 'etau fononga ta'engatá ki ha lova takai tolu 'i ha malae. Kuo tau lava'i lelei 'a e takai 'uluaki ['a 'etau mo'ui kimu'a 'i he māmani] 'o fakahoko ha fakalakalaka faka'ofa'ofa. Kuo tau 'osi kamata 'eni 'a e

takai hono uá. 'Okú ke lava nai 'o fakakaukau'i ha taha lele 'iloa 'i he māmaní 'oku toe tu'u 'i he halanga lová 'o paki matala'i 'akau pe tuli ha lāpisi 'oku kolosi 'i hono halá? Ko e me'a ia 'oku tau fai 'i he taimi 'oku tau fakafe-mo'uekina'i ai hotau taimi 'i hono kumi 'a e ngaahi me'a fakaemāmaní, 'a ē 'oku 'ikai ke ne 'oatu kitautolu ke tau ofi ange ki he takai hono tolú ke tau a'usia ai 'a e mo'ui ta'engatá, 'a e me'a'ofa mahu'inga taha 'i he me'a'ofa kotoa 'a e 'Otuá [vakai, T&F 14:7]" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 15; pe *Liahona*, Siulai 1998, 15).

■ Na'e fakamatatala'i 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha fakakaukau mo ha 'amanaki ki he mo'ui ta'engata 'a e tangatá 'o pehē: "[Okú 'ikai kamata 'a e mo'ui 'i he fanau'i, pe ngata 'i he maté. Kimu'a 'i he fanau'i, na'a tau nofo mo 'etau Tamai Hēvaní ko e fānau fakalaumālie. Na'a tau sio loto fiefia mai ki he faingamālie 'o e ha'u ki māmaní pea mo hano ma'u 'o ha sino fakamāmaní. Na'a tau fie ma'u 'i he 'ilo pau 'a e ngaahi tu'unga fakatu'utāmaki 'o e mo'ui fakamatelié, 'a ē te ne faka'atā ke faka'aonga'i ai 'a e tau'atāina ke filí mo 'eke meiate kita 'a e me'a 'okú te fai pe ta'e fai. 'Ko ia na'e hoko ai 'a e mo'ui ni [ke hoko ia] ko ha tu'unga 'ahi'ahi'anga; ko ha taimi ke teuteu ai ke fe'iloaki mo e 'Otuá' ('Alamā 12:24). Ka ne tau lau 'a e toe foki ki 'apí ko e konga lelei taha ia 'o e fononga kuo fuoloa e tali ki aí, 'o hangē ko ia 'oku tau fai he taimi ní. Kimu'a ke tau kamata 'i ha fononga, 'oku tau loto ke fakapapau'i 'e 'i ai ha tikite foki. 'Okú fie ma'u 'i he toe foki mei māmani ke nofo 'i hotau 'api fakalangí ha fou'anga—kae 'ikai takai 'i tu'a—he ngaahi matapā 'o e maté. Na'e fanau'i kitautolú ke tau mate, pea 'oku tau maté ke tau mo'ui (vakai, 2 Kolinitō 6:9). 'I hotau tu'unga ko e hako 'o e 'Otuá, 'oku tau kamata pē ke moto 'i māmani, ka 'oku tau matala kakato 'i langi]" ('i he Conference Report, Apr. 1992, 102; pe *Ensign*, May 1992, 72).

■ Na'e fakamatatala'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí, ha ni'ihí 'o e ngaahi 'uhinga ne tau fili ai ke omi ki he mo'ui fakamatelié 'o mavahe mei he'etau Tamai Hēvaní: " 'Okú mahino, ko e taha 'o e ngaahi tefito'i 'uhinga 'o 'etau mo'ui 'i māmaní ko 'etau ma'u ha sino 'o e kakano mo e hui. 'Okú tau 'i hení ke ma'u 'a e taukei ko ē 'oku

toki ma'u pē 'i he mavahe mei he'etau mātu'a fakalangí. 'Okú tau faingamālie, 'i ha ngaahi founda 'e lauiafe, ke fili ma'atautolu. 'Okú tau ako heni mei he pule ngāue faingata'a 'o e taukei. 'Okú tau 'ilo 'a e lelei mei he kovi. 'Okú tau fakafaikehekehe'i 'a e koná mei he melié. 'Okú tau ako ai 'o 'ilo 'oku makatu'unga 'a e iku'angá mei he ngaahi fili 'oku fakahokó]" ("Ko ha Fakaafe ki he Hākeaki'i," *Tūhulu*, Sepitema 1993, 4).

■ Ne me'a 'a 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o fekau'aki mo 'etau ngaahi ongo 'i he mo'ui kimu'a he mo'ui fakamatelié 'o kau ki he'etau omi ki he mo'ui fakamatelié:

" 'Okú 'ikai te mou lava 'o manatu'i ha taha 'o e ngaahi momeniti fakafiefia taha 'o ho'omou mo'ui—'a ia na'e fonu ai homou lotó 'i he 'amanaki, fiefia pea mo e fakafeta'i. Na'e hoko 'a e me'a ko iá 'i he mo'ui 'i he maama fakalaumālie 'i he taimi na'e fakahā ai kiate kimoutolu kuo taimi ke mou 'alu atu ai mei he maama 'o e ngaahi laumālie 'o ha'u 'o nofo 'i he māmaní 'i ha sino fakamatelie.

"Na'a mou 'ilo'i te mou lava 'o ako 'i he ngaahi me'a fakafo'ituitui 'e hoko kiate kimoutolú pea mou ma'u ai 'a e fiefia 'i he māmaní. Ko e ngaahi lēsoni te ne tataki atu 'a kimoutolu ki he hākeaki'i mo e mo'ui ta'engatá ko ha kakai nāunau'ia 'i he sino fakasilesitiale 'o nofo 'i he 'ao 'o ho'omou Tamai Mā'oni'oni mo Hono 'Alo 'Ofa'angá.

"Na'e mahino kiate kimoutolu 'e 'i ai 'a e ngaahi faingata'a, he kuo pau ke mou mo'ui 'i he fa'ahinga 'ātakai 'oku 'i ai 'a e ngaahi mālohi 'oku mā'oni'oni mo e mālohi 'oku kovi. Neongo iá, na'a mou fakapapau neongo pe ko e hā hano lahi 'o ha me'a 'e fie ma'u meiate kimoutolu, pe ko e hā hano lahi 'o ha me'a te mou fai, pe ko e ngaahi faingata'a pe ko homou sivi'i, kuo pau ke mou foki ikuna hake ki ai" ('i he Conference Report, Mar.–Apr. 2001, 5; pe *Liahona*, Siulai 2001, 6).

Ko Sīsū Kalaisi ko e uho Ia 'o e Palani 'a e Tamai Hēvaní.

■ Na'e ako'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'oku mahu'inga 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'ui ki he palani 'o e fakamo'ui: "Ko e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o 'etau tui fakalotú ko e fakamo'oni 'a e Kau 'Aposetoló mo e Kau Palōfitá fekau'aki mo Sīsū

" 'Okú tau 'i hení ke ma'u 'a e taukei ko ē 'oku toki ma'u pē 'i he mavahe mei he'etau mātu'a fakalangí."

Kalaisí, na'á ne pekia, pea telio, pea toe tu'u 'i he 'aho hono tolú, 'o hā'ele hake ki he langí; pea ko hono toe 'o e ngaahi me'a kehe fekau'aki mo 'etau tui fakalotú ko e tokoni pē ki ai]" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 121).

Na'e ako'i 'e 'Eletā 'Eli S. Tingei 'o e Kau Palesitenisī 'o e Kau Fitungofulú: "Ko e taimi 'oku tau lau ai ki he Fakalelei, 'oku tau lau ki he ngāue loto fiemālie 'a Sisū Kalaisi, ko e 'Alo pē Taha 'o e 'Otuá ne Fakatupu, na'e hā'ele mai ki māmani ke 'omi ha founa 'e lava ai 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá 'o fili ke toe foki ki he'enua Tamai 'ofá. 'Oku mahu'inga 'a e 'palani lahi 'o e fiefiá' kiate kitautolu pea 'oku totonu ke ne ue'i kitautolu ke tau fakafe'unga'i kitautolu 'i he Fakalelei ke ma'u 'a e fakamo'uí mo e mo'ui ta'engatá]" (*The Atonement: Fulfilling God's Great Plan of Happiness* [2000], 8).

'Oku hanga 'e he'etau 'ilo ko Sisū Kalaisi na'e tomu'a fakanofa ia ko e Misaia Huhu'i 'i he te'eki ke 'ai 'a e tu'unga 'o e māmani, 'o fakafaingofua'i ke tau 'ilo'i lelei ange ai 'etau fakafalala kiate Iá. Na'e hoko ia ko e uho 'o e palani 'a e Tamai Hēvaní 'i hotau 'uluaki

tu'ungá pea 'oku kei hoko pē ko e uho 'o 'Ene palaní 'i hotau tu'unga hono uá pea mo e mo'ui hili 'a e mo'ui fakamatelié. Ka ne ta'e'oua 'a e Fakalelei 'a Kalaisi, na'e 'ikai mei hoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-maté mo e mo'ui ta'engatá. Ngata pē 'i he fou 'ia Kalaisi, 'e lava hono fakahoko 'o e palani 'a e Tamai ki hotau fakamo'uí.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 2 Nīfai 2; 9
- Mōsaia 3–5; 14–16
- 'Alamā 5; 7; 34; 42
- Mōsese 6:62–63

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā L. Tomu Peuli 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko Kalaisi 'a e tokotaha mahu'inga 'i he palani 'o e fakamo'uí:

" 'Oku mahino ki he'etau Tamai Hēvaní 'a e fie ma'u ke fakamanatu ma'u pē ki he'ene fānaú 'a e ngaahi tala'ofa na'á Ne fai kiate kitautolú, 'o kapau te tau talangofua ki He'ene ngaahi fonó. Pea 'i he'e-tau fai 'a e fuakava peheé, 'oku tala'ofa mai ai e 'Eiki ha ngaahi tāpuaki ko ha totongi ki ha'atau talangofua ki ha ngaahi fekau pau. Ne fokotu'u ai ha palani 'i he kamata'angá ke tau muimui ki ai. Ko e tokotaha mahu'inga taha 'i He'ene palani 'o e hākeaki'i ko hotau 'Eiki mo hotau Fakamo'uí ko Sisū Kalaisi. 'Oku hoko ai 'Ene feilaulau fakalelei ki he fa'ahinga kotoa 'o e tangatá ko ha me'a tu'uki-mu'a taha 'i he hisitōlia 'o e fānaú 'a e Tamai Hēvaní 'i he māmani.

"Ko kitautolu kotoa pē 'oku tau tali 'Ene palani fakalangí kuo pau ke tau tali 'a e tu'unga 'o hotau Fakamo'uí mo fuakava ke tauhi 'a e ngaahi fonó 'o e palani kuó Ne fokotu'utu'u ma'atautolú. Pea ka tau ka tali 'aki ia hotau lotó mo 'etau ngāué, te tau ikuna'i leva hotau hākeaki'i. 'Oku tau lau he folo-folá 'o pehē: 'Ko ia, ke [ke] fai 'a e me'a kotoa pē 'okú ke fai 'i he huafa 'o e 'Aló, pea ke ke fakatomala mo ui ki he 'Otuá 'i he huafa 'o e 'Aló 'o fai atu ma'u ai pē' (Mōsese 5:8)" ('i he Conference Report, Apr. 1996, 77–78; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 62–63).

■ Talu mei he kamata'angá, mo e hoko 'a Sisū Kalaisi ko e kī ia ki he Palani 'a e Tamai Hēvaní ma'a 'Ene fānaú:

"Kimu'a pea fanau'i koe ki māmani, na'á ke nofo 'i he 'ao 'o ho'o Tamai Hēvaní ko e taha 'o 'Ene fānaú fakalaumālié. 'I he mo'ui ko ia kimu'a 'i he māmani na'á ke kau ai ki ha fakataha mo e ngaahi fānaú kehe 'a e Tamai Hēvaní. 'I he fakatahá ni, ne fokotu'u ai 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene palani 'o e fiefiá (vakai, 'Ēpalahame 3:22–26).

"Fakatatau mo e palani 'o e fiefiá, na'e fuakava 'a Sisū Kalaisi 'i he te'eki ke Ne ma'u 'a e sinó, 'a ia ko e 'Uluaki 'Alo 'o e Tamai 'i he laumālié, ke Ne hoko ko e Fakamo'uí (vakai, Mōsese 4:2; 'Ēpalahame 3:27). Na'e fakangofua kinautolu ne muimui 'i he Tamai mo Sisū Kalaisi ke nau omi ki māmani 'o a'usia 'a e tu'unga fakamatelié mo fakalalaka ai ki he mo'ui ta'engatá. Na'e angatu'u leva 'a Lusefā, ko ha foha fakalaumālie ia 'e taha 'o e 'Otuá, ki he palaní mo ne 'feinga ke faka'auha 'a e tau'atāina ke fili 'a e tangatá' (Mōsese 4:3). Na'e hoko ai ko Sētane, pea kapusi ai ia mo hono kau muimui mei he langí pea ta'ofi ke 'oua te nau ma'u ha faingamālie ke ma'u ha sino fakaemāmani mo a'usia 'a e

mo'ui fakamatelié (vakai, Mōsese 4:4; 'Ēpalahame 3:27–28)" (*Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongongolelei* [2004], 157).

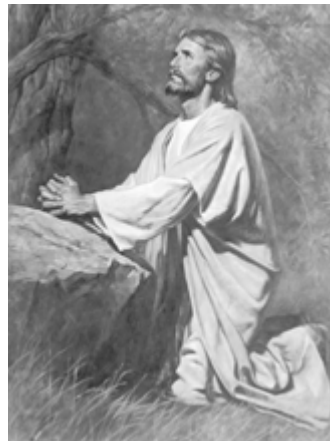
■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e ngāue na'e fakahoko 'e Kalaisi 'i hono fakamo'ui 'o e tangatá 'o pehē:

"Kimu'a pea toki lava ke kamata mahino kiate kitautolu hono fakatupu fakaemāmani 'o e me'a kotoa peé, kuo pau ke tau 'ilo'i 'a e founa pea mo e tūkunga 'o e ngaahi me'a ta'engatá ni 'e tolu—'a e Fakatupú, Hingá pea mo e Fakalelei—'oku lalanga fakataha'i 'o 'ikai lava ke fakamavahevahe'i ke ma'u ai 'a e palani 'o e fakamo'uí. He 'ikai lava ha taha 'iate kinautolu ke tu'u 'iate ia pē; 'oku ha'i 'a e tahá ki he ua ko eé; pea kapau he 'ikai ma'u ha 'ilo fakakātoa kiate kinautolu, he 'ikai lava ke 'ilo hono mo'oní ki ha taha pē 'o kinautolú ni.

"Tuku ā ke 'ilo'i, ko e fakamo'uí 'oku 'ia Kalaisi pea 'oku hoko mai ia tu'unga He'ene feilaulau fakalelei. Ko e Fakalelei 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ko e kakano mo e uho pea mo e 'elito 'o e tui fakalotu kuo fakahā maí. 'Okú ne fakatau- 'atāina'i 'a e tangatá mei he mate fakaesino mo fakalaumālie ne 'omi ki māmani 'e he Hinga 'a 'Ātamá. 'E toetu'u 'a e tangata kotoa pē koe'uhí he na'e pekia hotau 'Eiki mohu tāpuakí peá Ne toe tu'u, 'o Ne hoko ai ko e polopolo 'o kinautolu ne pekia.

" 'Ika'i ngata aí: Na'e pekia 'a Kalaisi ke fakamo'ui 'a e angahalá. Na'á Ne to'o kiate Ia 'a e ngaahi angahala 'a e tangata kotoa pē 'o kapau te nau fakatomala. 'Oku 'atā ai 'a e mo'ui ta'engatá, 'a e me'a'ofa ma'ongo'onga taha 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá, koe'uhí ko e me'a ne fakahoko 'e Kalaisi 'i Ketisemani mo Kolokotá. Ko Ia 'a e toetu'ú pea mo e mo'uí, fakatou'osi. 'Oku 'a e fānau leva 'o e Fakalelei 'a e mo'ui ta'e-fa'a-maté mo e mo'ui ta'engatá. 'Oku hala ha lea pe mālohi 'o ha founa fakamatala kuo foaki ki he tangatá te ne lava ke fakafōtunga mai hono nāunau'ia mo hono fakafo pea mo hono mahu'inga ta'e fakangatanga 'o e mālohi fakatau'atāina 'o e Huhu'i ma'ongo'ongá.]" (*"Christ and the Creation," Ensign, June 1982, 9).*

'Oku hanga 'e he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi 'o fakafaingofua'i ke ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e mate fakalaumālie mo e fakatu'asinó.

Ara Māta Mōngongonga Taha, 'i he Dell Parson, © 1987 'Ih

■ Ko e hā 'oku tau toe fie ma'u ai 'a e Fakalelei ka tau foki ki he 'ao 'o e Tamai Hēvani? 'Oku 'ikai fe'unga koā 'etau ngāue lelei tahá ke fakafoki 'aki kitautolu ki he'etau Tamai? Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita hotau

tu'ungá mo e 'uhinga 'o 'etau fakafalala ki he feilaulau 'a e Fakamo'uí 'o pehē:

"Ka ai ha tangata 'oku fononga atu he halá 'o tō ki ha luo loloto mo fakapo'uli pea 'ikai toe lava 'o kaka ki 'olunga mo toe ma'u 'ene tau'atāina. 'E anga fēfē ha'ane toe fakahaofi 'e ia ia mei he faingata'a ni? He 'ikai ke ne lava ia 'e ia pē, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha toe founa ia ke hao ai mei he luó. 'E ui tokoni, pea ka fanongo ha taha manava'ofa ki he'ene tangi ki ha tokoní, 'e fakavavevave ke tokoni 'o ne tukutukuhifo ha tu'unga, 'o 'oange ai kiate ia ha founa 'e lava ai 'o toe kaka hake ki he funga kekelelé.

"Ko e tūkunga tonu 'eni ne tuku 'e 'Atama ia ki ai mo hono hakó, 'i he taimi na'á ne kai ai 'a e fua 'o e 'akau na'e tapuí. Ne nau 'i he luó kotoa, 'ikai ha taha 'e a'u ki he funga kekelelé ke tokoní'i hono toé. Ko e luó ko hono fakamavahe ia mei he 'ao 'o e 'Eikí mo e mate fakamāmani, ko hono fakangata 'o e sinó. Pea mo'ulaloa ai 'a e me'a kotoa ki he maté, 'o hala ha taha te ne lava ke ne foaki ha founa ke fai ai ha hao.

"Ko ia, na'e ongona 'e he Tamai, 'i He'ene 'alo'ofa ta'e fakangatangatá, 'a e tangi 'a 'Ene fānau peá Ne fekau'i mai Hono 'Alo pē Taha na'e Fakatupú, 'a ia na'e 'ikai mo'ulaloa ki he maté pe ki he angahalá, ke Ne 'omi 'a e founa ke fai ai ha hao. Na'á Ne fakahoko 'eni 'i He'ene fakalelei ta'e fakangatangatá pea mo e ongoongolelei ta'engatá" (*Doctrines of*

"Ko e fakamo'uí 'oku 'ia Kalaisi pea 'oku hoko mai ia tu'unga 'i He'ene feilaulau fakalelei."

Salvation, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 1:126–27).

Ko e ongoongo ma'ongo'onga mo lelei 'o e ongo-ongolelei he te tau toe mo'ui koe'uhí ko e Fakalelei 'a Sísū Kalaisí. Tu'unga 'ia Sísū Kalaisi, 'e lava ai ke ikuna'í 'a e ngaahi faingata'a kotoa pē 'aki 'a e tala-ngofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei. Ko Ia tokotaha pē te Ne lava ke fakafiemālie'í mo fakahaofi 'a e fānau 'a e tangatá koe'uhí he na'e "hā'ele hifo ki lalo 'i he ngaahi me'a kotoa pē, 'a ia 'okú ne 'afio'í ai 'a e ngaahi me'a kotoa pē" (T&F 88:6). Na'á Ne totongi 'a 'etau ngaahi angahalá; ko ia ai, 'i he'etau ha'u kia Kalaisi mo ha loto mafesifesi mo ha laumālie fakatomalá, 'e lava ke tau foki ki he 'ao 'o e Tamai (vakai, T&F 45:3–5). 'Ikai ngata aí, " 'i he'etau fakafalala ki he Fakalelei 'a Sísū Kalaisí, te Ne lava leva 'o tokoni'í kitautolu ke tau kātaki'í hotau ngaahi 'ahi'ahi, 'a 'etau mahamahakí, pea mo hotau mamahi. 'E lava ke fakafonu 'aki kitautolu 'a e fiefiá, nongá mo e fiemālie. 'E lava ke fakalelei'í 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ta'e fakafiemālie 'i he mo'ui ní, 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sísū Kalaisí" (*Malanga'aki 'Eku Ongongolelei* [2004], 59).

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 1 Kolinitō 15:19–23
- 2 Nīfai 2:25–27
- 2 Nīfai 9:10–13
- 'Alamā 34:8–10
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:33

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e vahevahe 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'ene ongo'í fakau'aki mo e Fakalelei 'o pehē:

" 'Oku tō hoku lo'imatá 'i he fiefia 'i he'eku fakakaukau-loto ki hono mahu'ingá. He ko hono 'uhinga 'o e huhu'í ke fakalelei—'o puke atu pea 'ō'ōfaki 'e he 'Otuá, 'o 'ikai ko hano faka'ilonga pē 'o 'Ene fakamolemólé, ka 'o 'etau taha 'i he lotó mo e 'atamá. Ko e taha ia ha faingamālie mahu'inga! Pea ko ha fakanonga ia kiate kitautolu mo hotau ngaahi 'ofa-anga kuo nau 'osi mavahe atu mei hotau ngaahi fāmili 'i he matapā ko ia 'oku tau ui ko e maté!" (i he Conference Report, Oct. 1996, 46; pe *Liahona*, Sānuāli 1997, 40).

■ " 'I hono faka'aonga'í 'i he folofolá, ko e fakalelei ko e mamahi ke totongi 'aki ha faiangahala, 'o to'o atu ai 'a e ngaahi nunu'a 'o e faiangahalá mei he kau faiangahala kuo nau fakatomalá pea lava ke fai ha fakalelei mo e 'Otuá. Na'e mamahi 'a Sísū Kalaisi 'i Ketisemani pea 'i he funga kolosí. Ko Ia toko taha pē na'e lava ke Ne fai 'a e Fakalelei haohaoa ma'á e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. Na'á Ne mamahi ko e totongi ma'a 'etau ngaahi angahalá 'i Ketisemani pea Ne pekia 'i he funga kolosí. Na'á Ne to'o kiate la 'a e ngaahi mamahi, ngaahi mahamahaki, ngaahi 'ahi'ahi, ngaahi fakamamahi, mo 'etau ngaahi vaivaí (vakai, 'Alamā 7:11–12)" (*Malanga'aki 'Eku Ongongolelei*, 66).

■ 'Oku fakamatala'í 'a e mate fakalaumālie ko ha "mavahe mei he 'Otuá mo 'ene ngaahi tokoní; ke mate 'o fakatatau mo e ngaahi me'a 'o e mā'oní'oní. Na'e mate fakalaumālie ai 'a Lusifá mo ha vahe tolu 'e taha 'o e kakai 'o e langí 'i he taimi na'e kapusi ai kinautolu mei he langí (T&F 29:36–37).

"Na'e kamata 'a e mate fakalaumālie 'i māmani 'i he hinga 'a 'Ātamá (Mōsese 6:48). Ko e kakai fakamatelie ko ia 'oku fakakaukau kovi, lea kovi mo ngāue kovi, 'oku nau mate fakalaumālie neongo 'oku nau kei mo'ui 'i māmani (1 Tīmote 5:6). Tu'unga 'i he fakalelei 'a Sísū Kalaisi mo e tala-ngofua ki he ngaahi tefito'í mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei, 'e lava ai 'a e tangatá mo e fefiné ke hoko 'o ma'a mei he angahalá mo ikuna'í 'a e mate fakalaumālie" (Guide to the Scriptures, "Death, Spiritual," 62–63).

■ Na'e fakamatala'í 'e 'Eletā 'Eli S. Tingei 'a e fie ma'u ko ia ke ikuna'í 'a e mate fakaesinó 'o pehē:

"Ko e mate fakaesinó ko e mavahe ia 'a e laumālie mei he sino fakamatelie. 'I he hili 'o e maté, 'oku tuku 'a e sinó ki he kekelé, ka 'oku tali atu 'a e laumālie angatonú ki ha tu'unga 'o e fiefia 'oku ui ko palataisi ('Alamā 40:11–12). Ko kinautolu 'oku angahala mo fili 'a e kovi kae 'ikai ko e lelei he lolotonga 'enau 'i he mo'ui fakamatelie, 'oku nau ō ki ha potu 'i he maama 'o e ngaahi laumālie 'i he hili 'o e mo'ui fakamatelie, 'oku ui ko e 'fakapo'uli' ('Alamā 40:13–14) pe fale fakapōpula 'o e laumālie. 'Oku filifili ha kau faifekau mei he kau angatonu 'i palataisi ke nau ako'í 'a e ongoongolelei kiate kinautolu 'oku 'i he fale fakapōpula 'o e laumālie] (T&F 138:30).

"Na'e 'ikai teitei fakataumu'a ke mavahevahe 'o ta'engata 'a e laumālie mo e sinó. Ko hono mo'oni,

'ko e laumālié mo e sinó ko e mo'oni'í laumālie ia 'o e tangatá' (T&F 88:15). Na'e fakatupu 'a e tangatá 'í he 'ímisi mo e tatau 'o e 'Otuá (Sēnesi 1:26–27), 'a ia ko ha tokotaha nāunau'ia 'okú ne ma'u ha laumālie mo ha sino haohaoa (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17). Ko e taimi na'a tau kei 'í he mo'ui ai kimu'a he māmani, ko ha kakai sino fakalaumālié, na'a tau 'ilo'í ko e 'Otuá na'e 'í ai hano laumālie mo ha sino haohaoa. Te tau lava 'apē, 'í he tu'unga ko e laumālié, ke hoko 'o tatau mo e 'Otuá? 'Ikai. Na'e pau ke tau ma'u ha sino fakakakano 'í hano fanau'í ki ha māmani fakaesino. Na'e kamata 'eni 'í he taimi na'e hoko ai 'a 'Ātama mo 'Ivi ko e ongo 'ulu-aki tangata fakaekakano 'í he māmani, 'o na ma'u ha sino 'oku 'í loto ai hona laumālié (Mōsese 3:7). Ko e taimi ne mate fakaesino ai 'a 'Ātama mo 'Ivi, pea 'e pehē mo e tangata kotoa pē, na'e mavahe hona laumālié mei hona sinó.

"Ko e taha 'o e ngaahi misiona 'o Sisū Kalaisí ke ikuna'í 'a e mate fakaesinó 'aki hano foaki mo'oni ha toetu'u kakato ma'á e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá" (*The Atonement*, 56–57).

■ Na'e fakamo'oni 'a 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki he Fakamo'uí, 'o pehē: "Na'e ikuna'í 'e he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, 'a ia ko ha ngāue 'o e 'ofa haohaoa, 'a e nunu'a 'o e Hingá, mo tofa ai ha hala ki he fa'ahinga 'o e tangatá ke nau foki hake ki he 'ao 'o e 'Otuá. Na'e ikuna'í 'e he Fakamo'uí 'a e mate fakaesinó, ko ha kongia ia 'o e Fakalelei, mo foaki ai 'a e mo'ui ta'e-fa'a-maté ki he taha kotoa 'o e fānau 'a e 'Otuá 'o fakafou 'í he Toetu'ú. Na'á Ne toe ikuna'í foki mo e mate fakalaumālié mo foaki ha faingamālie ki he mo'ui ta'engatá, 'a e mo'ui ko ē 'oku 'í ai 'a e 'Otuá pea ko e mā'olunga taha ia 'o e ngaahi me'a'ofa kotoa 'a e 'Otuá. Na'á Ne fakahoko 'eni 'aki 'Ene to'o kiate Ia 'a e mamahi 'o e ngaahi angahala kotoa 'a e fa'ahinga 'o e tangatá" ('í he Conference report, Oct. 1996, 96–97; pe *Tūhulu*, Sānuai 1997, 87).

■ Ko e fuesia ko ia 'e he Fakamo'uí 'etau ngaahi angahalá ko ha kongia ia 'o 'Ene Fakalelei. Na'a tau fie ma'u 'a e Fakalelei ke fakahaofi kitautolu mei he mate fakaesinó mo e mate fakalaumālié. Na'e fakamatala'í 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'a e faingata'a'ia 'a e 'Eikí 'o pehē:

"['Oku 'ikai ke tau 'ilo'í, pe te tau lava 'o fakamatala'í, pe maa'usia 'e ha 'atamai fakamatelie hono

mahu'inga kakato 'o e me'a ne fakahoko 'e Kalaisi 'í Ketisemaní. . .]

"['Oku tau 'ilo na'e hanga 'e He'ene faingata'a'ia, 'í ha fa'ahinga founa, 'o feau 'a e ngaahi fie ma'u 'a e fakamaau totonú, 'o fakatau'atāina'í 'a e ngaahi mo'ui loto fakatomalá mei he ngaahi mamahi mo e tautea 'o e angahalá, mo fakahoko ha 'alo'ofa kiate kinautolu 'oku tui ki hono huafa mā'oni'oni. . .]

"[. . . 'I he mo'unga ko Kalevalé . . . ne fakatokoto ia 'e he kau sōtia Lomá ki he funga kolosí.]

"[Na'a nau tuki 'aki ha fu'u hāmala ha ngaahi fa'o ki hono va'é, nimá, mo e fasi'animá. Ko e mo'oni na'e fakalavea'í Ia koe'uhí ko 'etau ngaahi maumau fonó pea fakavolu koe'uhí ko 'etau ngaahi angahalá. . .]

"[. . . Lolotonga Si'ene tautau 'í he kolosí. . . ne toe hoko kiate ia 'a e ngaahi loto mamahi mo e ngaahi mamahi fakaesino ta'e faka'atu'í 'o Ketisemaní.]

"[Pea, ko hono faka'osí, 'í he taimi ne taulōfu'u ai 'a e ngaahi mamahi 'o e lotó—'í he taimi ne lava ai 'o ikuna'í, 'í hono fakahoko 'e he 'Alo 'o e 'Otuá 'a e finangalo 'o 'Ene Tamai he me'a kotoa peē—na'á Ne toki folofola leva, 'Kuo lava' (Sione 19:30), pea Ne momoi hake leva hono laumālié. . .]

"[Kuo fakakalauni 'a e Fakalelei 'e He'ene toe tu'u mei he maté 'í he 'aho hono tolú. Ko e ola 'o 'Ene toetu'ú, 'oku kau kotoa ki ai 'a e tangata kotoa pē 'í ha fa'ahinga founa 'oku 'ikai mahino kiate kitautolu, koe'uhí ke toe tu'u 'a e tokotaha kotoa mei fa'itoka.]" ('í he Conference Report, Apr. 1985, 9–11; pe *Ensign*, May 1985, 9–10).

■ Na'e ako'í 'e 'Eletā Pulusi C. Heifeni 'o e Kau Fitungofulú 'a e me'a kuo pau ke tau fai ke ikuna'í ai 'a e mate fakalaumālié, 'o pehē: "Kuo 'osi fai ha fakalelei 'e he Fakamo'uí ma'a 'etau ngaahi angahala fakatāutahá 'o kapau te tau fakatomala. Ko e fakatomala fakatāutahá ko ha me'a ia 'oku fie ma'u ki he fakamo'uí ka 'oku 'ikai fe'unga 'ata'atā pē ia ke fakapapau'í ai 'a e fakamo'uí. Ka 'ikai 'a e Fakalelei, he 'ikai fakahaofi kitautolu 'e he'etau fakatomalá. Kuo pau ke tali 'e he taha kotoa 'a e ouau 'o e papitaisó mo ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku fanau'í fo'ou ai ha taha ko ha fānau fakalaumālie 'a Kalaisi]" ("The

Restored Doctrine of the Atonement," *Ensign*, Dec. 1993, 12).

"Ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí ko ha ngāue ia 'o e 'ofa haohaoa."

Na'e teuteu 'e he Tamai Hēvaní 'a e ngaahi tu'unga 'o e nāunaú ma'a 'Ene fānaú.

■ 'Oku fakatou tokoni 'a e ngaahi folofola 'o e kuonga mu'á mo onopōnī ke mahino kiate kinautolu, 'e fakahaofi kinautolu ko e fānau kotoa 'a e 'Otuá, tuku kehe 'a e ngaahi foha 'o e mala'ía, 'i ha ngaahi tu'unga 'o e nāunaú (vakai, T&F 76:41–43). Ko e ngaahi pule'anga 'o e nāunaú faka-silesitialé, telesitialé mo e tilesitialé 'oku taukakapa ia ki he'etau mahinó. Ko e pule'anga fakasilesitialé ko e tu'unga mā'olunga taha ia 'o e nāunaú pea ko e pule'anga pē ia 'e taha te tau lava ke hoko ai 'o tatau mo 'etau Tamai Hēvaní.

“Ko e kau mā'oni'oni . . . te nau 'alu ki he pule'anga 'o e nāunaú 'oku faka'ofa'ofa mo fakafiefia ange 'i ha toe me'a 'oku tau amanaki atu ki ai.”

Ko e Kōlo Tēngāá, © 2000 Keihin Larson. Chua nāá 'ai hano tātau

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Áí

- Sione 14:2
- 1 Kolinito 15:40–42
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 98:18

Hiki 'i ho'ó tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a hono kānokato 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai 'o Sīsū Kalaisí 'o pehē: “ 'Oku mahino 'a e tui fakalotu ia 'o e ongoongolelei kuo [toe] fakafoki mai 'o Sīsū Kalaisí, pea 'oku fālute pea 'alo'ofa mo mo'oni. Hili 'a e mo'ui ko ia 'i he mo'ui fakamatelié, kuo pau ke toe tu'u 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kotoa pē 'o e 'Otuá 'o nau 'alu ki ha pule'anga 'o e nāunaú. Ko e kau mā'oni'oni—'o tatau ai pē pe ko e hā 'enau tui fakalotu he taimi ní—te nau 'alu ki he pule'anga

'o e nāunaú 'oku faka'ofa'ofa mo fakafiefia ange 'i ha me'a 'oku tau amanaki ki ai. Pea 'oku a'u ki he kau angahalá, pe ko e tokolahi taha 'o kinautolú, te nau 'alu ki he pule'anga 'o e nāunaú faka'ofa—neongo 'oku mā'ulalo ange ia. 'E fakahoko kotoa ia tu'unga 'i he 'ofa 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú pea koe'uhí ko e fakalelei mo e toe tu'u 'a Sīsū Kalaisí, ' 'a ia 'okú ne fakaongolelei' 'a e Tamaí, mo fakamo'ui 'a e ngaahi me'a kotoa pē kuo ngaohi 'e Hono nimá' (T&F 76:43)” ('i he Conference Report, Apr. 1995, 115; pe Tūhulu, Siulai 1995, 106).

■ Na'e akonaki 'a 'Eletā Tēvita B. Heiti, na'e hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a 'etau tu'unga tatau kotoa 'i he'etau feinga ke ma'u 'a e pule'anga fakasilesitialé, 'o pehē:

“[‘Oku fakalahi 'e he fakahā na'e fai kia Siosefa Sāmitá 'a e 'ilo 'a e tangatá, na'e kalusefai 'a Sīsū Kalaisí ke fakamo'ui 'a māmani mei he angahalá, pea tu'unga 'i He'ene fakahoko 'a e huhu'í, 'e toe tu'u ai 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá mei fa'itoka pea foaki 'a e faingamālie ki he mo'ui ta'engatá 'o kapau ne nau talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei.]

“[‘Oku toe ako'i kitautolu 'i ha 'ilo lahi ange 'i he folofola 'a Sīsú, ' 'I he fale 'o 'eku tamaí 'oku ai 'a e ngaahi nofo'anga 'oku lahi' (Sione 14:2). 'Oku 'ikai ngata pē 'i he'etau 'ilo ki he ngaahi tu'unga 'o e nāunaú mo kinautolu 'oku taau ki ai, ka 'oku tonu ke feinga 'a e tangatá ki he 'langi' taupotu taha 'oku ala ma'ú, mo maa'usia 'i he talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Na'e pehē 'e Palesiteni Siasí 'Alipate Sāmita: '[Ko e taha 'o e ngaahi me'a faka'ofa'ofa kiate au 'i he Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí he 'okú ne 'omi 'a e taha kotoa ki ha tu'unga tatau. 'Oku 'ikai fie ma'u ha tangata ia ke hoko ko ha palesiteni 'o ha siteki pe ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, ka ne toki ma'u 'a e tu'unga mā'olunga 'i he pule'anga fakasilesitialé. Ko e mēmipa loto fakatōkilalo taha 'o e Siasí, kapau te ne tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, te ne ma'u 'a e hākeaki'í 'o tatau tofu pē mo ha toe tangata 'i he pule'anga fakasilesitialé. Ko hono faka'ofa'ofa 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí he 'okú ne 'ai kitautolu kotoa ke tau tu'unga tatau. . . . 'I he'etau tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí . . . 'oku tau ma'u ai ha faingamālie tatau ki he hākeaki'í]' ('i he Conference Report, Oct. 1933, p. 25)” ('i he

Ko Mōsese mo e Ongō Maká, tā 'o Jerry Harston

KAU PALŌFITÁ MO E HĒ MEI HE MO'ONÍ

TALATEU

'Oku ui 'e he 'Eikí ha kau palōfita ke nau ako'i ki He'ene fānaú 'a e fakamo'uí. Ko e 'uluaki palōfitá ko 'Ātama, hoko ai mo ha ni'ihi kehe, hangē ko Noá, 'Ēpalahame mo Mōsese. Na'e fa'a a'u 'i he hisitōlia 'o māmaní, hano fakasítu'a'i 'e he kakai 'a e pōpoaki 'a e kau palōfitá. Ko e taimi ne hoko ai 'eni, na'e 'ave leva 'a e kau palōfitá, ngaahi ouaú mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí kae nofo 'a e kakai 'i ha fakapo'uli fakalaumālie. 'Oku ui 'a e ngaahi vaha'a taimi ko 'eni 'o e fakapo'ulí ko ha ngaahi kuonga 'o e hē mei he mo'oní. Ka koe'uhí ko 'ene 'alo'ofá, ne ui ai 'e he 'Eikí 'i hono taimi totonu ha kau palōfita fo'ou ke fakafoki mai 'Ene ongoongolelé. 'Oku hanga 'e he mahino 'o e sippinga ko 'eni hono ako'i, fakasítu'a'i, pea mo hono fakafoki mai, 'o teuteu'i ha taha ke ne fakamo'oní 'i 'a e to'ukupu 'o e 'Eikí 'i he Fakafoki mai 'o e Ongoongolelé he ngaahi 'aho kimui ní 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'a ia na'a ne fakaava 'a e kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá.

"Ko e kuonga fakakosipeli ko ha vaha'a taimi ia kuo tuku ai 'e he 'Eikí 'i māmani ha tamaio'eiki kuo fakamafai'i 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki mā'oní'oní mo e ngaahi kii, pea 'oku 'iate ia 'a e fekau fakalangi ke fakamafola 'a e ongoongolelé ki he kakai 'o māmaní. Ko e taimi 'oku hoko ai 'eni, 'oku toe fakahā fo'ou mai 'a e ongoongolelé, koe'uhí ke 'oua na'a toe fakafalala 'ata'atā pē 'a e kakai

'o e kuonga ko iá ki he ngaahi kuonga fakakosipeli 'o e kuo hilí fekau'aki mo e 'ilo ki he palani 'o e fakamo'uí. . . .

"Na'e fakahā 'a e palani 'o e fakamo'uí, 'a ia 'oku motu'a ange ia 'i he māmaní, pea mo ako'i 'i he kuonga fakakosipeli kotoa pē 'o kamata 'ia 'Ātama pea 'oku tatau ai pē ia 'i he kuonga kotoa pē 'o e māmaní." (Bible Dictionary, "Dispensations," 657–58).

Ne 'i ai ha ngaahi kuonga fakakosipeli 'i he māmaní. Ko e 'uluaki kuonga fakakosipeli na'e kamata ia 'ia 'Ātama. Na'e fekau'i ia ke ne ako'i ki hono

fāmilí 'a e ongoongolelé (vakai, Mōsese 5:12). 'I he fakalau atu 'a e taimí, ne fili ha tokolahi ke 'oua te nau fanongo pe talangofua pea nau fakasítu'a'i ai 'a e palani 'o e fakamo'ui 'a e 'Otuá (vakai, Mōsese 5:13). Ka, koe'uhí ko e lahi 'Ene 'ofá mo 'Ene 'alo'ofá, na'e toe fakahā fo'ou 'e he Tamai Hēvaní 'a e ongoongolelé 'o Sisū Kalaisí ki he palōfita ko Noá (vakai, Mōsese 8:16–17). Kae hangē ko e fāmilí 'o 'Ātamá, na'e fili 'e ha tokolahi 'a e fakapo'ulí kae 'ikai ko e māmá pea nau iku tafoki ai (vakai, Mōsese 8:20).

Ne 'i ai mo ha kuonga fakakosipeli kehe na'e hoko mai 'i ha kau palōfita hangē ko 'Ēpalahamé (vakai, 'Ēpalahame 1:2–5) mo Mōsese (vakai, 'Ekesōtosi 3:1–10). 'Oku 'omai 'e he ngaahi kuonga fakakosipeli kotoa pē ha faingamālie ki he kakai ke nau omi ai kia Kalaisi pea 'i he'enau tui kiate Iá, te nau fakatomala, papitaiso mo ma'u 'a e Laumālie Mā'oní'oní.

Na'e fakahā 'a e palani 'o e fakamo'uí . . . mo ako'i 'i he kuonga fakakosipeli kotoa pē."

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'Oku foaki mai 'e he 'Eikí 'a e mo'óní, mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, ngaahi ouaú mo e houalotú 'o fakafou mai 'i He'ene kau palōfitá.
- Kuo toutou hoko 'i he hisitōliá, 'a e ngaahi sīpinga 'o e hē mei he mo'óní mo hono toe fakafoki faka'osi mai 'o e ongoongoleléi.
- Ne hoko 'a e Hē mei he Mo'óní 'i he Siasi 'o e Fuakava Fo'ou 'i hono fakafisinga'i 'o e Fakamo'uí, 'Ene ngaahi akonakí mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí.
- Na'e tokoni 'a e kau fokotu'u lotu fo'ou 'i 'Tulopé ke teuteu 'a e hala ki hono toe Fakafoki faka'osi mai 'o e ongoongoleléi.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

'Oku foaki mai 'e he 'Eikí 'a e mo'óní, mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, ngaahi ouaú mo e houalotú 'o fakafou mai 'i He'ene kau palōfitá.

■ Oku 'ofa 'a e 'Otuá 'i He'ene fānau pea kuó Ne foaki mai ai ha palani 'o e fakamo'uí mo e fiefiá ma'anautolu. 'Oku kau 'i he palani ko 'ení 'a e ngaahi mo'óni mo e ngaahi ouau fakahaofi. 'Okú Ne fakahā ma'u pē 'Ene palani 'o fakafou He'ene kau palōfitá.

Fakatatau mo e fakahinohino fakalangí, 'oku fakapapau'i 'e he kau palōfita ko 'ení 'oku fakahoko hono ako'i 'o e ngaahi mo'óni 'o e ongoongoleléi mo e ngaahi ouau fakahaofi 'i he founa totonu pea 'i he mafai totonu. 'Oku toe ma'u foki 'e he kau palōfitá ha fekau ke nau fakapapau'i 'oku fokotu'u totonu mo ngāue 'a e Siasí ke 'aonga kiate kinautolu 'oku nau tali 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí. 'E ako'i 'e he kau faifekau 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e kau tangata tatakí

[Ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki] "ko e halanga ia 'oku fakahā mai ai 'a e me'a mahu'inga kotoa pē mei he langí."

fakalaumālie ko 'ení, kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau feangainga mo e fatongia 'o e kau palōfitá.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Ai

- 'Āmosi 3:7
- Mātiu 16:18–19
- 'Efesō 2:19–20
- 'Efesō 4:11–14
- 'Alamā 12:27–30
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38
- Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:6

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ko e taha 'o e ngaahi fatongia tu'u ma'u 'o e kau palōfita ko hono 'omi 'a e mo'óni ki he fānau 'a e 'Eikí: "Na'e 'ikai ngata pē 'a e fakatokanga 'a e kau palōfita 'o e kuonga mu'á fekau'aki mo e ngaahi me'a 'e hoko maí, kae mahu'inga angé, 'a 'enau hoko ko e kakai 'oku nau fakahā 'a e mo'óni ki he kakai. Ko kinautolu na'a nau fakamahino 'a e founa ke mo'u ai 'a e tangatá 'o kapau 'oku nau fie fiefia mo ma'u ha nonga 'i he'enu mo'uí" (*Be Thou an Example* [1981], 124).

■ Na'e fakamatala'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki "ko e founa ia 'oku fakahā mai ai 'a e 'iló, tokāteliné, palani 'o e fakamo'uí mo e me'a mahu'inga kotoa pē, mei he langí. . . . Ko e founa ia na'e kamata fakahā mai ai 'e he Fungani Māfimaí Hono nāunaú 'i he kamata'anga hono fakatupu 'o e māmani ko 'ení, pea mo Ne hokohoko fakahā mai ai la ki he fānau 'a e tangatá 'o a'u ki he kuonga lolotonga ko 'ení, pea te Ne fakahā mai ai 'Ene ngaahi taumu'á 'o a'u ki he ngata'anga 'o taimí" (*History of the Church*, 4:207; ne fakaleléi 'a e fakapalalalafi).

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'oku foaki mo tatakí 'e he 'Eikí hono faka'aonga'i 'o 'Ene ngaahi ouau toputapú 'o fakafou He'ene kau palōfitá: "Ko e kuonga kotoa pē 'oku 'i māmani ai 'a e ongoongoleléi, kuo pau ke fakahā ia ki he kau palōfita 'a e 'Eikí, pea kuo pau ke uiui'i kinautolu

ke nau hoko ko e kau fakahoko ngāue totonu 'i hono fakahoko mo tataki 'o e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí ma'a honau kāinga" ('i he Conference Report, Oct. 1970, 6).

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni, 'a ia ne hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluaki, 'a e ngaahi 'uhinga ki hono Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei mo hono toe fokotu'u 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi, 'o pehē: " 'I he taumu'a ke fakahaofi 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'i he māmaní pea mo e maama kaha'ú, ne toe fakahā fo'ou mai ai ia 'e he 'Eiki 'i he kuonga fakakosipeli ni 'o fakafou he Palōfita ko Siosefa Sāmita ko e Síí. Ne toe fakafou mai foki 'e he 'Eiki 'iate ia . . . 'a hono toe fokotu'u 'a Hono Siasi, ' . . . ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní' (T&F 115:4). . . . Ko e Siasi ni kuo fakanofa ia ke hoko ko e tauhi pea mo e pule fakalao 'o e ngaahi ouau 'o 'ene ongoongolelei" ('i he Conference Report, Apr. 1965, 105).

Kuo toutou hoko 'i he hisitōliá kotoa 'a e ngaahi sīpinga 'o e hē mei he mo'oni mo hono toe fakafoki faka'osi mai 'o e ongoongolelei.

■ 'Oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'i He'ene fānaú pea kuó Ne 'omi ha palani ke nau foki hake ai 'o nofo mo Ia. Koe'uhí ke fakaha'a'i 'Ene 'ofá, 'okú Ne ui ai ha kau palōfita 'o Ne foaki ki ai 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki mo ha ngaahi fakahā. Kuo ako'i ma'u pē 'e he kau palōfita 'a e palani 'a e Tamai Hēvaní ma'a 'Ene fānaú. Ko kinautolu 'oku muimui ki he ngaahi lea 'a e kau palōfita 'oku tāpuaki'i 'aki ha fiefia lahi. Neongo ia, ko kinautolu 'oku fili ke li'aki pe fulihi 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei 'oku nau kamata ke mo'ui 'i ha fakapo'uli fakalaumālie. 'Oku fa'a 'ave ma'u pē 'e he 'Eiki 'Ene kau palōfita mei he kakai ko ē 'oku nau fakasitu'a'i kinautolu. Ko e taimi 'oku 'ikai ai ke toe 'i ai ha kau palōfita, 'oku fehālaaki, liliu, mole leva pe (*hē mei he mo'oni*) 'a e mo'oni, mafai 'o e lakanga fakataula'eiki, ngaahi ouaú, pea mo e fa'unga 'o e Siasi. 'Oku ui 'e he 'Otuá 'i hono taimi totonu, ha palōfita fo'ou ke ne toe fakafoki mai 'Ene mo'oni, mafai 'o e lakanga fakataula'eiki, ngaahi ouaú, mo hono fa'unga 'o e Siasi (*toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei*).

Na'e hokohoko mai 'a e ve'eteka ko ia 'o e hē mei he mo'oni mo hono fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'i he kau palōfita 'a e 'Eiki 'i he konga lahi 'o e Fuakava Motu'á.

Ko Hono toe Fakafoki mai 'o e Lakanga Tautelaki Fakalaumālie, 'i he Conference Report, Oct. 1970, 6.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 'Āmosi 8:11–12
- Mātiu 21:33–43
- 2 Tesalonaika 2:1–3
- 2 Nīfai 25:17; vakai foki, 'Īsaia 11:11–12

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'eni.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni 'a e sīpinga 'o e toutou hē mei he mo'oni mo hono fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'o pehē: "[Ko ha sīpinga 'eni 'i ha ta'u nai 'e meimei 6,000. 'I he kuonga fakakosipeli kotoa pē, ne fakasitu'a'i ai 'e he tangatá 'a e ongoongolelei pea ko hono nunu'á ne nau tō ki he hē mei he mo'oni, angahalá mo e fakapo'uli. 'I he kuonga fakakosipeli kotoa pē, 'oku fakahā fo'ou ai 'a e natula mo'oni 'o e Tolu'i 'Otuá—'a e Tamai, 'Aló, mo e Laumālie Mā'oni'oni. Kuo fakahā fo'ou foki ai mo e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau mahu'ingá pea mo fakamamafa'i. Na'e fakamamafa'i ai mo e mahu'inga 'o e talangofua ki he ngaahi akonaki 'o e ongoongolelei]" (" 'Choose Ye This Day,' " *Ensign*, Feb 1977, 2).

■ "Ko 'Ātama 'a e fuofua palōfita he māmaní. Na'e ako 'a 'Ātama 'o fakafou 'i ha fakahā, ki he founa fetu'utaki totonu 'a e fa'ahinga 'o e tangatá pea mo

e 'Otuá ko e Tamaí, Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí pea mo e Laumālie Mā'oni'oni; ki he Fakalelei pea mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisí; pea pehē ki he ngaahi fuofua tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei. Na'e ako'i 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e ngaahi mo'oni ko 'ení ki he'ena fānaú pea na poupu'i kinautolu ke nau fakatupulaki 'a e tuí mo mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei 'i he ngaahi tapa kotoa pē 'o 'enua mo'ui. Na'e muimui mai 'ia 'Ātama ha kau palōfita kehe, ka 'i he 'alu 'a e taimí, na'e hanga 'e he hako 'o 'Ātamá 'o fakasítu'a'i 'a e ongoongolelei pea nau hē mei he mo'oni, 'o nau fili ke anga ta'e-mā'oni'oni.

"Na'e kamata leva ai 'a e hokohoko mai 'o e ngaahi kuonga fakakosipeli 'o e kau palōfitá, 'a ia 'oku fakamatala ki ai e konga lahi 'o e hisitōlia 'oku hiki 'i he Fuakava Motu'á. Na'e fakahā mai 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene ongoongolelei 'o fakafou 'i He'ene fetu'utaki fakahangatonu mo e kau palōfita hangē ko Noa, 'Ēpalahame pea mo Mōse. Na'e uiui'i 'a e palōfita takitaha 'e he 'Otuá ke kamata ha kuonga fo'ou 'o e ongoongolelei. Na'e foaki ki he kau palōfita kotoa ko 'ení 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí pea mo e ngaahi mo'oni ta'engata kuo fakahā maí. Kae me'apangó, na'e faka'aonga'i 'e he kakaí 'i he kuonga fakakōsipeli takitaha, 'a 'enua tau'atāina ke filí 'o nau fili ke sí'aki 'a e ongoongolelei pea nau iku ai 'o hē-mei-he-mo'oni" (*Malanga'aki 'Eku Ongoongolelei* [2004], 37–38).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Sālesi Titie'i 'o e Kau Palesitenisi 'o e Kau Fitungofulú 'a e fatongia 'o e kau palōfitá 'i hono fakafoki mai 'o e mo'oni 'i he lolotonga 'o e ngaahi kuonga fakakosipeli 'o pehē:

"Koe'uhí ko e me'a na'e fanongo mo mamata ki ai 'a 'Ātamá, na'e lava ke ui ai ia ko e fuofua palōfita 'i he māmaní, ko ha fakamo'oni fakafo'ituitui ia 'o e fakahā kuo foaki ki he tangatá. Ko hono tefito'i fatongia leva hili hono uiui'i, ko hono fakatolonga 'a e toputapu mo e mo'oni 'o e ongoongolelei pea pehē ki hono ako'i 'o hangē ko hono foaki ange kiate iá. Ka 'i he tafa'aki 'e tahá, 'oku fakafongai 'e Sētane 'a e filí, mo e ngaahi me'a te ne faí mo ako'i ha me'a pē ke faka'ikai'i, fakafisinga'i, pe ta'e tokanga ai ki he ongoongolelei ko ia na'e ma'u 'i he fakahaá, 'o ne fakatauele'i 'a e kakai 'oku nau tali iá ke nau hē mei he mo'oni 'o puputu'u, māvahevahe, sí'aki pe faka'ikai'i 'a e siasi na'a nau tomu'a kau ki aí!

"Ko e toenga leva 'o e Fuakava Motu'á, ko ha hisitōlia fakalotu 'o hono fakahokohoko 'o e ngaahi fakahaá, 'o fakafou 'i he kau palōfita hangē ko Noa,

'Ēpalahame pea mo Mōse—'i he ngaahi taimi kehekehe 'oku ui ko e ngaahi kuongá—ke fakafoki mai 'a e ngaahi me'a na'e molé koe'uhí ko e toe hoko 'a e hē mei he mo'oni. Na'e ui ma'u pē 'a e kau palōfita ko 'ení 'e he 'Otuá, pea na'e foaki kiate kinautolu 'a e mafai fakalangi, 'o nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, fakanofa fakalangi kinautolu ke lea 'i he huafa 'o e 'Eikí pea ke nau ako'i mo kikitē ki he hā'ele mai mo e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i 'o e māmaní (vakai, 'Āmosi 3:7)" ('i he Conference Report, Oct. 2003, 77; pe *Liahona*, Nōvema 2003, 74).

Ne hoko 'a e Hē mei he Mo'oni 'i he Siasi 'o e Fuakava Fo'ou 'i hono fakafisinga'i 'o e fakamo'ui, 'Ene ngaahi akonaki mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí.

■ 'I ha ta'u 'e laungeau kimu'a pea alo'i 'a Sisū Kalaisí, ne kamata 'a e kakaí ke hē mei he mo'oni. Ne fekau'i mai ai 'e he Tamai Hēvaní Hono 'Aló ke fai ha fakalelei ma'a 'etau ngaahi angahalá mo fakafoki mai 'Ene ongoongolelei. Na'e ako'i 'e he Fakamo'ui 'a e ongoongolelei mo fakahoko ha ngaahi mana lahi 'i he lolotonga 'Ene ngāue fakafaifekau. Na'a Ne ui ha kau tangata 'e toko hongofulu mā ua ke nau hoko ko 'Ene Kau 'Aposetolo pea hilifaki hono ongo nimá ki honau 'ulú 'o foaki kiate kinautolu 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'a Ne fokotu'u Hono Siasí mo fakahoko 'a e kikitē. Ko e mahu'inga tahá, na'a Ne fakahoko 'a e Fakalelei. Ne fakahoko 'e he 'Alo 'o e 'Otuá 'a e me'a kotoa pē na'e fekau'i mai la 'e He'ene Tamai Hēvaní ke fakahokó.

Na'e foaki 'e Sisū Kalaisí ki He'ene kau 'Aposetoló 'a e mafai ke ako'i 'Ene ongoongolelei, fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui mo fokotu'u Hono Siasí. Ka, ko ha tokolahi 'o e kakaí na'a nau fakasítu'a'i 'a Sisū, mo kalusefai ia. Ne iku e angahala 'a e kakaí 'o fakatanga'i, fakapoongi mo fakamovetevetea ai 'a e Kau 'Aposetoló mo e kainingalotu 'o e Siasí. 'I he 'ikai ha fakahā pe mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, na'e kamata leva ke ako'i ha ngaahi tokāteline hala pea mole leva 'a e Siasi mo'oni 'o Sisū Kalaisí. Na'e fakangofua 'e he 'Otuá 'a e mo'oni, pea pehē ki he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, ngaahi ouaú, mo e Siasí ke toe 'ave mei māmani koe'uhí ko e hē mei he mo'oni 'a 'Ene fānaú.

Na'e 'iku 'a e hē mei he mo'oni ki hano fokotu'u ha ngaahi siasi lahi. Na'e ako'i ha ngaahi fakakaukau loi pea mole leva 'a e 'ilo ki he natula totonu 'o e Tamaí, Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí pea mo e

Laumālie Mā'oni'oni. Ne faka'au o liliu 'a e tokāte-line 'o e fakatomalá. Liliu pe ngalo mo e ngaahi fuakava 'o e papitaisó mo e ngaahi ouau kehé. Na'e 'ikai toe ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ne 'iloa 'a e vaha'a taimi ko 'eni ne 'ikai ke toe 'i māmani ai 'a e Siasi mo'oni ko e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni. Na'e pehē ai pē 'o a'u ki hono toki Fakafoki mai 'o e Ongongolelei 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

'Oku totonu ke mahino ki he kau teuteu ngāue fakafaifeaká 'a e hē ko 'eni mei he mo'oni mo malava ke ako'i ia 'i ha founa mahinongofua ki he'enu kau fiefanongó.

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Mātiu 24:24
- Ngāue 20:29–30
- 1 Kolinitō 11:18–19
- Kalētia 1:6–8
- 2 Tesalonaika 2:1–3
- 2 Tīmote 1:15

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, 'a e ngaahi me'a ne hoko 'o a'u mai ki he Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni 'o pehē:

“Na'e tokolahi ange ha kakai ia na'e 'ikai ha'u kia Kalaisi pe muimui 'i he hala na'a Ne fakahinohinó. Na'e tutuki 'a e 'Eikí, tāmata'e 'a e meimei hono kotoa 'o e kau 'Aposetoló pea fakasítu'a'i mo e mo'oni. Na'e mole ai 'a e huelo ngingila 'o e fakakaukau lelei, kae kápui 'e he fakapo'uli 'o e po'uli loloó 'a e māmani.

“Na'e kikite'i 'e he palōfita ko 'Īsaiá 'i ha ngaahi to'u tangata ki mu'a ai, 'E 'ufi'ufi 'e he po'ulí 'a māmani,

mo e po'uli matolu 'a e kakaí' [Īsaiá 60:2]. Na'e tomu'a fakahā foki 'e 'Āmosi ha honge 'i he fonuá, 'o 'ikai ko e honge mā, pe ko e fie inu vai, ka ko e fie fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá' [Āmosi 8:11]. Na'e hangē he 'ikai toe ngata 'a e kuonga fakapo'uli ia ko 'eni 'o e hisitōliá. He 'ikai toe hā mai nai ha talafekau fakalangi ia?” (‘i he Conference Report, Apr. 1997, 73; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 60).

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Na'e hanga 'e he ngaahi fakakaukau fakafilosofia [faka-Kaliki] ko 'ení 'o liliu 'a e tui faka-Kalisitiané 'i he ngaahi 'uluaki senituli hili 'a e pekia 'a e kau 'Aposetoló. Hangē ko 'ení, na'e pehē 'e he kau filōsefá, 'oku kovi 'a e ngaahi me'a fakaekakanó, pea ko e laumālie 'a e 'Otuá, 'oku 'ikai ke 'i ai Ha'ane ongo pe ko Hano loto. Na'e faingata'a 'aupito ki he kakai na'a nau tui peheé, 'a ia na'e kau ai 'a e kakai poto na'a nau hoko ko ha kau ului mālohi ki he Kalisitiané kimui, ke nau tali 'a e ngaahi akonaki mahinongofua 'a e kau Kalisitiane 'i mu'a: hangē ko 'ení, ko ha 'Alo pē Taha na'e Fakatupú na'a Ne folofola 'okú Ne 'i he tatau mo'oni 'o 'Ene Tamai Hēvaní, pea na'a Ne ako'i 'a e kakai na'a nau muimui kiate Iá ke nau taha pē 'o hangē ko 'Ene taha mo 'Ene Tamaí, pea mo e Misaia na'a ne pekia 'i he funga kolosí, peá Ne toki hā kimui ki he kakai na'a nau muimui kiate Iá 'i he sino toe tu'u 'o e kakano mo e hui.

“Na'e hanga 'e he fepaki 'a e māmani fakamahamalo 'o e tui fakafilōsopia faka-Kaliki mo e tui mo e ngaahi ngāue mahinongofua 'a e kau Kalisitiane 'i mu'a, 'o fakatupu ha fekikihiaki 'a ia na'e ta'epau ai mo vāmama'o ange 'a e ngaahi tu'unga takitaha 'o e 'emipaea Lomá. . . .

“ 'I he hoko ko ia 'a e me'a 'oku tau ui ko e Hē mei he Mo'oni, 'oku fetongi leva 'a e 'Otua ko ia 'oku ongo'i ngofua mo fakafo'ituitui 'o e Fuakava Motu'a mo e fuakava Fo'ou 'aki 'a e 'Otua 'oku faka'uhinga'i 'e he ngaahi tefito'i mo'oni fakamahamalo 'o e tui fakafilōsopia faka-Kaliki 'oku 'ikai hano fōtunga pea 'oku ta'e mahino. Na'e kei tatau pē 'a e lea 'o e Tohi Tapú, ka na'e faka'uhinga'i leva he taimi ni 'a e ngaahi 'uhinga fufū 'o e ngaahi lea 'o e folofolá 'i ha fa'ahinga lea 'o ha tui fakafilōsopia 'oku muli ia ki honau tupu'angá” (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 113; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 103–104).

■ Na'e me'a 'a 'Eletā M. Lāsolo Pālatai 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o fekau-aki mo e founa 'o e mole 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Eikí mei māmani 'o pehē:

“Na’e fepaki ‘a e kau Kalisitiane ‘i mu’á mo e fakatangá mo ha ngaahi faingata’a lahi. Na’e faingata’a-‘ia lahi ‘a Pita mo hono [ngaahi] tokouá ‘i hono pukepuke fakataha ‘a e Siasí mo e feinga ke tauhi ke haohaoa ma’u pē ‘a e tokāteline. Na’e lahi ‘aupito ‘a ‘enau fefononga’akí, pea na’a nau fetohi’aki ‘iate kinautolu ‘o kau ki he ngaahi palopalema ‘oku nau fehanganagai mo iá, ka na’e fu’u tuai ‘aupito foki hono fe’ave’aki ‘o e ngaahi fakamatalá, pea koe’uhí na’e kei fu’u fo’ou ‘aupito ‘a e Siasí, mo hono ngaahi akonakí, na’e faingata’a ‘aupito ‘a e feinga ke ta’ofi ‘a e ngaahi akonaki halá ke ‘oua na’a ma’u hano tu’unga ‘i he Saisí [vakai, 2 Tesalonaika 2:3; 2 Tímote 4:3–4]. . . .

“Na’e faifai pē pea fakapoongi ‘a Pita mo hono kaurngā ‘Aposetoló, tuku kehe pē ‘a Sione ko e ‘Ofeiná. Na’e feinga ‘a e ‘Aposetolo ko Sioné mo e kāingalotu ‘o e Siasí ke nau mo’ui, pea na’a nau hoko ko ha mālohi lahi ‘i he ngata’anga ‘o e senituli hono ua [A.D.] na’e ‘i ai ha kāingalotu loto to’a tokolahi na’a nau tokoni ki hono fakatolonga mai ‘o e tui faka-Kalisitiane.

“Neongo hono mahu’inga ‘o e ngaahi ngāue ‘a e kau Mā’oni’oni ko ‘ení, ka na’e ‘ikai te nau ma’u ‘a e mafai faka’apostolo na’e ma’u ‘e Pita mo e kau ‘Apostolo kehé, ‘i hono fakanofu ‘a kinautolu ‘i he to’ukupu ‘o e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí tonu. Pea ‘i he mole ‘a e mafai ko iá, na’e kamata leva ‘a e tangatá ke nau kumi mei ha ngaahi feitu’u kehe ha ‘ilo fakatokāteline. Na’e tupu ai ha mole ha ngaahi mo’oni mahinongofua mo mahu’inga” (“i he Conference Report, Oct. 1994, 84–85; pe *Tūhulu*, Sānuai 1995, 75–76).

Na’e tokoni ‘a e kau fokotu’u lotu fo’ou ‘i ‘Iulopé ke teuteu ‘a e hala ki hono toe Fakafoki faka’osi mai ‘o e ongoongoleléi.

■ Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Sēmisi E. Talamesi, ‘a ia ne hoko ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e “hē faka’aufuli ko ia mei he mo’oni ne hoko he lolotonga pea mo e ‘osi ange ‘o e kuonga ‘o e kau ‘apostolo, pea mole ai mei he ‘uluaki Siasí hono mālohí, mafai, mo e ngaahi lelei ‘i he’ene hoko ko ha kautaha fakalangí pea faka’au ‘o hoko pē ko ha kautaha fakamāmani” (*The Great Apostasy* [1958], iii).

‘I he ‘osi ‘a e kau ‘apostoló, ne kamata ha kau ‘ōfisa fakafeitu’u ‘o e Siasí ke pule’i lahi ange ‘a e Siasí ta’e ‘i ai ha mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí. Na’e pule’i ‘e he kau taki fakafeitu’u ni ‘a e tu’utu’uni mo e

tokāteline ki honau takitaha feitu’u, ‘o taku ko kinautolu ‘a e fetongi totonu ‘o e kau ‘Aposetoló. Na’e fakafalala ‘a e kau taki fakafeitu’u ni ki he ngaahi faka’uhingá mo e pōto’i leá kae ‘ikai ki he fakahaá pea mōlia ai ‘a e ngaahi akonaki totonu ‘a Sīsū Kalaisí.

“Hili ha ngaahi senituli ‘o e fakapo’uli fakalaumālié, na’e hanga leva ‘e ha kau tangata mo ha kau fafine ne fekumi ki he mo’oni, ‘o fakafepaki’i ‘a e ngaahi ouau fakalotu ne lolotonga fakahokó. Na’a nau ‘ilo’i kuo lahi hono liliu pe mole ha kongá lahi ‘o e ngaahi tokāteline mo e ngaahi ouau ‘o e ongoongoleléi. Na’a nau fekumi ki ha maama fakalaumālie ne lahi angé pea nau lea fekau’aki mo e fie ma’u ko ia ke toe fakafoki mai ‘a e mo’oni. Neongo iá, na’e ‘ikai foki ke nau talaki kuo uiui’i kinautolu ‘e he ‘Otuá ke hoko ko ha palōfita. Ka na’a nau feinga ke fakafo’ou ‘a e ngaahi akonakí mo e ngaahi ouau fakalotu na’a nau tui kuo liliu pe fakahoko ‘i ha founga halá. Ne iku ‘enau ngaahi feingá ki hono fokotu’u ‘o ha ngaahi siasi lahi faka-Palotisani. Na’e iku ‘enau fokotu’u lotu fo’ou ke fakautuutu ai pē e tō ‘a e fakamamafá ‘i he tau-‘atāina fakalotú, ‘a ia na’a ne faka’atā mai e hala ki hono fakafoki faka’osi mai ‘o e Ongoongoleléi” (*Malanga’aki ‘Eku Ongoongoleléi*, 40).

Fakapōpō i Mālini Lūlolo ‘e Ene Ngaahi Fakafaka’au Fakaloti, Dale Kilbourn. © IFI

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Sioeli 2:28–29

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā M. Lāsolo Pālatai ‘a e founga ne tokoni ai ‘a e ‘Otuá ‘i hono ngaohi ‘a e

tūkunga 'e lava ke fakafoki mai ai 'a e ongoongolelei 'o pehē:

“Na'e a'u mai ki he 1517, pea hanga 'e he Laumālie 'o ue'i hake 'a Mātini Lütelo, 'a ia ko ha pātele Siamane na'e hoha'a hono lotó ki he mavahe 'a e siasí mei he ongoongolelei na'e ako'i 'e Kalaisí. Na'e hanga 'e he'ene ngāue 'o fakatupu ha fakafou lotu, pea ko ha me'a ia na'e muimui ki ai ha kau tangata fa'a fakakaukau hangē ko Sione Kalavini, Halatisi Sungalu, Sione Uaisēlē pea mo Sione Sāmita.

“ 'Oku ou tui au na'e fakahinohino'i fakalaumālie 'a e kau fakafou lotu ko 'eni ke nau fokotu'u ha fa'ahinga 'ātakai fakalotu, 'a ia 'e lava ai 'e he 'Otuá 'o fakafoki mai 'a e ngaahi mo'oni na'e molé mo e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e pehē foki hono fakahinohino'i 'e he 'Otuá 'a e kau kumi fonuá mo e kau nofo'i fonua 'o 'Ameliká, mo e kau fa'u 'o e Konisitūtone 'o e 'Tunaiteti Siteití, ke nau fokotu'u ha fonua, mo ha ngaahi tefito'i mo'oni fakapule'anga, 'a ia 'e lava 'o fakafoki mai ai 'a e ongoongolelei” (i he Conference Report, Oct. 1994, 85; pe *Tūhulu*, Sānuali 1995, 76–77).

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ko e kau fokotu'u lotú na'a nau fai pē honau lelei tahá 'i he fekumi ki he mo'oni ne mole 'i he Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni:

“Ka na'e toe hoko . . . ko ha fa'ahita'u 'o e tupulaki 'i he maama lahi ange. 'I he 'alu atu 'a e ngaahi ta'u 'i he'enu fakalalakaká, na'e kamata ke 'asi mai 'a e huelo 'o e la'a 'o ha 'aho fo'ou ki he māmaní. Ko e Fakaakeake Fo'ou ia, ko ha matala fakafo mai ia 'o e fakalalakaka 'o e 'āti, tā palani ki he ngaahi langá mo e fa'u tohí.

“Na'e feinga 'a e kau fakafou lotú ke liliu 'a e siasí, kae tautautefio ki he kau tangata hangē ko Lütelo, Melaniketoni, Hasi, Sungalu mo Tinitale. Na'e 'i ai ha kau tangata to'a lahi, 'a ia na'e fepaki honau ní'hi mo e ngaahi mate fakamamahi koe'uhí ko 'enu ngaahi tuí. Na'e tupu hake 'a e tui faka-palotisaní mo 'ene fie ma'u ke fai ha fakafou. Pea 'i he taimi na'e 'ikai hoko ai 'a e fakafou ko iá, na'e hanga leva 'e he kau fakafou lotú 'o fokotu'u honau ngaahi siasi 'onautolu pē. Na'e 'ikai te nau ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he'enu fai iá. Ko e me'a pē 'e taha na'a nau holi ki a'i ke ma'u ha founga lelei ke nau lava ai 'o lotu ki

he 'Otuá 'o fakatatau ki he me'a 'oku nau ongo'i 'oku totonu ke lotu ai kiate Iá” (i he Conference Report, Oct. 1999, 92–93; pe *Tūhulu*, Sānuali 2000, 88–89).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'a e kau fokotu'u lotú 'o pehē:

“Na'e iku 'enu fokotu'u lotu fo'ou ke fakatuutu ai pē e tō 'a e fakamamafá 'i he tau'atāina fakalotú, 'a ia na'a ne fakafou mai e hala ki hono fakafoki fakafou mai 'o e Ongongolelei.”

“[Na'e feinga ha kau tangata loto fakamātoato 'i he faka'ānaua honau lotó, ke fokotu'u ha ngaahi fakamo'oni, ke nau lava 'o 'ilo 'a e hala totonú, neongo na'e tu'u fakatu'utāmaki ke mole ai 'enu mo'uí. Ne mafoa 'a e ata 'o e 'aho ki he fokotu'u lotú, ka ko e hala ne toka mei mu'á na'e faingata'a. Fakatu'utāmaki fau 'a e ngaahi fakatangá, mafatukituki mo e feilaulau fakafou'ituituí, pea ta'e-

malava ke fakafou'ia 'a e me'a ke fai. Ne hangē 'a e kau fokotu'u lotú ha kau paionia 'oku nau tofa ha ngaahi hala fo'ou he maomaonganoá 'i he holi-holivele he fekumi ki he ngaahi fakamo'oni kuo mole, 'a ia ne nau ongo'i, kapau 'e ma'u, te ne toe fakafoki 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ki he mo'oni na'e ako'i 'e Sisuú.]

“[Na'e fakakakato 'e Sione Uikilifi mo ha ní'hi e fuofua liliu faka-Pilitānia kakato 'o e Tohi Tapú mei he lea faka-Latina Valaketí, ka ne feinga 'a e kau ma'u mafai 'o e Siasí he taimi ko iá 'aki honau iví kotoa ke faka'auha ia. Na'e pau ke hiki nima pē mo fakapulipuli 'a e ngaahi tataú. Na'e lau foki 'a e Tohi Tapú he taimi ko iá ko ha tohi 'oku tapu mo ta'ofi ke 'oua na'a lau 'e ha taha pē. Ko ha tokolahi 'o e kau muimui 'o Uikilifi ne tautea'i mamafa pea tutu mo'ui ha ní'hi.]

“Na'e pou'ou'i 'e Mātini Lütelo e kilukilua 'o e Tohi Tapú. Na'e hanga 'e he'ene ako 'o e folofolá 'o 'ai ia ke ne fakafehoanaki 'a e ngaahi tokāteline mo e me'a ne fai 'i he Siasí mo e ngaahi akonaki 'i he folofolá. Ne taukave'i 'e Lütelo 'a e fatongia 'o e fakafou'ituituí pea mo e ngaahi totonu 'o e konisē-nisi fakafou'ituituí pea na'a ne fakahoko 'eni neongo 'ene fakatu'utāmaki ki he'ene mo'uí. Neongo na'e fakamanamana'i mo fakatanga'i, ka na'a ne fakahaa'i ta'e-ufi: 'Ko e me'a 'eni 'oku ou taukave'i, he 'ikai ke u lava 'o fai ha me'a kehe. 'Ofa ke tokoni'i au 'e he 'Otuá.]'

“[I he lea ta'e ilifia 'a Sione Hasi, 'o fakafepaki'i 'a e ngāue hala 'i he loto Siasí, na'e 'ave ai ia ki he tu'a koló 'o tutu. Na'e ha'i seini ia 'i hono kiá ki ha fu'u

pou, pea fokotu'u takai 'a e mohukú mo e fefié 'i hono sinó 'o a'u hake ki hono kumukumú pea afuhi 'aki ha lesini; pea toki 'eke faka'osi ange pe 'e fakafoki 'ene leá. Ko e taimi ne 'alu hake ai 'a e uló, na'á ne hiva, ka na'e puhi mai 'e he matangi 'a e uló ki hono fofongá, pea mōlia ai si'ono le'ó.]

“[Na'e feinga 'a Sungalu 'o Suisalaní 'i he'ene ngaahi tohi ne faí mo 'ene ngaahi akonaki ke fokotu'utu'u 'a e tokateline faka-Kalisitiané 'o fakatatau mo e ngaahi lea faka-tohitapú. 'Oku fakafiefia ki he lotó 'ene lea ma'ongo'onga ko ia: 'He ko e hā hano 'aonga? Te nau lava 'o fakapoongi 'a e sinó kae 'ikai ko e laumālié.]'

“[Pea ko hai he 'ahó ni he 'ikai ke ne ta'e-fakahounga'i 'a e ngaahi lea 'a Sione Noakesi? 'Ko ha tangata 'oku kau mo e 'Otuá 'oku mālohi ma'u pē.]'

“[Na'e vave 'a e motu'a 'a Sione Kalaviní 'i he'ene mahamahaki mo ngāue ta'e-tuku na'e faí, 'o aofangatu-tuku 'aki 'ene filōsofia fakafo'ituituí 'ene pehē: 'Ko hotau potó . . . 'oku meimei ke kongá pē 'e ua: ko e 'ilo 'o e 'Otuá mo hono 'ilo 'o kitautolú pē.]'

“['Oku 'i ai mo ha ní'ihí 'e lava ke fai ha lāulea ki ai, kae mahalo 'e fe'unga pē ha lave fekau'aki mo Uiliami Tinitale [William Tyndale]. Ne ongo'i 'e Tinitale 'oku 'i ai ha totonu 'a e kakaí ke 'ilo ki he me'a 'oku tala'ofa ange 'i he folofolá kiate kinautolú. Na'á ne fakahā kiate kinautolu na'a nau fakafepaki'i 'ene liliu lea na'e faí: 'Kapau 'e fakahaofi 'e he 'Otuá 'eku mo'uí, . . . Te u 'ai ha kí'i talavou 'okú ne fakau'uli 'a e palau ke ne 'ilo lahi ange 'a e folofolá 'iate kimoutolu.]'

“[Na'e pehē 'a e ngaahi akonaki mo e mo'ui 'a e kau fokotu'u lotu ma'ongo'ongá. Ko 'enau ngāue na'e tu'u mo'unga, lahi fau mo 'enau foaki, pea na'e pehē mo 'enau ngaahi feilaulau—ka na'e 'ikai ke nau fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi'"] (i he Conference Report, Apr. 1975, 20–21; pe *Ensign*, May 1975, 15–16).

■ Na'e pehē 'e Palesiteni Monisoni ko e ngāue 'a e kau fokotu'u lotú na'e 'ikai mole noa. Na'á ne ngaohi ha 'atakai 'o ma'u 'a e Tohi Tapú 'e he kau fekumi fakamātoató, kau ai 'a e talavou ko Siosefa Sāmita ko e Sí'i: "Fekau'aki mo e kau tangatá ni, mahalo na'a fehu'i 'e ha taha 'o pehē: 'Na'e ta'e 'aonga nai 'enau ngaahi feilaulau? Na'e mole noa nai si'enau feingá? Ka 'oku ou tali 'aki 'eni ' 'ikai.' Kuo ma'u he taimi ni 'e he kakaí 'a e Tohi Tapú. 'Oku lava 'e ha taha takitaha 'o meimei 'ilo pē hono halá. Pehē ange mai ne lava 'a e taha kotoa

'o lau pea mahino ki ai! Ka 'oku lava ha ní'ihí 'o lau, pea fanongo ha ní'ihí, pea lava kotoa ke fetu'utaki mo e 'Otuá 'i he lotú" (i he Conference Report, Apr. 1997, 74; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 60–65).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ko e ngāue 'a e kau fokotu'u lotú ni kotoa na'á ne teuteu'i 'a e hala ki hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei:

“[I he teuteu ko ia ki hono toe fakafoki mai ko 'eni 'o e ongoongolelei, ne fokotu'u 'e he 'Eiki ha kau tangata faka'eieiki, hangē ko Lutá, Kalavini, Nokesi pea mo ha ní'ihí kehe, te tau ui pē ko e kau fokotu'u lotu, mo foaki ange 'a e mālohi ke nau motuhi 'a e seini na'á ne ha'i 'a e kakaí mo ta'ofi meiate kinautolu 'a e totonu toputapu ke hū ki he 'Otuá 'o fakatatau mo e angi honau konisēnisí. . . .]

“['Oku faka'apa'apa'i kakato 'e he Kāingalotu 'o e Siasí he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e kau fokotu'u lotu ma'ongo'onga mo ta'e-ilifia ko 'ení, 'a ia ne nau motumotuhi 'a e ngaahi fakapona na'á ne ha'i 'a e māmani fakalotú. Ko e 'Eiki 'a honau Malu'i 'i he ngāue ni, 'a ia na'e fonu faingata'a fau. Ka neongo ia, 'i he kuonga ko iá, ne te'eki hokosia 'a e kuonga ke fakafoki mai ai 'a e kakato 'o e ongoongolelei. Na'e mahu'inga lahi 'a e ngāue 'a e kau fokotu'u lotú, ka ko ha ngāue teuteu pē"] (*Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 1:174–75).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Sāmita 'o pehē ko e Fokotu'u lotú "ko e mafoa mo'oni pē ia 'o e ata 'o hotau kuongá. Na'e motuhi ai 'a e ha'amonga 'o e fu'u mālohi na'á ne fakapōpula'i 'a e ngaahi pule'angá, 'o 'ikai fakaetu'asino pē kae fakalaumālie foki, pea kamata ke huhulu mai 'a e ngaahi huelo 'o e māma 'o kamata leva 'a e tui mo e tau'atāina fakalotú"] (*Doctrines of Salvation*, 1:177). Ko e toki taimi 'eni ne tonu ai 'a e kuonga mo e tūkunga ke ui 'a e talavou ko Siosefa Sāmita ko e Sí'i ke hoko ko e fuofua palōfita 'o hono Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei.

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he toe vilo mai ko 'eni 'a e hē mei he mo'oni mo hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei?
- Ko e hā ha ngaahi founa ne tokoni ai 'a e kau fokotu'u lotu fo'ou ke lava 'a e Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei?

KO HONO TOE FAKAFOKI MAI ‘O E ONGOONGOLELEÍ MO HONO MA’U ‘O E FOLOFOLA FO’OÚ

TALATEU

‘Oku tau mo’ui ‘i he kuonga ‘o e kakato ‘o e ngaahi kuongá. Na’e kamata ‘aki ‘a e kuonga fakakosipeli faka’osí ni ‘a e ‘Uluaki Mata-Me’a-Hā Maí. Na’e ako’i ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita: “Ko e me’a ma’ongo-’onga taha kuo faifaiangé pea hoko ‘i māmani, talu mei he toetu’u ‘a e ‘Alo ‘o e ‘Otuá mei he fonualotó pea hā’ele haké, ‘a e hā’ele mai ko ia ‘a e Tamaí pea mo e ‘Aló ki he talavou ko Siosefa Sāmitá, ke teuteu ‘a e hala ki hono fakatoka ‘a e fakava’e ‘o hono pule’angá—‘o ‘ikai ko ha pule’anga ‘o e tangatá — pea he ‘ikai ke teitei ngata pe liua”] (*Gospel Doctrine*, 5th ed. [1939], 495).

Na’e kamata ‘e he ‘Uluaki Mata-Me’a-Ha Maí ‘a hono fakafoki mai ‘o e mo’oní, mafái, folofolá, ngaahi ouau toputapú, pea mo e fa’unga totonu ‘o e Siasí mei he ‘Otuá ‘o fou ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. ‘Oku tau vahevahe ‘a e pōpoakí ni mo māmani ko ha fatongia mo ha faingamālie toputapu.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAAHI TEFITO’I MO’ONI KE MAHINÓ

- Na’e ui ‘e he ‘Otuá ‘a Siosefa Sāmita ke hoko ko e palōfita ‘o Hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí.
- Na’e liliu ‘e Siosefa Sāmita ‘a e Tohi ‘a Molomoná mo ‘omi ha ngaahi folofola kehe ‘aki e me’afaoaki mo e mālohi ‘o e ‘Otuá.

- ‘Oku tokoni ‘a e Tohi ‘a Molomoná ke omi ‘a e kakaí kia Kalaisi.
- Ko e Tohi ‘a Molomoná ko ha fakamo’oni mahino ia ‘o hono Toe Fakafoki mai ‘o e Ongoongoleleí.
- Fakatatau mo e fakahinohino ‘a Sīsū Kalaisí, ne toe fakafoki mai ‘a e lakanga fakataula’eikí mo e Siasí ‘i He’ene kau tamaio’eikí.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

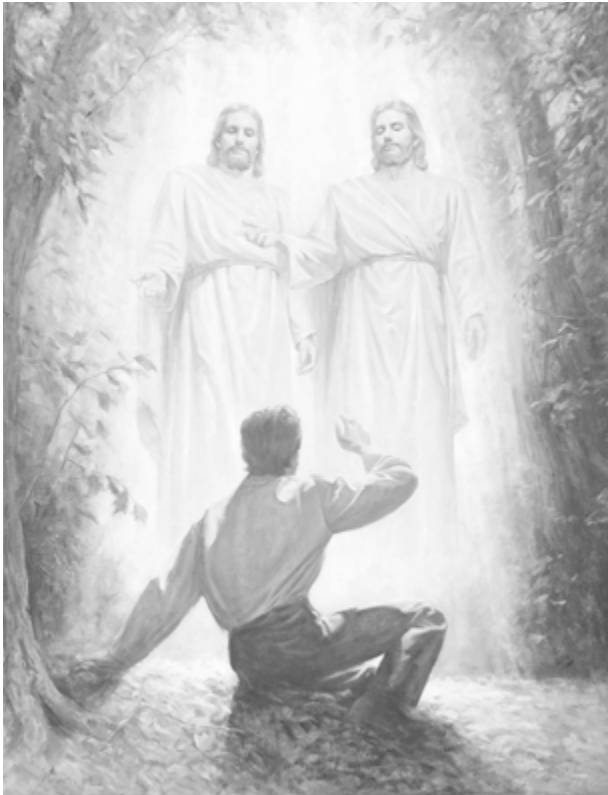
Na’e ui ‘e he ‘Otuá ‘a Siosefa Sāmita ke hoko ko e palōfita ‘o Hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleleí

■ Ko e taha ‘o e ngaahi me’a nāunau’ia taha kuo hoko he ngaahi ‘aho kimui ní ko e hā ko ia ‘a e ‘Otuá ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na’e fakaava ‘e he ‘Uluaki Mata-Me’a-Hā-Maí e ngāue ‘a Siosefa Sāmitá ‘i he’ene hoko ko e palōfita he ngaahi ‘aho kimui ní mo e taha kuo pani ‘e he ‘Eikí ke ne kamata ‘a e kuonga fakakosipeli ‘o e kakato ‘o e ngaahi kuongá.

‘Oku ‘ikai ko Siosefa Sāmita ‘a e ‘uluaki palōfita kuo ui ‘e he ‘Otuá. Hangē ko ia ne fakamatala ‘i he vahe 8 ‘o e tohi lēsoni ko ‘ení, na’e ui ma’u pē ‘e he ‘Otuá ha kau palōfita. Na’á Ne fakafou ‘i He’ene kau palōfitá ‘a hono fakafoki

“Ko e me’a ma’ongo-’onga taha kuo faifaiangé pea hoko ‘i māmani, talu mei he toetu’u ‘a e ‘Alo ‘o e ‘Otuá . . . ‘a e hā’ele mai ko ia ‘a e Tamaí pea mo e ‘Aló ki he talavou ko Siosefa Sāmitá.”

mai 'o e mo'oni, mafai, ngaahi ouaú, mo e folofolá. 'Okú Ne fokotu'u ai 'i māmani Hono Siasí ke 'aonga pea mo fakamo'ui ai 'Ene fānaú. Kapau leva 'oku mole 'i he hē mei he mo'oni 'a e mo'oni mo e mafai 'o e ongoongoleleí, ko hono iku'angá, 'oku ui 'e he 'Otuá ha palōfita 'e taha 'i he kuonga mo e feitu'u totonu ke ne fakafoki mai Hono mafai mo e mo'oni. Na'e ui 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke ne kamata 'a e kuonga fakakosipeli ko ia 'e a'u ki he Hā'ele 'Anga Ua mai 'a Sisū Kalaisí mo e Nofo Tu'í.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:17
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:37
- Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, fekau'aki mo hono fakafoki mai 'o e mafai mahu'inga 'o e lakanga fakataula'eikí 'o pehē:

"Na'e ui mo fakanofa 'e Sisū ha Kau 'Aposetolo mo foaki kiate kinautolu 'a e ngaahi kī 'o e pule'angá. Na'e fakamafai'i kinautolu 'e he ngaahi kī ni ke nau fakama'u 'a e ngaahi ouaú ki 'itāniti. . . .

"Na'e fakapoongi 'a e Kau 'Aposetoló, pea tupu ai ha hē mei he mo'oni. Na'e fakakehe'i leva 'a e ngaahi tokāteline 'o e Siasí pea fulihi mo e ngaahi ouaú. Na'e mole heni 'a e ngaahi kī ki he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e fie ma'u 'i he hē fakafoki ko 'ení ke fai hano toe fakafoki mai 'o e mafai—'o e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, 'o e ngaahi tokāteline, pea mo e ngaahi ouaú.

"Na'e 'a'ahi hangatonu mai kia Siosefa Sāmita 'a e 'Otuá ko e Tamai Ta'engatá mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí. Na'á Na fakahā ange 'oku 'i ai Ha'ana ngāue mahu'inga ke ne fakahoko. 'E fakafou mai 'iate ia 'a hono fakafoki mai 'o e ngaahi kī, pea mo e Siasí, 'o hangē ko ia na'e fokotu'u 'e Sisū Kalaisi 'i he taimi na'e 'i māmani aí. . . .

"Na'e fakanofa 'a Siosefa Sāmita mo 'Oliva Kautele ki he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné 'e Sione Papitaiso (vakai, Siosefa Samita—Hisitōlia 1:68–69). Na'e fakanofa kinaua ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki 'e he kau 'Aposetolo mei he kuonga mu'á ko Pita, Semisi pea mo Sione (vakai, T&F 27:12). Na'e fakafoki mai 'i he ngaahi fakanofa ko 'ení 'a e mafai mo e ngaahi kī ki he pule'anga 'o e 'Otuá, pea he 'ikai ke toe 'ave ia mei he māmani.

" 'I 'Epeleli 'o e 1830, na'e fokotu'u ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Kuo toe 'i he lotolotonga 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'a e Siasí mo'oni 'o Sisū Kalaisí, fakataha mo e mafai 'e malanga'aki 'a e Ongoongoleleí mo fai hono ngaahi ouaú' (Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:5)" ("Ko Hono Toe fakafoki mai 'o e Ongoongoleleí," *'Uluaki Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakaemāmani Lahí*, Sānuali 2003, 2).

■ Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni 'Alavini R. Taia, 'a ia ne hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí, 'a e natula mahu'inga mo makehe 'o e kuonga fakakosipeli faka'osí ni 'o pehē: "Na'e fakahā kia Siosefa Sāmita na'e tomu'a fakanofa mo uiui'i ia ke ne hoko ko ha me'angāue 'e fakahoko ai 'e he 'Otuá 'a hono fokotu'u hono pule'angá 'i he funga 'o māmani 'o hangē ko ia 'i he ngaahi kuonga fakakosipeli kimu'á. Ka, ko e faka'osinga 'ení 'o e ngaahi kuonga fakakosipeli kotoa, 'e fakafōtunga 'aki ia ha ngaahi mo'oni ma'ongo'onga

ange, ko ha taimi 'e lava ke fakahā mo ma'u 'i he ngaahi taimi kehekehe 'o e mo'ui fakamatelié 'e he fa'ahinga 'o e tangatá 'a e ngaahi mo'oni, ngaahi fono, ngaahi fuakava kotoa mo e ngaahi tala'ofa kotoa ne palani 'e he 'Otuā ko 'etau Tamai Hēvaní 'i he mo'ui 'i he maama fakalaumālié ki hono huhu'í mo hākeaki'í 'o 'Ene fānau fakalaumālié. Kuo folofola 'aki ia 'e he 'Eiki ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá" ('i he Conference Report, Apr. 1963, 50).

■ Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: "Na'e lea 'a e kau palōfita 'o e kuonga mu'á 'o pehē 'e hanga 'e he 'Otuā 'o e langí 'o fokotu'u ha pule'anga 'a ia he 'ikai ke toe faka'auha, pe tuku ki ha kakai kehe. . . . 'Oku ou pehē 'oku ou hoko ko ha taha 'o e ngaahi me'angāue ki hono fokotu'u 'o e pule'anga 'o e 'Eiki ne lea ki ai 'a Tanielá, pea 'oku ou fakapapau'í ke fokotu'u ha fakava'e te ne liliu 'a e māmaní kotoa" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 365–66; ne fulihi hono fakapalalaki).

Na'e liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi 'a Molomoná mo 'omi ha ngaahi folofola kehe 'aki e me'afuaki mo e mālohi 'o e 'Otuá.

■ Mahalo he 'ikai ke tau 'ilo ki he ngaahi fakaikiiki kotoa 'o e founa ne liliu 'aki 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e Tohi 'a Molomoná, ka 'oku tau 'ilo'í na'e ue'í fakalaumālie 'a e founá. Na'e malava ai 'e Siosefa Sāmita tu'unga

'i he ngaahi me'a-foaki fakalaumālie, tui mo e ngāue faivelengá 'o a'usia 'a e ngaahi taumu'a fakalangi 'o e liliú. Na'á ne hoko foki ko ha me'angāue 'i hono toe 'omi mo ha ngaahi folofola kehe 'o kau ai 'a e Tokateline mo e ngaahi Fuakavá, Mata'itofe Mahu'ingá mo e Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Tohi Tapu 'a Kingi Sēmisí.

"Meia Siosefa ko e tokotaha liliu leá . . . kuo lahi ange 'a e ngaahi peesi lahi kuo paaki 'o e folofolá 'i ha toe taha."

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Peesi 'Uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná, palakalafi 1
- 1 Nīfai 13:39–40
- 2 Nīfai 3:11–12
- Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 1:29
- Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 17:6
- Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 124:125

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e lea 'a 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá fekau'aki mo e ngaahi a'usia faka'ofa 'o hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná mo hono 'omi 'o e ngaahi fakahā kehe 'i he mālohi 'o e 'Otuá:

"[Na'e liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi 'a Molomoná 'aki 'a e me'afuaki mo e mālohi 'o e 'Otuá!

"Fakatatau angé 'a e a'usia makehe ko 'ení mo ha toe liliu 'o e folofolá. Hangē ko 'ení, ko e Tohi Tapu 'a Kingi Sēmisí na'e ngāue ki ai ha kau ako 'i 'Ingilani 'e toko 50 pea na'e 'osi ia hili ha ta'u 'e fitu, na'a nau liliu ha peesi 'e taha he 'aho. Ko e kau mataotao liliu lea 'o e ngaahi 'aho ní 'oku fu'u lelei kapau te nau lava 'o liliu ha peesi 'e taha 'o e folofolá 'i ha 'aho.

" 'I hono fakafehoanaki atú, ne liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi 'a Molomoná, ha peesi 'e 10 'i he 'aho, pea 'osi 'a e ngāue 'i ha 'aho nai 'e 85! . . .

" 'Oku faka'ofa foki 'a e vave ko 'ení 'i he'etau fakakaukau atu ko ia ki he tūkunga ne ngāue ai 'a e Palōfitá. 'I he vaha'ataimi tatau, lolotonga 'ene kātekina ha ngaahi fakafē'atungia mo e fakatanga, ne hiki 'a Siosefa Sāmita 'aki ha maile 'e 100 mei Hāmoni, 'i Penisilivēniá ki Feieti 'i Niu 'Ioké. Na'á ne tohi kole ai ki ha ma'u mafai pulusi. Na'á ne ma'u ha ngaahi fakahā 'a ia 'oku hoko ia ko ha ngaahi vahe 'e 12 'o e Tokateline mo e ngaahi Fuakavá. Na'e toe fakafoki mai 'e ha kau talafekau fakalangi 'a e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni.

Ka na'e 'osi 'a e liliú 'i ha meimei māhina pē 'e tolu"] (*Helping Missionaries Understand the Role of*

the Book of Mormon in Conversion [Ilea na'e fai 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'óu, June 23, 2000], 4–5).

■ Na'e toe lea foki 'a 'Eletā Niila A. Mekisuele, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, fekau'aki mo e fakafo 'o e vave 'o e liliu ko ia 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē:

“[Ko e mo'oni ko e founa 'o e liliú ko ha 'ngāue lahi mo fakafo,'] pe 'i hono fakalea faka-Hepeluú, 'ko ha mana fakafo' (Īsaia 29:14). Fakatatau mo e hokohoko ko ia 'o 'ene liliú, 'oku fakafuofua e kau potó ne liliu 'e Siosefa 'i he 1829 he 'aho takitaha ha peesi 'e valu ki he hongofulu mā tolu 'o e ngaahi peesi ko ia 'oku paaki he ngaahi 'aho ní (vakai, John W. Welch mo Tim Rathbone, “The Translation of the Book of Mormon: Basic Historical Information” [Provo: Foundation for Ancient Research and Mormon Studies, 1986], pp. 38–39). Ne toki talamai 'e ha tokotaha liliu lea fakapalofesinale 'okú ne pehē 'oku kau 'a hono liliu 'o e peesi 'e taha he ahó 'i he leleí.

“Meia Siosefa ko e tokotaha liliu leá—'a ia na'e 'ikai ako faka-teolosia—kuo lahi ange 'a e ngaahi peesi kuo paaki 'o e folofolá 'i ha toe taha”] (‘i he Conference Report, Apr. 1992, 54–55; pe *Ensign*, May 1992, 38).

■ Na'e lea 'a Palesiteni 'Esela Tafu Penisoni 'o pehē 'oku hā 'a e mahu'inga 'o e Tohi 'a Molomoná ki hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongoleleí he taimi ne ma'u ai 'a e Tohi 'a Molomoná:

“[Ko ha . . . fakamo'oni mālohi ki hono mahu'inga 'o e Tohi 'a Molomoná ko hono fakatokanga'i 'a e taimi ne tuku mai ai ia 'e he 'Eikí 'i He'ene taimi-tēpile ki hono toe fakafoki mai 'o e ongoongoleleí. Ko e me'a pē na'e mu'omu'a aí ko e 'Uluaki Mata Me'a-Ha-Maí. Ne ako 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he me'a fakafo ko iá ki he natula totonu 'o e 'Otuá pea na'e 'i ai ha ngāue na'e fie ma'u 'e he 'Otuá ke ne fai. Ko e me'a ne hoko mai aí ko hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná.

“Fakakaukau angé ki he me'a 'okú ne feinga ke fakahā maí. Ne tomu'a 'omi 'a e Tohi 'a Molomoná pea toki fakafoki mai 'a e lakanga fakataula'eikí. Ne paaki ia 'i ha ngaahi 'aho si'i kimu'a pea toki fokotu'u 'a e Siasí. Ne foaki ange ki he Kāingalotú 'a e

tohi 'a Molomoná ke nau lau kimu'a pea toki 'oange 'a e ngaahi fakahā ne fakamatala'i ai 'a e ngaahi tokāteline ma'ongo'onga hangē ko e nāunau 'e tolú, mali faka-silesitialé pe ko e ngāue ma'á e kau pekiá. Ne tomu'a 'omi ia 'i he ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo hono fokotu'utu'u 'o e Siasí. 'Oku 'ikai nai ke ne talaatu ha me'a fekau'aki mo e vakai 'a e 'Eikí ki he ngāue topu-tapú ni?])” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 3; pe *Ensign*, Nov. 1986, 4).

■ Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni

Penisoni ne toe 'omi 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha ngaahi folofola makehe mei he Tohi 'a Molomoná: “ Na'e folofola 'a e 'Eikí kia Siosefa Sāmita 'o pehē, 'E ma'u 'e he to'u tangatá ni 'a 'eku leá 'iate koe' (T&F 5:10). Pea kuo hoko ia 'o fakafou mai 'i he Tohi 'a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá mo ha ngaahi fakahā kehe 'i he kuongá ni])” (‘i he Conference Report, Apr. 1987, 104; pe *Ensign*, Me 1987, 83).

'Oku tokoni 'a e Tohi 'a Molomoná ke ha'u 'a e kakaí kia Kalaisi.

■ Na'e pehē 'e 'Eletā Lōpeti K. Talenipā 'o e Kau Fitungofulú: “ 'Oku 'i ai ha kakai 'i he ngaahi tapa kehe-kehe 'o e māmaní 'oku nau fekumi ki ha fakamo'oni kia Sisū Kalaisi, 'o hangē ko ia 'oku ma'u 'i he

Tohi 'a Molomoná. 'Oku nau ha'u mei he pule-'anga, fa'ahinga, lea, mo e kakai kotoa pē. Pea hangē ko ia na'e fakahā kia Siosefa Sāmitá, 'E 'eke 'e he ngaahi ngata'anga 'o e māmaní ki ho hingoá' (T&F 122:1). Pea ko e hā hono 'uhinga te nau 'eke ai ki he hingoa 'o Siosefa Sāmitá? Koe'uhí he 'oku fakamo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná ki he fakalangi mo e fakalelei 'o e fakamo'uí, ko Sisū Kalaisí. Pea koe'uhí ko e palōfita 'a Siosefa 'o hono toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí” (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 11; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 12).

'I he'etau lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'aki ha loto fakamātoato mo e loto mo'oní, te ne 'ai ke tau 'ilo “ko Sisū ko e Kalaisí, ko e 'Otuá Ta'engata” (‘Uluaki peesi 'o e Tohi 'a Molomoná).

“ 'Oku 'i ai ha kakai 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e māmaní 'oku nau fekumi ki ha fakamo'oni kia Sisū Kalaisi, 'o hangē ko ia 'oku ma'u 'i he Tohi 'a Molomoná.”

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 1 Nīfai 6:4
- 1 Nīfai 19:18
- 2 Nīfai 25:23, 26

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí " 'oku faka-papau'i mai 'e ha fakamo'oni mālohi 'i he Tohi 'a Molomoná 'ko Sīsū 'a e Kalaisí, ko e 'Otua Ta'engatá' pea 'okú ne toe fakamo'oni'i fakalaumālie mai foki 'a hono faka-'Otua 'o e uiu'i 'o Siosefa Sāmitá pea ko e mo'oni na'á ne mamata ki he Tamaí mo e'Aló" ("Ko e maka-tu'u-loto 'o 'Etau Tui Fakalotú," *Liahona*, Sānuali 2004, 4).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Ma Uá 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e Tohi 'a Molomoná 'i hono 'omi 'a e kakaí kia Kalaisí:

"Ko e tohi folofola fakalaumālie ko 'ení ko e uho ia 'o e ngāue fakafaifekaú. Ko e ului ki aí ko e ului ia kia Kalaisí he 'oku 'i he tohi ni 'a e folofola 'a Kalaisí. 'Oku fakamatala'i 'e he 'uluaki peesi 'o e Tohi 'a Molomoná 'a hono taumu'á: 'Ki hono fakaloto'i foki 'o e Siú mo e Senitailé ko Sīsū ko e Kalaisí.'

" 'Ikai ngata aí, ko e ului ko ia ki he tohi ko 'eni ne ue'i fakalaumālie ko e ului ia ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí he 'oku 'i ai 'a e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Siosefa Sāmita 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'Pea ko e tahá, 'e ako'i 'e he kaumātu'á, kau taula'eikí, mo e kau akonaki 'o e siasi ko 'ení 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o 'eku ongoongolelei, 'a ia 'oku 'i he Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná, 'a ia 'oku 'i ai 'a hono kakato 'o e ongoongolelei' (T&F 42:12)" ("The Book of Mormon: The Heart of Missionary Proselyting," *Ensign*, Sept. 2002, 14).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'a e ivi tākiekina 'o e Tohi 'a Molomoná ki ha mo'ui 'oku fakatefito 'ia Kalaisí 'o pehē:

"[E lava 'e he tokotaha fekumi mo'oni ki he mo'oni 'o ma'u 'a e fakamo'oni ko Sīsū 'a e Kalaisí 'i ha'ane fakalaululoto 'i he fa'a lotu ki he ngaahi lea fakalaumālie 'o e Tohi 'a Molomoná.

" 'Oku laka hake 'i he vaeua 'o e ngaahi veesi 'o e Tohi 'a Molomoná 'oku nau fakamatala ki he 'Eikí. 'Oku faka'aonga'i e hingoa 'o Kalaisí 'i ha ngaahi founga kehekehe 'i he Tohi 'a Molomoná 'o laka hake ia 'i he Fuakava Fo'óu.

" 'Oku laka hake 'i he teaú nai 'a e ngaahi hingoa kuo foaki kiate Ia 'i he Tohi 'a Molomoná. 'Oku mahu'inga 'a e ngaahi hingoa ko iá 'i hono fakamatala'i 'a Hono natula faka-'Otuá. . . .

". . . Tau lau mu'a 'a e Tohi 'a Molomoná pea tau 'ilo'i ko Sīsū 'a e Kalaisí. Tau toutou lau 'a e Tohi 'a Molomoná ke lava ke tau ha'u kakato ai kia Kalaisi, fakatukupaa'i 'etau mo'ui kiate Ia, hoko Ia ko e uho 'o 'etau mo'ui pea tau mo'ui 'aki Ia]" ('i he Conference Report, Oct. 1987, 101, 104; pe *Ensign*, Nov. 1987, 83, 85).

Ko e Tohi 'a Molomoná ko ha fakamo'oni mahino ia 'o hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei.

■ 'Oku fakamo'oni'i 'e he mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná 'a e ngaahi mo'oni kehe 'o hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei. 'Oku 'ikai ngata 'a e hoko 'a e Tohi 'a Molomoná ko ha faka-

mo'oni kia Sīsū Kalaisí ka ki He'ene tamaio'eiki ko Siosefa Sāmitá, 'a ia na'á ne liliu ia pea fokotu'u 'a e fakava'e ki he pule'anga 'o e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho kimui ní.

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 1 Nīfai 13:40
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:8–12

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a hono mahu'inga 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he'ene fekau'aki mo e Siasí mo e Tohi Tapú 'o pehē:

"Kapau 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, 'oku mo'oni 'a e Siasí, he ko e mafai tatau ko ia ne 'omi ai 'a e lekooti toputapú ni 'oku tau ma'u mo hā ia 'iate kitautolu he 'ahó ni. Ko hano toe fakafoki mai

ia 'o e Siasi ne fokotu'u 'e he Fakamo'u'i 'i Pale sitainé. Ko hano toe fakafoki mai ia 'o e Siasi ne fokotu'u 'e he Fakamo'u'i 'i He'ene 'a'ahi ki he koni-tinēniti ko 'enī 'o hangē ko e fakamatala 'a e leko-oti toputapú ni.

“Kapau 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, 'oku mo'oni 'a e Tohi Tapú. Ko e Tohi Tapú ko e Fakamo'oni ia 'o e Maama Motu'á. Ko e Tohi 'a Molomoná ko e Fakamo'oni ia 'o e Maama Fo'óu. Ko e tahá ko e lekooti ia 'o Siuta, pea ko e tahá ko e lekooti ia 'o Siosefa pea kuo fakataha'i kinaua 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí 'i hono fakahoko 'o e kikite 'a 'Isikelí. 'Okú na fakahā 'a e Tu'i 'a e Huhu'i 'o māmaní pea mo e mo'oni 'a Hono pule'angá]” (i he Conference Report, Oct. 1959, 119).

■ Na'e fakamo'oni 'a Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto ia ki ha fakamo'oni ki hono mo'oni 'o hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongoleléi: “Ko e Tohi 'a Molomoná ko e maka-tu'u-loto ia 'o 'etau fakamo'oni. Pea hangē ka holo 'a e 'ālesó 'o ka to'o 'a e maka-tu'u-lotó, 'e pehē pē 'a e Siasí [kotoa] 'o tu'u pe holo 'o fakatatau ki he mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná. 'Oku mahino lelei 'eni ki he ngaahi fili 'o e Siasí. Ko hono 'uhinga ia 'oku nau [fai feinga lahi ai] ke fakahala'i 'a e Tohi 'a Molomoná, he kapau 'e lava ke fakangalikovi'i, 'e 'osi fakataha ai pē ia mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'E pehē pē mo 'etau tu'uaki 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, mo e fakahaá, pea mo e Siasi kuo [toe] fakafoki maí. 'I he founa tatau pē, kapau 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná—pea kuo fakamo'oni'i 'e ha laui miliona he taimí ni kuo nau ma'u ha fakamo'oni mei he Laumālié 'oku mo'oni—tā kuo pau leva ke tali 'e he tokotaha kotoa pē 'a e ngaahi me'a kotoa fekau'aki mo hono [toe] Fakafoki mai 'o e ongoongoleléi” (A Witness and a Warning [1988], 19).

■ Ne fai mai foki 'e Palesiteni Penisoni 'a e fale'i fakalaumālie 'o fekau'aki mo e founa hono faka'aonga'i 'o e Tohi 'a Molomoná ke tali 'aki e ngaahi tāla'a 'a e kau fiefanongó fekau'aki mo e ngaahi mo'oni 'o e ongoongoleléi kuo toe fakafoki maí 'o pehē:

“'Oku fie ma'u ke tau faka'aonga'i 'a e Tohi 'a Molomoná ke tali 'aki e ngaahi tāla'a fekau'aki mo e Siasí. . . .

“. . . Ko e ngaahi me'a kotoa 'oku 'i ai ha veiveiua ki ai, 'o tatau ai pē pe 'oku fekau'aki mo e fakatō-tamá, mali tokolahí, lotu he 'aho hono fitú mo e ngaahi alā me'a peheé, 'oku kei makatu'unga pē ia pe na'e hoko pe 'oku hoko 'a Siosefa Sāmita mo e ni'ihi 'oku nau hoko mai aí ko e kau palōfita 'a e 'Otuá 'oku nau ma'u ha fakahā fakalangi. Ko 'eni leva ha founa ke tali 'aki 'a e ngaahi tāla'a 'o ngāue 'aki 'a e Tohi 'a Molomoná.

“'Uluakí, ma'u ha mahino ki he me'a 'oku nau tāla'a ki aí.

“Uá, 'oange ha tali mei ha fakahā.

“Tolú, faka'alí'ali ange 'a e makatu'unga 'a e tonu 'o e talí mei he lava pe 'ikai lava ke ma'u ha fakahā fakaonopooni 'o fakafou mai 'i he kau palōfita fakaonopōni.

“Feinga ke lau 'a e Tohi 'a Molomoná koe'uhí ko ha'o loto ki ai, 'o 'ikai ko ha me'a pē ia 'oku fie ma'u ke fai.”

“Faá, fakamatala'i ange 'oku makatu'unga 'a e 'i ai pe 'ikai ke 'i ai ha kau palōfita fakaonopōni 'i he mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná.

“Ko ia ai, ko e palopalema pē 'oku fie ma'u ke tali 'e he tokotaha tāla'a kiate iá pe 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a

Molomoná pe 'ikai. He kapau 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, pea tā ko Sisuú ko e Kalaisí, ko Siosefa Sāmitá ko 'Ene palōfita, 'oku mo'oni 'a e Siasi o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní pea 'oku tataki ia he 'ahó ni 'e ha palōfita 'oku ma'u fakahā.

“Ko hotau fatongiá leva ko hono talaki 'o e ongoongoleléi pea fai lelei'i ia. 'Oku 'ikai ke tau fatongi'aki hono tali 'a e ngaahi tāla'a kotoa pē. 'E 'i ai pē 'a e taimi 'e pau ke fakafalala ai 'a e tangata kotoa pē ki he'ene tuí pea pau ke ne tu'u mālohi” (A Witness and a Warning, 4–5).

■ Na'e fai 'e 'Eleta Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha fale'i 'e lava ke tau muimui fakafo'ituitui ki ai pea ke tau vahevahe mo e kau fiefanongó: “Feinga ke lau 'a e Tohi 'a Molomoná koe'uhí ko ha'o loto ki ai, 'o 'ikai ko ha me'a pē ia 'oku fie ma'u ke fai. Feinga ke ke 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. 'I ho'o lau 'a e peesi takitaha, fehu'i loto pē, 'e lava nai 'e ha taha ke fa'u 'a e tohi ko 'enī pe na'e ma'u ia 'o hangē pē ko e fakamo'oni 'a Siosefa Sāmitá?’ Faka'aonga'i e ngaahi akonaki kuó ke akó. Te nau lava ke malu'i koe mei he kovi 'a Sētané. Muimui ki he fale'i 'a Molonái. Fehu'i fakamātoato, 'i he loto mo'oni ki he 'Otuá ko e Tamaí, pea 'i he huafa

'o Sīsū Kalaisi, pe 'oku mo'oni 'a e ngaahi akonaki 'i he Tohi 'a Molomoná (vakai, Molonai 10:3–5). Kole 'i he loto holi mo'oni ke ma'u ha fakamo'oni fakatāutaha ta'e-toeveiveiua. . . . 'Oku ou 'ilo te ke lava ke ma'u ha fakamo'oni fakalaumālie 'oku mo'oni ia. Te ke lava ke 'ilo'i 'oku mo'ui 'a Sīsū Kalaisi, pea ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmita, pea ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e Siasi ia 'o e 'Eikí (vakai ki he Talateu ki he Tohi 'a Molomoná, tautautefito ki he palakalafi faka'osí). Te ke fakamo'oni'i ai 'oku tataki 'e he Fakamo'uí Hono Siasi 'o fakafou mai 'i ha palōfita mo'ui. Ko e ngaahi mo'oni ko 'ení 'e lava ke hoko ia ko ha fakava'e ki ho'o mo'ui" ('i he Conference Report, Oct. 2003, 45; pe *Liahona*, Nōvema 2003, 42).

Fakatatau mo e fakahinohino 'a Sīsū Kalaisi, ne toe fakafoki mai 'a e lakanga fakataula'eikí mo e Siasi 'i He'ene kau tamaio'eikí.

■ Na'e hanga 'e hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongoleleí 'o tuli atu 'a e fakapo'uli 'o e Hē mei he Mo'oni. Ne toe fakafoki mai 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Ne toe fokotu'u 'e he 'Eikí 'a Hono Siasi 'i he māmani 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke lava 'o fakahoko totonu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau fai fakamo'ui 'o e ongoongoleleí ke tokoni ki he kakai ke nau ha'u kia Kalaisi.

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Ngāue 3:20–21
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:30
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 13:1
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:12–13
- Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:72
- Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:5–6

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Ne lea 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'i he loto mālū'ia fekau'aki mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki ko ia ne ma'u pea toe fakafoki mai 'e Pita, Sēmisi mo Sioné 'o pehē:

“'Oku 'ikai ha tu'i, palesiteni, 'ulu ki ha pule'anga pe ko ha tangata pisinisi pe ha fa'ahinga ngāue te ne ma'u ha mafai pehē. . . . Ka na'e foaki ia ki he kau tangata loto-fakatōkilaló ni 'a ia ne nau 'a'eva mo Sīsū pea hoko ko 'Ene kau 'Aposetolo.

“Ko e toko tolu 'o e kau 'aposetolo ne filí—'a Pita, Sēmisi mo Sione —ne nau omi kia Siosefa mo 'Ōliva 'i ha 'feitu'u maomaonganoa' 'i he ve'e Vaitafe Sesikuehaná. Na'a nau hilifaki honau nimá ki hona 'ulú pea foaki kiate kinaua 'a e mafai mā'oni'oni ko 'ení.

“'Oku 'ikai ke tau ma'u 'a e 'ahó, ka 'oku 'omi ha ngaahi fakamo'oni 'oku mahalo ne fakahoko 'eni 'i he konga faka'osi 'o Mē pe ko Sune 'o e ta'u 1829]" (lea na'e fai 'i he Priesthood Restoration 175th Anniversary, May 16, 2004).

■ Na'e fakamo'oni 'a 'Eleta Tevita B. Heiti, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: “['Oku talaki ki māmani 'e he Siasi o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e Siasi ni ko hano toe fakafoki mai ia 'o e Siasi 'o

© 1988 Greg K. Olsen. Courtesy Mill Pond Press mo Dr. Garry Hooper. 'Oua nāa 'ai hano tatau

TUÍ MO E ULUÍ

TALATEU

Ko e 'uluaki tefito'i mo'oni koā 'o e ongoongoleléi 'a e *tuí*? 'Ikai! 'Oku ako'i 'e he tefito 'o e tui hono faá ko e 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi, ko e *tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí*. 'Oku kau 'i he tui kia Kalaisí hano ma'u ha falala mo'oni ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá pea ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i Ia 'o māmaní. 'Oku tau talaki te tau lava 'o foki 'o nofo mo 'etau Tamai Hēvaní 'o kapau te tau fakafalala ki he 'alo'ofa mo e manava'ofa 'a Hono 'Aló pea mo tau talangofua ki He'ene ngaahi fekaú. Ko e taimi 'oku tau tui ai kia Kalaisí, 'oku tau tali 'Ene Fakaleléi mo 'Ene ngaahi akonakí, 'o tau iku ai 'o papitaiso " 'i he vai pea mo e Laumālie" (Sione 3:5).

'Oku faka'ai'ai 'e he tui kia Sīsū Kalaisí 'a e kau faifekaú ke nau ngāue mālohi, talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e ngāue fakafaifekaú, pea mo feinga faivelenga ke ma'u ha kau fiefanongo loto mo'oni. 'Oku 'omi 'e he tuí ha fakapapau 'oku nau fakahoko 'a e ngāue 'a e 'Eiki mo fakafofonga'i Ia 'i he taimi 'oku nau ako'i ai 'a e pōpoaki 'o e fakamo'uí. Ko e taimi 'oku fakatupulaki ai 'e he kau faifekaú 'enau tui fakafofonga'i tui, 'oku nau fakatupulaki ai mo honau mālohi ke ako'i mo tokoní 'a 'enau kau fiefanongó ke nau ului ki he Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí mo 'Ene ongoongolelei kuo fakafoki maí.

Fakatokanga'i ange: 'Oku nofotaha 'a e vahé ni 'i hono mahu'inga 'o e tui kia Sīsū Kalaisí, founga ke ke fakatupulaki ai ho'o tuí, 'ene 'aonga ki he ului 'a ha taha, pea mo e fekau'aki 'a e tuí mo e fakatomalá, papitaisó mo e ma'u 'o e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'óní. Te ke manatu'i na'e

fakamatala'i fakaiiki 'a e fakatomalá 'i he vahe ua 'o e tohi lēsoni ko 'eni 'a e tokotaha akó.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'Oku mahu'inga 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí ki he tupulaki fakalaumālié.
- 'E lava ke tupulaki 'a e tuí.
- 'Oku iku 'a e tuí ki he uluí.
- 'Oku kau 'i he uluí 'a e fakatomalá, papitaisó mo e ma'u 'o e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'óní.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

'Oku mahu'inga 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí ki he tupulaki fakalaumālié

© 1996 Dei Pansan. 'Oua nāa 'ai hano tatau

■ Ko e tui 'oku faka-iku ki he fakamo'uí kuo pau ke fakatefito ia 'i he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. " 'Oku 'uhinga 'a e tui kia Sīsū Kalaisí ke falala kakato kiate Ia—'o falala ki Hono mālohi ta'e fakangatangata, 'i Hono potó mo 'Ene 'ofá. 'Oku kau ai e tui ki He'ene ngaahi akonakí. 'Oku 'uhinga ia

ke ke tui neongo 'oku 'ikai mahino kiate koe 'a e me'a kotoa pē, 'okú Ne fakahokó. . . . 'Okú Ne mateuteu ma'u pē ke tokoni'i koe 'i he taimi 'okú ke manatu'i ai 'Ene folofola: 'Sio pē kiate au 'i he fakakaukau kotoa pē; 'oua 'e tāla'a, 'oua 'e manavahē' (T&F 6:36)" (*Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolesi* [2004], 195–96).

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Áí

- 1 Nīfai 7:12
- 2 Nīfai 9:23
- 2 Nīfai 31:19
- 'Alamā 37:33
- Molonai 7:26
- Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:4

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesitani 'Ēsela Tafu Penisoni 'a e 'uhinga kuo pau ke tau tui ai ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi 'o pehē:

"[Ko e tefito'i mo'oni mahu'inga 'o 'etau tui fakalotú ko e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi. Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke fakatefite 'etau falalá, 'etau 'amanaki, mo 'etau tuí 'i he tokotaha pē ko 'ení? Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e tui kiate Iá, 'ata-mai nongá mo e 'amanaki lelei ki he maama ka ha'ú? . . .]

"[. . . Ko Sīsū Kalaisi toko taha pē 'oku fe'unga mo'oni ke Ne 'omi 'a e 'amanaki, falala, mo e ivi ko ia ke ikuna'i 'a māmani mo mavahe mei hotau ngaahi tōnounou fakaetangata. . . .]

"['Oku 'ikai ko e tui kiate Iá 'a e 'ilo pē 'okú Ne mo'uí. 'Oku mahulu atu ia mei hono fakaha'a'i pē 'o e tuí.]

"['Oku kau 'i he tui kia Sīsū Kalaisi 'a e falala kakato kiate Iá. 'I hono tu'unga ko e 'Otuá, 'okú Ne ma'u ha mālohi, poto mo ha 'ofa ta'e-fakangatangata. 'Oku 'ikai ha palopalema fakaetangata ia te Ne ta'e-malava ke fakalelei'i. Koe'uhí ne hifo 'o mā'ulalo ange 'i he me'a kotoa pē (vakai, T&F 122:8), 'okú Ne 'afio'i ai e founga ke tokoni'i kitautolu ke tau hao mei hotau ngaahi fainga-

ta'a'ia faka'ahó]" ('i he Conference Report, Oct. 1983, 5, 7; pe *Ensign*, Nov. 1983, 6, 8).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē 'oku tokoni 'a e tui ko ia 'oku fakatefite 'ia Sīsū Kalaisi ke tau fakatupulaki ai ha falala ki he 'Otuá:

"[Ko e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ko ha fakapapau ia mo ha falala 'oku 'afio'i mo 'ofa'i kitautolu 'e he 'Otuá pea te Ne fanongo ki he'etau ngaahi lotú pea tali mai kinautolu 'aki e me'a 'oku lelei taha kiate kitautolú.

"[Ko hono mo'oni, 'e fakahoko 'e he 'Otuá 'o lahi ange 'i he me'a 'oku lelei ma'atautolú. Te Ne fai 'a ia 'oku lelei ma'atautolú pea mo e fānau kotoa 'a 'etau Tamai Hēvaní. Ko e fakapapau'i ko ia 'oku 'afio'i 'e he 'Eiki 'o lahi ange 'i he me'a 'oku tau 'iló pea te Ne tali 'etau ngaahi lotú 'i ha founga 'e lelei kiate kitautolú pea ki he kotoa 'o 'ene fānau kehé ko e konga mahu'inga ia 'o e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi. . . .]

"[Kuo pau ke fakakau 'i he tuí 'a e falalá. . . . 'I he'etau ma'u 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, kuo pau ke tau falala kiate Ia. Kuo pau ke tau falala kiate Ia pea tau fiamālie ke tali 'a Hono finangaló, 'o 'ilo'i 'okú Ne 'afio'i 'a e me'a 'oku lelei taha ma'atautolú. . . .]

"[. . . Ko hono ngāue 'aki ko ia 'o e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi 'oku makatu'unga ma'u pē ia 'i he ngaahi fono 'o e langí, ki he angalelei, finangalo,

poto mo e taimi 'a e 'Eiki. Ko hono 'uhinga ia 'oku 'ikai ai ke tau lava ke ma'u 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ta'e kau ai 'a e falala kakato ki he finangalo 'o e 'Eiki pea 'i he taimi 'a e 'Eiki. 'I he'etau ma'u 'a e fa'ahinga tui mo e falala pehē ki he 'Eiki, te tau ma'u 'a e malu mo'oni 'i he'etau mo'uí. . . .]

"['Oku teuteu'i koe 'e he tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ki ha fa'ahinga me'a pē 'i he mo'uí. 'Oku hanga 'e he fa'ahinga tui ko 'ení 'o teuteu'i koe ke ke fehengahangi mo e ngaahi faingamālie 'o e mo'uí—ke puke 'a e ngaahi faingamālie 'oku tau ma'ú pea ke vilitaki neongo 'a e ta'efiamālie 'i he ngaahi faingamālie ko ia kuo molé]" ("Tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi," *Tūhulu*, Siulai 1994, 126–28).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā

" 'Oku kau 'i he tui kia Sīsū Kalaisi 'a e falala kakato kiate Iá."

" 'Oku teuteu'i koe 'e he tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ki ha fa'ahinga me'a pē 'i he mo'uí."

Uá ‘a e founa te tau lava ai ‘o ‘ilo ‘a e taimi ‘oku fenāpasi ai ‘etau tuí mo e finangalo ‘o e ‘Otuá ‘o pehē:

“Te tau ‘ilo fēfē ‘oku fenāpasi ‘etau tuí mo e finangalo ‘o ‘etau Tamai Hēvaní pea ‘oku hōifua ki he me‘a ‘oku tau fekumi ki ai? Kuo pau ke tau ‘ilo e folofola ‘a e ‘Otuá. Ko e taha e ngaahi ‘uhinga ‘oku tau fakafemo‘uekina’i ai kitautolu ‘i he folofolá ke ‘ilo’i e ngaahi fengāue‘aki ‘a e Tamai Hēvaní mo e tangatá talu mei he kamata‘angá. Kapau ‘oku fehanganagai e ngaahi holi hotau lotó mo e folofolá, pea ta ‘oku tonu ke ‘oua te tau toe fekumi ki ai.

“Hokó, kuo pau ke tau talangofua ki he fale‘i ‘a e kau palōfita ‘o e ngaahi ‘aho kimui ní ‘i he‘enau fai mai e ngaahi fakahinohino fakalaumālié.

“ ‘Ikai ngata aí, kuo pau ke tau fifili mo lotu pea fekumi ki he fakahinohino ‘a e Laumālié. Ka tau ka fai ia, kuo ‘osi tala‘ofa e ‘Eikí, “Te u fakahā kiate koe ‘i ho ‘atamai pea ‘i ho lotó, ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘a ia ‘e hoko mai kiate koe pea ‘e nofo ‘i ho lotó’ [T&F 8:2].

“ ‘E toki fakaivia pē kitautolu ke tau ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku tau fekumi ki ai, ‘o ka fenāpasi ‘etau tuí mo e finangalo ‘o ‘etau Tamai Hēvaní” (‘i he Conference Report, Oct. 2002, 90; pe *Liahona*, Nōvema 2002, 84).

‘E lava ke tupulaki ‘a e tuí.

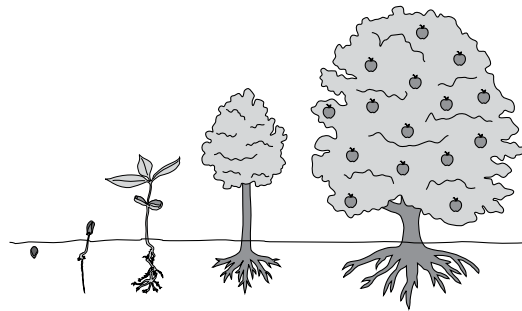
■ ‘Oku anga fēfē ha‘atau ma‘u ha tui ‘oku lahi ange? Ko e tuí ko ha me‘a‘ofa ia mei he ‘Otuá kuo pau ke tau holi mo fekumi ki ai. ‘Oku ako‘i ‘e he Bible Dictionary “neongo ko e tuí ko ha me‘a‘ofa, kuo pau ke tanumaki mo fekumi ki ai kae ‘oua kuo tupu mei he kihí‘i tenga‘i ‘akau ‘o hoko ko ha fu‘u ‘akau lahi” (“Faith,” 670). Na‘e fakamatala‘i ‘e ‘Eletā Niila A. Makisuale, ne hoko ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘o pehē, “ ‘Oku fie ma‘u ‘e he tuí ke tanumaki mo‘oni, he ‘oku ‘ikai tu‘u ma‘u; ka ‘ikai ke tupu ‘oku holo” (*Lord, Increase Our Faith* [1994], 1).

Na‘e mahino ki he kau ākongá ‘a e Fakamo‘uí ‘a e fie ma‘u ke ‘i ai ha tui ‘oku lahi angé. Na‘a nau tau-tapa, “ ‘Eiki, fakalahi ‘emau tuí” (Luke 17:5). ‘Oku mahu‘inga ‘a e mahino ko ia e founa ki hono fakatupulaki ha tui ‘a ha tahá ki he ola lelei ‘o e ngāue fakafaifekau.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Ai

- Loma 10:17
- Sēkope 4:6
- Hilamani 3:35

Hiki ‘i ho‘o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma‘u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na‘e fakamatala‘i ‘e ‘Eletā Siosefa B. Uefilini ‘a e me‘a te tau lava ‘o fai ke fakatupulaki ai ‘a e tuí ‘o pehē: “Kapau te tau ako, fifili, mo lotu, ‘e tupulaki ‘a ‘etau tui ki he ngaahi me‘a ta‘e hā mai mo mo‘oni ‘a e ‘Otuá. ‘O a‘u ai pē kapau te tau kamata ‘aki ha ‘kihi‘i kongá sí‘i ‘o e tuí, . . . [Pea a‘u ai pē kapau he ‘ikai ke tau] lava ‘o fai ha me‘a lahi ange ‘i he holi pē ke tui’[‘Alamā 32:27; vakai foki, v. 28–43], ‘aki ha tokanga mo‘oni, ‘e kei lava pē ke tupu ha kihí‘i tenga ‘o e tuí ‘o hoko ko ha fu‘u ‘akau ma‘ui‘ui mo mālohi mo fua ‘o e fakamo‘oní” (‘i he Conference Report, Oct. 1998, 32; pe *Liahona*, Sānuai 1999, 31).

■ ‘I he‘ene kei hoko ko e mēmipa ‘o e Kau Fitungofulú, ne fokotu‘u mai ‘e ‘Eletā Sione K. Kāmaka ‘a e ngaahi founa ke fakatupulaki‘aki ‘etau tuí ‘o pehē:

“ ‘Oku fie ma‘u ‘a e falala ki he ‘Eikí ‘aki hotau lotó kotoa ke fakatupulekina ‘a ‘etau tuí.”

“ ‘Oku fie ma‘u ‘a e falala ki he ‘Eikí ‘aki hotau lotó kotoa ke fakatupulekina ‘a ‘etau tuí. He ‘ikai lava ke tau pehē, ‘Kuo lahi e me‘a kuo tau fai pea ‘oku ‘i ai ‘etau totonu ke mālōlō.’ Pea

‘oku ‘ikai foki ke fakatupulaki ia ‘i ha‘atau faka‘uhinga‘i, ‘uhinga fakapoto pe fakafilōsofia. Ka kuo pau ke tau:

• “Fai ‘a ia ‘oku totonú pea ngāue ma‘á e ‘Eikí he ‘oku tau ‘ilo, falala pea ‘ofa kiate Ia ‘aki hotau lotó kotoa.

“‘Oua na’a tukuloto’i ha fakakaukau ‘o pehē ‘oku ‘i ai ‘etau totonu ke ma’u ha fa’ahinga pale pe fakamālō koe’uhí ko e ngaahi me’a ‘oku tau fakahokó, neongo ko e mo’oni ‘e toki ma’u ‘a e palé ‘amuiange.

“• Kole, kumi pea tukituki ‘i he loto fakatōkilalo.

“• ‘Oua na’a ke teitei fai tu’utu’uni ki he ‘Eikí he ‘oku tau mo’ua ma’u pē kiate Ia.

“• Tuku ke Ne fai ‘a e tu’utu’uni aofangatukú ‘i he me’a kotoa pē, ‘o fakakaukau ma’u pē ‘‘Oua na’a fai hoku lotó, ka ko e finangalo ‘O’ou.’

“• Mateuteu ke feilaulau, ‘o a’u pē ki he maté ‘i he kotoa ‘etau mo’ui fakamatelié.

“ ‘I he’etau hoko ko e mēmipa ‘o e Siasi ‘o e ‘Eikí, ‘e lava ke tau fakatupulaki ‘etau tuí, kapau te tau loto ki ai, ‘aki ‘etau fai ‘a e me’a ‘o lahi ange ‘i he me’a ‘oku fie ma’u ke tau fai ‘i he ongoongoleléi pea fakatupulaki ‘a e falala kakato ki he ‘Eikí’ (“Lord, Increase Our Faith,” *Ensign*, Mar. 2002, 57).

■ Ne fakahoko mai ‘e ‘Eletā Lisiate G. Sikoti ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a e ngaahi founa ke fakatupulaki ai ‘a e tuí ke ne ma’u ha mālohi tu’u ma’u ‘i he’etau mo’ui, ‘o pehē:

“Ko e tuí ‘oku ‘ikai ko ha ‘āvea ‘a e fakakaukau pe ko ha me’a mana, ka ko ha mālohi ‘oku fakatefito ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni ta’engata. Ko e taha nai koe ‘o kinautolu ne feinga ke ngāue ‘aki ‘a e tuí peá ke ongo’i ‘oku ‘ikai hano ‘aonga? Kapau ko ia, ‘oku ngalingali ‘oku te’eki ke mahino kiate koe peá ke muimui ki he ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku fakava’e ai ‘a e tuí. . . .

“Te ke ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o ho’o tuí ‘i he taimi te ke muimui ai ki he ngaahi tefito’i mo’oni kuo fokotu’u ‘e he ‘Otuá ke ngāue ‘aki iá. Ko ha ni’ihi ‘eni ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni:

“• Falala ki he ‘Otuá pea mo ‘Ene fie tokoni ‘i he taimi ‘okú ke fie ma’u aí, tatau ai pē pe ko e hā hano lahi ‘o e faingata’á.

“• Talangofua ki He’ene ngaahi fekaú pea mo’ui ke ke lava ‘o fakamo’oni’i ‘e lava ‘o falala atu kiate koe.

“• Ongongofua ki he ue’i vanavanaiki ‘a e Laumālié.

“• Fakahoko ‘i he lototo’a ‘a e ue’i ko iá.

“• Kātaki pea mo loto mahino ‘i he taimi ‘oku tuku ai ‘e he ‘Otuá ke ke faifeinga ke ke tupulakí pea

mo e taimi ‘oku māmālie mo ma’u fakakongokonga ai ‘a e talí ‘i ha vaha’a taimi lōloa. . . .

“Te ke lava ‘o ako ke ngāue lelei ange ‘aki ‘a e tuí ‘i ha’o faka’aonga’i ‘a e tefito’i mo’oni na’e ako’i ‘e Molonai: ‘Ko e tuí ko ha ngaahi me’a ia ‘oku ‘amanaki ki ai, kae ‘ikai mamata ki ai; ko ia, ‘oua te mou fakakikihí koe’uhí ko e ‘ikai te mou mamata ki aí, he ‘oku ‘ikai te mou ma’u ha fakamo’oni kae ‘oua kuo hili hono ‘ahi’ahi’i ‘a ho’omou tuí’ [‘Eta 12:6; ko e toki tānaki atu ‘a e mata’itohi fakahihifí]. Ko ia, ko e taimi kotoa pē ‘oku ‘ahi’ahi’i ai ho’o tuí—‘a ia ko ha’o ngāue tu’unga ‘i ha ue’i, te ke ma’u ha fakamo’oni pau ki he Laumālié. ‘E fakamālohia ‘e he ngaahi ongo ko iá ho’o tuí pea ‘i ho’o toutou fai ‘eni, ‘e faka’au ke toe mālohi ange ia. . . .

“Na’a mo ho’o fakahaa’i ho’o tui mālohi tahá, he ‘ikai fa’a tali vave atu ma’u pē ‘a e ‘Otuá ‘o fakatatau mo ho’o ngaahi fie ma’u. Ka ‘e tali atu ‘e he ‘Otuá ‘o fakatatau mo e me’a ‘oku lelei taha ma’au ‘i He’ene palani ta’engata. ‘Okú Ne ‘ofa ‘iate koe, ‘i ha tu’unga ‘oku ‘ikai lava ke ke ‘ilo’i ‘i he mo’ui fakamatelié ni ‘a hono lahi mo hono lolotó. Ko hono mo’oni foki, kapau ne ke ‘ilo kánokato ‘a ‘Ene palani, he ‘ikai ke ke teitei kole ki he ngaahi me’a ‘oku fehangahangi mo iá, neongo kapau ‘e ‘ahi’ahi’i koe ‘e ho lotó ke ke fai pehē. Ko e tui mo’oni ‘okú Ne ‘omi ha mahino mo ha mālohi ke tau tali ‘a e finangalo ‘o ‘etau Tamai Hēvani ‘i he taimi ‘oku kehe ai ia mei ha’atautolú. Te tau lava ‘o tali ‘a Hono finangaló ‘i he loto nonga mo e loto mahino, ‘o falala ‘oku mahulu hake hono poto kilukilua ‘i he me’a ‘oku malava ke mahino kakato ‘i He’ene palani kiate kitautolú, ‘i he taimi ‘oku folahi māmālie mai aí’” (‘i he Conference Report, Apr. 2003, 78–79; pe *Liahona*, Me 2003, 76–77).

■ Na’e fokotu’u mai ‘e Palesiteni Sēmisi E. Fausi, ko ha tokoni ‘i he Kau Palesiteni’i ‘Uluakí, ha ngaahi founa ke pukepuke ai ‘a e tuí ‘o pehē: “Koe’uhí ke tau poupou’i ‘a e tuí, kuo pau ke tau taki taha loto [fakatōkilalo] mo ‘ofa, manava’ofa mo foaki ‘ofa ki he masivá mo e paeá. ‘Okú toe pouaki foki ‘a e tuí ‘e he ngaahi ongo fakalaumālie ‘oku ma’u faka’aho ‘i he’etau tū’ulutui ‘o lotú. ‘Okú kamata fakafo’ituitui ia ‘ia[te] kitautolu pea toki hoko atu ki hotau ngaahi fāmili ‘oku nau loto ke fokotu’u ma’u ‘i he mā’oni’oni. Ko e faitotonú, anga molumalú, anga faka’ei’eikí mo e anga-ma’á, ko ha ngaahi konga mahu’inga kotoa ia ‘o ‘etau tuí pea te nau ‘omi ha unga’anga ki hotau laumālié’” (‘i he Conference Report, Apr. 2000, 22; pe *Liahona*, Siulai 2000, 22).

‘Oku iku ‘a e tuí ki he uluí.

■ Kuo pau ke ‘oua na’a ngata pē ‘i he mahino ki he kau faifekau ‘a e founga ke fakatupulaki ai ‘enua tuí, ka kuo pau ke nau ako ke tokoni ‘o fakamālohia ‘a e tui ‘a kinautolu ‘oku nau ako’i. Ko e taimi ‘oku ako’i ai ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, ‘oku tō ai ha tenga ‘o e tuí ‘i he loto ‘o e fiefanongó pea kamata leva ke tupu ‘a e tuí. ‘E lava ‘a e tui ko ‘eni ke iku ki ha ongo ‘okú ke ‘ilo’i mo fakapapau’i ai hono mo’oni ‘o e pōpoakí. Ko e taimi ‘e hoko mai ai ‘a e ongo ko iá, ‘e tupulaki leva ‘a e tuí ‘o a’u ki ha holi ke tali ‘a e pōpoakí mo mo’ui ‘aki ‘a e ngaahi tu’unga mo’ui ‘o e ongoongolelei. Ko e ma’u ‘o ha fakamo’oni mo e uluí ko e ola ia ‘o ha tui ne tanumaki.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Afí

- 2 Nifai 31:19–20
- ‘Alamā 32:7–8, 28–29, 41

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufolofola ko ‘eni.

■ Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Lōpeti D. Heili ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ko e tuí ko ha kongā ia ‘o e kelekele mo’ui ‘okú ne tanumaki ‘a e uluí:

“Ko e fuofua tenga ‘o e uluí ‘oku kamata ia ‘i hono fakatokanga’i ‘a e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi pea mo holi ke ‘ilo ‘a e mo’oni fekau’aki mo Hono Siasi kuo fakafoki maí. ‘Tuku ‘a e holí ni ke ngāue ‘iate kimoutolu’ (‘Alamā 32:27). ‘Oku hangē ‘a e holi ke ‘ilo ‘a e mo’oni ko ha tenga’i ‘akau ‘oku tupu ‘i he kelekele lelei ‘o e tuí, fa’a kātaki, faivelengá, pea mo e feifeingá’i (vakai, ‘Alamā 32:27–41). . . .

© 1987 Robert T. Barrett. ‘Oua na’a ai hano talau

“. . . ‘I he founga ko ‘eni ‘o e liliú ‘oku tau fakahoko ai ‘a e fakatomala ko ē ‘okú ne ‘omi ‘a e loto fakatōkilaló mo e loto mā’ulalo pea mo e laumālie mafesifesí—‘okú ne teuteu’i kitautolu ki he papitaisó, fakamolemole ‘o ‘etau ngaahi angahalá, pea mo hono ma’u ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. Pea ‘i ha vaha’a taimi, ‘e tu’unga ‘i he’etau tui faivelengá, ha’atau ikuna’i hotau ngaahi ‘ahí’ahí mo e

faingata’á mo tau kātaki ki he iku’angá” (‘i he Conference Report, Apr. 1997, 111; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 95).

■ Na’e fakamamafa’i ‘e Palesiteni Melioni G. Lomeni, ‘a ia ne hoko ko ha tokoni ‘i he Kau Palesitenisi ‘Uluaki ko e tuí ko ha kongā mahu’inga ia ‘o e uluí: “[‘Oku ‘uhinga ‘a e uluí ke tafoki mei ha tui pe fa’ahinga tō’onga ki ha me’a ‘e taha. Ko e uluí ko ha liliu fakalaumālie ia mo fakaetō’onga mo’ui. Ko e uluí ‘oku ‘ikai ngata pē ‘ene fakafōtunga mai ‘a e tali ‘a Sīsū Kalaisi mo ‘Ene ngaahi akonaki ‘i he ‘atamaí ka ‘okú ne toe faka’ai’ai ‘i loto ‘iate ia ha tui kiate Ia mo ‘Ene ongoongolelei, [ko ha] tui ‘okú ne fakahoko ha liliu, ko ha liliu mo’oni ‘i he mahino ‘a ha taha fekau’aki mo e ‘uhinga ‘o e mo’ui mo ‘ene mateaki’i ‘a e ‘Otuá ‘i he me’a ‘oku mahu’ingá, ‘i he’ene fakakaukaú, pea mo e ‘ulungāngá. Ko e taha ‘oku ului kakato mo’oni, kae holi ki he ngaahi me’a ‘oku fehanganagai mo e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi ‘oku mate ia. Ko e me’a ‘oku totonu ke fetongi ‘aki ko ha ‘ofa ki he ‘Otuá, pea loto fakapapau mo’oni mo tukupā ke tauhi ‘ene ngaahi fekaú]” (‘i he Conference Report, Guatemala Area Conference 1977, 8).

■ Na’e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī ko e uluí ‘oku kamata ia ‘aki ha fanga ki’i sitepu iiki ‘o e tuí: “ ‘I he uluí, ‘oku ki’i fanongo ai ‘a e taha fiefanongó ki he Siasí. Mahalo ‘e ki’i lautohi. Ka ‘oku ‘ikai, pea he ‘ikai ke mahino ki ai hono lelei ‘o e Siasí. Ka ‘o kapau ‘oku mo’oni ‘ene fekumí, ‘e loto fie tū’ulutui ‘o lotua ia, pea ‘e ue’i ‘e he Laumālie hono lotó, ‘o ngali vaivai pē. ‘O ne fakahinohino ia ki he feitu’u totonú. Te ne fakatokanga’i ha ki’i kongā ‘o ha me’a ne te’eki mamata ai kimu’a. Ka ‘i he tuí, tatau ai pē pe te ne ‘ilo’i pe ‘ikai, ‘e ki’i laka atu. Pea toe taha atu, ‘o ne ma’u ha mahino lahi ange ki ai” (‘i he Conference Report, Apr. 2002, 84; pe *Liahona*, Siulai 2002, 80).

■ Na’e me’a foki ‘a Palesiteni Hingikelī ki he fa’ahinga tanumaki ‘e lava ‘e he tui ‘a e kāingalotú ‘o fakahoko ki he tui toki kamakamata/moto hake ‘a e kau fiefanongó:

“ ‘Oku hangē ‘a e tui ‘a ha tokotaha fiefanongó ko ha va’akau ‘oku kei mata ‘oku li atu ki ha loto afi. ‘Oku fakamāfana’i ia ‘e he afi, pea mōmoa ai pea kamata leva ke vela. Ka ‘o kapau ‘e toe to’o ia mei ai, ‘e ‘ikai lava ia ‘o vela ‘iate ia pē. ‘Oku holo leva hono uló ‘o mate. Ka ‘o kapau ‘e tuku ia ‘i he ‘afi, ‘oku kamata ia ke ulo lahi. Pea ‘e ‘ikai fuoloa kuo

hoko ia ko ha kongā ‘o e afi ulo kakahā ‘o ne tutu ai ke vela mo ha ngaahi ‘akau mata kehe.

“Ko ia ‘e hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ‘oku pehē pē mo e ngāue mahu’inga ko ‘eni ‘o e tuí, ‘okú ne pou pou’i hake ‘a e kakai ‘i he māmani lahí ni mo fakatupulekina ‘enau ‘ilo ki he ngaahi hala ‘o e ‘Eikí pea mo fiefia lahi ange ‘i he muimui ki He’ene sīpingá” (‘i he Conference report, Apr. 2002, 86; pe *Liahona*, Siulai 2002, 82).

‘Oku kau ‘i he uluí ‘a e fakatomalá, papitaisó mo hono ma’u ‘o e me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni.

■ ‘I he uluí, ‘oku hanga ‘e he tuí mo e fakatomalá ‘o teuteu’i ‘a e kau fiefanongó ki he ngaahi ouau ‘o e papitaisó mo e hilifakinimá. ‘Oku mahu’inga ‘a e papitaisó mo hono ma’u ‘o e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he

hilifaki ‘o e nimá ke te hoko ai ko ha mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.

Ngaahi Potufofolola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Mātiu 3:16
- Sione 3:5
- 2 Nīfai 31:13, 17
- Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:3–4

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufofolola ko ‘eni.

■ Na’e ako’i ‘e ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi ‘oku fie ma’u ‘e he uluí ha loto ‘aki kakato ke tukuange ‘a e ngaahi tō’onga ko ia ‘oku fehanganagai mo e ngaahi akonaki ‘o e ongoongolelei kuo fakafoki maí: “‘Oku fakatukupaa’i kitautolu ‘e he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi ke tau liliu. Ko e ‘fakatomalá’ ko e pōpoaki ia ‘oku tā tu’o lahi taha hono lea ‘akí, pea ‘oku ‘uhinga ‘a e fakatomalá ke tukuange kotoa ‘a ‘etau ngaahi angafaí—fakafo’i-tuitui, fakafāfāfā, fakamatakali mo

“Ko e uluí ko ha liliu fakalaumālie ia mo fakatō’onga mo’ui.”

fakafonuá—‘a ia ‘oku fepaki mo e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. Ko e taumu’a ‘o e ongoongolelei ke liliu ‘a e kakai hangē ko kitauá, ke nau hoko ko ha kakai fakalangí, pea ‘e fie ma’u ki ai ha liliu ia” (‘i he Conference Report, Oct. 2003, 39; pe *Liahona*, Nōvema 2003, 37).

■ Na’e ako’i ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘eni fekau’aki mo e ouau ‘o e papitaisó:

“ ‘E sai ange ha’amou papitaiso ha tangai ‘one-‘one ‘o lau ko ha tangata ia, kapau ‘oku ‘ikai fakataumu’a ia ki hono fakamolemole’i ‘o e ngaahi angahalá pea ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni. ‘Oku tatau ‘a e papitaiso ‘i he vaí [mo] ha papitaiso fakakonga pē, pea ‘oku ‘ikai hano ‘aonga kapau ‘oku ‘ikai kau ai hono kongā ‘e tahá—‘a ia ko e papitaiso ‘aki ‘a e Laumālie Mā’oni’oni. . . .

“ . . . Ko e papitaiso ‘i he vaí ta’e kau ki ai ‘a e papitaiso ‘o e afí mo e Laumālie Mā’oni’oni, ‘oku ta’e-‘aonga ia; kuo pau ke na ō fakataha ma’u pē pea he ‘ikai ke lava ke fakamavahevahe’i kinaua” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 314, 360).

■ Na’e ako’i ‘e Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni Le’ole’o ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘oku totonu ke mahino ki he kau faifekau’i ko e papitaisó ‘oku ‘ikai ko ha ouau pē ‘o e vai:

“Ko e taimi te ke ako’i ai ‘a e kau fiefanongó mo teuteu’i kinautolu ki he papitaiso ‘aki ‘a e vaí, kuo pau ke ke toe fakakaukau ki he me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni—‘a e papitaiso ‘aki ‘a e afí. Fakakaukau’i ia ‘o hangē ha fo’i sētesi pē ‘e tahá. ‘Oku ‘uluaki hoko mai ‘a e papitaiso ‘aki ‘a e vaí pea toki hoko mai ‘a e papitaiso ‘aki ‘a e afí.

“Mahalo ‘e fehu’i atu ‘e ha taha, ‘ ‘Oku fefē ngāué?’ pe ‘ ‘Oku ‘i ai ha taha ‘okú ke ako’i?’

“[Ko ho’o talí ‘e peheni, ‘ ‘Io, ‘oku ‘i ai ‘ema fāfāfā ‘oku teu ke papitaiso mo hilifakinima, ke nau ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni.’ Kau toe fakaongo atu, ke papitaiso mo ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni—fakataha’i e ongo me’a ko iá” (*The Gift of the Holy Ghost: What Every Missionary Should Know—and Every Member As Well* [lea ‘i ha seminā ma’á e kau palesiteni fakamisiona fo’ou, June 24, 2003], 2).

“ ‘Oku fakatukupaa’i kitautolu ‘e he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi ke tau liliu.”

© 2001 Derek Israelsen. Oua nāā ai hano tātāu

■ Na'e me'a 'a 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, fekau'aki mo kinautolu kuo te'eki ai ke nau ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'o pehē: " 'E lava ke toki hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko hanau

takaua ma'u pē 'o ka nau ka faitōnunga mo fakahoko e ouau 'o e papitaisó mo hilifakinima 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e mafai totonú. Ka 'e lava pē ke fakamo'oni' 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki ha ki'i tamasi'i pe taha lahi 'i he te'eki ke papitaisó 'a e mo'oni 'oku toputapú. Kuo pau ke nau mo'ui 'aki e fakamo'oni ko iá ke tu'u ma'u, te ne tataki kinautolu ki he lelei, mo 'ai ke nau tali mo tauhi e ngaahi fuakava 'a ia te ne 'omai 'a e feohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni" ('i he Conference Report, Apr. 1996, 84; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 68).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Sēmisi E. Faust 'e lava ke ma'u 'e ha taha fakafaituitui ha fakamo'oni ki he mo'oni kimu'a pea toki papitaisó, ka, kapau 'e 'ikai 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'e fakangatangata 'a e tokoni 'a e Laumālie:

"Kuo tokolahi ha kakai 'i tu'a 'i he Siasí kuo nau ma'u ha fakahā 'i he mālohi o e Laumālie Mā'oni'oni, 'o fakaloto'i 'a kinautolu ke nau tui ki hono mo'oni 'o e ongoongolelei. 'Oku lava 'e he kakai 'oku nau fie 'ilo mo'oni 'o ma'u 'i he mālohi ko iá ha fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei kimu'a pea nau toki papitaisó. Ka neongo iá, 'oku fakangatangata pē 'a e ngaahi ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni kapau 'oku te'eki ma'u 'e ha taha 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

" Ko kinautolu 'oku nau ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni hili 'a e papitaisó mo e fakama'u ke hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, te nau lava 'o ma'u ha maama mo ha fakamo'oni lahi ange. 'Oku tu'unga ia 'i he hoko 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko ha 'fakamo'oni tu'u ma'u mo ha me'a-foaki fakalaumālie mā'olunga ange 'i he ngaahi founa fakahā maheni mei he Laumālie

Mā'oni'oni' ['i he James R. Clark, comp., *Messages of The First presidency 'o The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. (1965–75), 5:4]. Ko e fakakoloa mā'olunga tahā ia koe'uhí he ko e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'e lava ke ne hoko ko ha '[koa fakama'a ke ne fufulu ha taha mo fakamā'oni'oni'ia mei he angahala kotoa pē]' [Bible Dictionary, "Holy Ghost," 704]" ('i he Conference Report, Mar.–Apr. 2001, 73; pe *Liahona*, Siulai 2001, 70).

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- Fakakaukau'i 'a e Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:4. 'Okú ke pehē ko e hā e 'uhinga 'oku mahu'inga ai hono hiki 'o e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouaú 'i he hokohoko ko iá? 'Okú ke pehē ko e hā 'oku hiki mu'omu'a ai 'a e tui kia Sisū Kalaisí?
- Ko e hā te ke lava 'o fai ke fakatupulaki ai ho'o tui kia Sisū Kalaisí?
- 'Oku 'uhinga ki he hā ke *faka'aonga'i* ho'o tui kia Sisū Kalaisí?
- Kapau 'okú ke ngāue mo ha kau fiefanongo 'oku nau pehē 'oku nau loto ke nau tui ki he talanoa 'o e 'Uluaki Mata Me'a-Hā-Mai mo e Tohi 'a Molomoná, ko e hā ha'o fale'i ke nau fakahoko? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā 'oku hoko ai 'a e papitaiso 'aki 'a e vai ko ha "konga pē 'o e papitaisó"?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAI

- Ako ma'uloto 'a e Hepelū 11:1; 'Alamā 32:21; mo e 'Eta 12:6.
- Toe fakamanatu 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku fakailonga'i atu he lea 'a 'Eletā Sione K. Kāmaká (p. 96) mo 'Eletā Lisiate G. Sikoti (p. 97). Fakakaukau ki he founa 'oku fenāpasi ai ho lotó mo e me'a 'okú ke lavá mo e ngaahi me'á ni takitaha. Fili ha tafa'aki 'e taha pe ua te ke fie fakalei'i peá ke fa'u ha palani 'e a'usia ai 'a e fakalalakaka ko iá. Vahevahe 'a e palani ko iá mo ho'o Tamai Hēvaní 'i ha lotu mo ke kole ke tokoni 'o fakatupulaki ho'o tuí.

TEUTEU FAKATU'ASINO MO FAKAELOTO

TALATEU

Kuo pau ke teuteu'i 'e he kau teuteu ngāue fakafaipekaú kinautolu ki he ha'aha'a 'o e ngāue fakafaipekaú. Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī hono mahu'inga 'o e ma'u ha mo'ui lelei fakatama'i mo fakasinó 'i he lolotonga 'o e ngāue fakafaipekau taimi kakató 'o pehē:

"Ko e ngāue ni 'oku faingata'a. 'Okú ne fie ma'u ha ivi mo e longomo'ui. 'Okú ne fie ma'u 'a e atamai 'ā'āa mo e ivi lahi. . . .

". . . Ko e ngāue fakafaipekaú 'oku 'ikai ko ha totonu ia 'i he Siasí. Ko ha ui ia 'oku fai mei he Palesiteni 'o e Siasí kiate kinautolu 'oku taau mo malava ke fakahoko iá. . . .

" 'Okú mahu'inga lahi 'a e mo'ui fakasinó mo fakatama'i. . . .

" 'Okú 'i ai ha mātu'a 'oku nau pehē, 'Kapau te tau lava 'o 'ave 'a Sione ke ngāue fakafaipekau, 'e tāpuaki'i ia 'e he 'Eikí ke mo'ui lelei.'

" 'Okú 'ikai ke anga pehē ia. Ka 'oku tatau ai pē pe ko e hā 'a e puke pe palopalema fakasinó mo fakatama'i 'o e faipekaú 'oku hū mai mo ia ki he mala'e 'o e ngāue, 'oku toe fakautuutu ia 'i he lahi 'o e ngāue.

"Kuo pau ke tau siofi 'a e mo'oní. 'Okú tau fakamoleki ha lauimiliona 'i he tafa'aki fakafaito'ó mo ha ngaahi houa ta'efa'alaua 'i hono tokoni'i kinautolu 'oku 'i ai 'enau palopalema 'okú ne fakafe'ātuningia'i kinautolu ke 'oua te nau lava 'o ngāue. . . .

". . . 'Okú 'i ai ha ngaahi feitu'u kehe 'e lava ke ngāue ai kinautolu 'oku 'i ai hanau ngaahi faingata'a'ia ke ngāue pea 'e ma'u ai pē ha ngaahi fakafaipekaú 'i he me'a te nau faí. Pea 'e kei tāpuaki'i ai pē kinautolu 'e he 'Eikí 'i he me'a te nau lava ke fakahoko. . . .

"Tuku mu'a ke u fakamamafa'i atu 'oku tau fie ma'u ha kau faipekau, ka kuo pau ke nau malava 'o fai 'a e ngāue. . . .

" 'Okú mahu'inga lahi 'a e mo'ui fakasinó mo fakatama'i."

" 'Okú totonu ke 'i ai ha loto holi mo ha loto vėkeveke ke ngāue ma'a e 'Eikí ko Hano kau 'amipasitoa ki māmani. Pea kuo pau ke mo'ui lelei mo ivi lahi, 'o fakatou fakasinó mo fakatama'i, he 'oku mamafa 'a e ngāue, lōloa

mo e houa ngāue, pea 'e ala mafatukituki mo hono ha'aha'a" ("Ngāue Fakafaipekaú," *'Uluaki Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakaemāmani Lahí*, Sānuali 2003, 21–22).

'E hanga 'e ha mahino 'o e natula faingata'a 'o e ngāue fakafaipekaú mo e mateuteu lelei fakatama'i mo fakaelotó 'o fakalelei'i 'a e malava ko ia 'a e taha teuteu ngāue fakafaipekaú ke fakaangaanga ki ha tō'onga mo'ui fo'ou pea mo lavame'a 'i he ngāue 'a e 'Eikí.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAAHI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'Okú totonu ke teuteu 'a e kau teuteu ngāue fakafaipekaú ki he ngaahi fie ma'u fakatama'i mo fakaeloto 'o e ngāue fakafaipekau taimi kakató.

- 'Oku 'i ai ha ngaahi tafa'aki faka'e'i'eiki kehe mei he ngāue fakafaifekau taimi kakatō ma'anautolu fakafa'ituitui 'oku faka'atā 'e he kau taki lakanga fakataula'eiki ko'e'uhí ko ha'anau tu'unga fakasino pe fakaeloto.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

'Oku totonu ke teuteu 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekau ki he ngaahi fie ma'u fakatu'asino mo fakaeloto 'o e ngāue fakafaifekau taimi kakatō.

■ Ko e ngāue fakafaifekau 'oku faingata'a mo lahi hono ngaahi fie ma'ú. 'Oku faka'amu ke mateuteu 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekau ki he ngāue 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau. 'Oku 'ikai ngata 'eni 'i he'enau tu'unga mo'ui tāú ka 'oku kau ai mo ha'anau teuteu fakaesino, faka'atamai mo fakaeloto. Kapau 'oku fekuki ha faifekau mo ha palopalema fakatu'asino pe faka'atamai, 'e faingata'a'ia ia 'i he tafa'aki ko 'eni 'i hono langa 'o e pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku toe mahu'inga foki 'a e mo'ui lelei faka'atamai mo fakaelotó ki he lavame'a 'a ha faifekau 'i he tokoni ki he 'Eikí 'aki "homou lotó, iví, 'atamaí mo e mālohí kotoa" (T&F 4:2). 'E hanga 'e hano fakatupulaki ha tō'onga lelei 'o e kaí, fakamālohisinó, mohé mo e ma'a fakafa'ituitui 'o fakalelei'i 'a e tu'unga fakaangaanga 'a e faifekau ki he 'ātakai 'o e ngāue fakafaifekau.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Ái

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:2
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:124

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'eni.

■ Na'e fale'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'a e kau taki lakanga fakataula'eiki 'i honau fatongia ke fakakaukau'i 'a e mateuteu fakasino mo fakaeloto 'a e kau faifekau 'o pehē:

“ 'Oku mau kole atu ngaahi tokoua ke mou filifili lelei mu'a 'a kinautolu 'oku mou fakaongoongo-lelei'i maí. 'Ai ke 'ilo 'e homou to'u tupú 'a e me'a 'e fie ma'u ke nau fai kapau te nau ngāue fakafaifekau. 'Ai ke 'ilo 'e he'enau mātu'á 'a e me'a 'e fie ma'u ke fai 'e he'enau fānau tangatá mo 'enau fānau fefiné. . . .

“ 'Oku ou fakatokanga'i ko e tu'unga kuo mau filí 'e hā ngali ta'e 'uhinga mo fu'u fefeka ki ha mātu'a tokolahi, te nau kole ke ma'u 'e he'enau fānau tangatá mo 'enau fānau fefiné 'a e faingamālie ke ngāue fakafaifekau. Ka, 'e ngaahi tokoua, 'oku mau ongo'i kuo pau ke tau fakafoki ke mahino 'a e tau-mu'a totonu 'o e ngāue fakafaifekau pea mo ha ngaahi fie ma'u pau kae lava ke ikuna'i 'a e tau-mu'á. 'Oku ou 'amanaki pē 'e fakatokanga'i 'e he loto ta'e fiemālie kotoa pē, 'e lelei ange ke 'oua 'e 'alu, 'i ha'ane 'alu pea pau ke toe foki loto mamahi mai 'i ha ki'i taimi nounou mo ongo'i kuo 'ikai te ne lava'i. Ngaahi tokoua, 'ofa ke tāpuaki'i 'aki kimoutolu 'e he 'Eikí ha ue'i, fakahinohino, pea mo ha tataki fakalaumālie, 'aki ha 'ofa kiate kinautolu 'oku mou tokanga'i, pea 'aki ha loto lahi ke mou taukave'i 'a e me'a 'oku mou 'ilo'i 'oku totonu mo 'uhingá. . . .

“Tuku mu'a ke u fakamamafa'i atu 'oku tau fie ma'u ha kau faifekau, ka kuo pau ke nau malava 'o fai 'a e ngāue. . . .

“ 'Oku totonu ke 'i ai ha loto holi mo ha loto vēkeveke ke ngāue ma'á e 'Eikí ko Hano kau 'ami-pasitōa ki māmani. Pea kuo pau ke mo'ui lelei mo ivi lahi, fakaesino mo faka'atamai fakatou'osi, he 'oku mamafa 'a e ngāue, lōloa mo e houa ngāue, pea 'e ala mafatukituki mo hono ha'aha'á.

“ 'Oku 'ikai ko 'emau kole atú 'a e haohaoá pē. He ko e ngāue 'a e 'Eikí 'oku fai ia 'e ha kakai anga maheni pē pea 'i ha founa makehe ange” (*'Uluaki Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakaemāmani Lahí, Sānuali 2003, 22*).

■ Ne fakamamafa'i 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālatai 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá hono mahu'inga hono tokanga'i faka'aho hotau sinó 'o pehē: “[Oku tokolahi ha kakai . . . 'oku faingata'a'ia 'i hono ma'u ha taimi ke nau mālōlō, fakamālohisino, pe fiemālie ai. Kuo pau ke tau

fakataimitēpile'i ha taimi 'i he'etau tohi māhina faka'ahó ki he ngaahi 'ekitiviti ko 'eni kapau 'oku tau fie ma'u ha tu'unga mo'ui lelei mo palanisi. 'Oku fakalelei'i 'e he fōtunga lelei fakaesinó 'a hotau ngeiá mo hotau faka'apa'apa'i]" ('i he Conference Report, Apr. 1987, 17; pe *Ensign*, May 1987, 15).

■ Na'e me'a 'a 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko ha toketā tafa mafu kimu'a, ki he founa 'oku 'aonga ai 'a e fakamālohisinó ki hotau tu'unga faka'atama'i 'o pehē: "[Oku tokoni 'a e 'ekitiviti fakatu'asino 'oku tāú ke ne fakafepaki'i 'a e loto mafasiá]" ('i he Conference Report, Oct. 1988, 8; pe *Ensign*, Nov. 1988, 8).

■ 'Oku 'ikai totonu ke kamata 'a e kau faifekau 'enau ngāue mo ha fa'ahinga anga 'oku kovi 'a ia 'e ala tupu 'o hoko ko ha palopalema 'e kovi ange. 'E lava 'a e tokotaha kotoa pē 'o liliu mo fakalalaka. Ko e kau teuteu ngāue fakafaifekau ko ē ne nau anga'aki ha fa'ahinga tō'onga kai, tu'unga ma'a, pe 'ekitiviti 'oku 'ikai lelei, te nau lava 'o kamata he taimi ni ke liliu 'enau tō'ongá. 'E lava pē 'a e mapule'i kitá ke ako 'i ha fa'ahinga ta'u, ka 'oku 'ikai ke faingofua ma'u pē. Kapau te ke lava 'o mapule'i 'eni kimu'a peá ke toki hū ki he ngāue fakafaifekau, te ke hao ai mei he loto mamahi mo ha loto ta'e-fiemalie lahi fau.

'Oku totonu ke vakavakai'i 'e he kau teuteu ngāue fakafaifekau 'enau mo'ui 'i he ngaahi tafa'aki ko 'eni mo fakahoko ha ngaahi liliu ko ē te ne teuteu fakaetu'asino mo fakaeloto kinautolu ke ngāue ma'a 'e 'Eiki:

Me'akai: 'Oku totonu ke hoko 'a e kau faifekau ko ha sipinga lelei 'o e muimui ki he fono 'o e mo'ui lelei 'a e 'Eiki—'a e Lea 'o e Potó (vakai, T&F 89). Makehe mei he faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a 'oku fakatu'utamakí, "ne fakahā 'e he 'Eiki ko e ngaahi me'akai 'eni 'oku lelei ki hotau sinó:

- Vesitapolo mo e fua'i 'akaú, 'a ia 'oku totonu ke faka'aonga'i 'i he fakapotopoto mo e fakafeta'i' (vakai, T&F 89:10–11).
- Ko e kakano 'o e fanga manú mo e fanga manupuna 'o e 'ataá,' 'a ia 'oku totonu ke faka'aonga'i 'akasi'isi'i' pē (vakai, T&F 89:12–13).
- Kēleni 'o hangē ko e uité, laisé mo e 'outi 'a ia ko e 'falala'anga 'o e mo'ui' (vakai, T&F 89:14–17)" (*Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolei* [2004], 104).

'Oku totonu ke fakamālohisino ma'u pē 'a e kau talavou mo e kau finemui kotoa.

Koe'uhí 'oku fa'a fatongia 'aki 'e he kau faifekau hono fili mo hono teuteu 'o 'enau me'akai, 'e lava 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekau ke teuteu 'aki ha'anau ako ke fili 'a e ngaahi me'akai 'oku lelei pea mo kai ma'u pē 'a e fa'ahinga me'akai 'oku totonú 'i he kotoa 'o 'enau ngāue fakafaifekau. 'Oku 'ikai sai ke anga 'aki 'a e fa'ahinga me'akai fakatau 'oku lahi ai 'a e kelolií, inu sotá, pea mo e ngaahi me'a 'oku lahi ai 'a e suká. 'Oku sai ange 'a e me'akai palanisi anga mahení, kapau 'e lava. Mahalo 'e fie ma'u 'a e kau faifekau 'oku ngāue 'i he ngaahi fonua mulí ke nau fakaangaanga 'aki ha'anau kumi e me'akai ko ē 'oku lelei mo fakatupu mo'ui lelei taha 'e ma'u.

Fakamālohisino

ma'u pē: 'Oku totonu ke fakamālohisino ma'u pē 'a e kau talavou mo e kau finemui kotoa. Ko e ngaahi tefito'i

fie ma'u 'e tolu 'o ha polokalama fakamālohisino, 'o tatau ai pē pe ko e hā e ta'u motu'a mo e me'a 'oku lava 'e he taha ko iá, ko e fakamālohisino ke fao'i 'a e uouá, fakamālohisino ki he ivi, mo e fakamālohisino'i 'a e fetāfeaki 'a e totó (fakamālohisino 'iulōpiki pe ki he 'okisikená).

1. Fao'i 'o e uouá—'Oku fao'i 'e he fakamālohisino ko 'eni 'a e ngaahi uoua ikí, uoua lalahí (tendons), mo e uoua hoko ki he huí (ligaments) pea 'oku totonu ke fai faka'aho.
2. Ivi—'Oku totonu ke fakamālohisino'i 'a e fa'ahinga kotoa pē 'o e ngaahi uouá.

3. Fetāfeaki 'a e totó—'Oku fakamālohia 'e he fakamālohisino ko 'eni 'a e mafú, fakalelei'i 'a e tu'unga ivi mālohí pea toe fakalelei'i mo e lotó. Ko e lue laló mo e heka pasikalá ko ha ongo 'ekitiviti lelei ia 'i he teuteu ki he ngāue fakafaifekau.

Haisini totonú: 'E lava 'e he haisini totonú ke ta'ofi ha ngaahi mahaki pipihi lahi. 'Oku kau heni 'a e fanofano ma'u pē 'o e nimá (mahalo ko e founa mahu'inga taha ia ki he haisini lelei mo hono ta'ofi 'o ha ngaahi fokoutua/puke lahi) pea kaukau pe saoa ma'u pē.

Tokanga'i 'o e nifó: 'Oku totonu ke fufulu mo folosi (floss) faka'aho 'a e nifó. Kapau 'oku 'i ai ha kau teuteu ngāue fakafaifekau 'oku te'eki ai ke nau kau 'i ha polokalama angamaheni ki hono tokanga'i 'o e nifó, 'oku totonu ke nau

sio leva ki ha toketā nifo 'i he vave tahá koe'uhí ke ma'u ha taimi fe'unga ki hano fakafuofua'i pe fai ha faito'o, kimu'a pea nau toki ngāue fakafaifekau. 'Oku totonu ke kole 'e he kau teuteu ngāue fakafaifekau 'a e fakamatala mo e fakahinohino ki hono malu'i 'o e nifó.

Fale nofo'angá: 'Oku fie ma'u 'a e kau faifekau ki nau tauhi honau fale nofo'angá ke ma'a mo maau. 'Oku totonu ke fakafótunga 'e he 'ātakai 'oku nau nofo a'i 'a e ngeia 'o honau uiui'i.

Ngaahi huhu malu'i: 'E 'oatu 'e he Potungāue Fakafaifekau ha fakahinohino makehe ki he ngaahi huhu malu'i 'i he taimi 'e vahe ai ha faifekau ki ha misiona. Neongo ia, 'oku 'i ai ha ngaahi huhu malu'i pau 'oku totonu ke ma'u 'e he taha kotoa pē 'oku 'amanaki ke ngāue fakafaifekau. Talanoa mo e toketā fekau'aki mo e ngaahi huhu malu'i 'oku fokotu'u atú.

Faito'o 'o ha puke pe lavea: 'Oku totonu ke mo'ui lelei 'a e kau faifekau 'i he taimi 'oku nau hū ai ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau. Ka ai ha kau teuteu ngāue fakafaifekau 'oku fekuki mo ha faingata'a'ia fakaesino pe fakaeloto, 'oku totonu ke nau ma'u fale'i mo ha faito'o mei ha ni'ihí fakafo'ituitui 'oku nau ma'u ha tauke'i kae lava ke vave 'a 'enau sa'i kimu'a pea nau hū ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau.

Kuo pau ke fakahā 'e he tokotaha teuteu ngāue fakafaifekau 'a e ngaahi fakamatala mo'ui lelei totonú ko e kongá 'o 'enau tohi kole ke ngāue fakafaifekau. 'Oku fa'a hoko 'o fakalotomamahi ki he faifekau pe ko hono fāmilí ha motuhia pe tuku ha ngāue fakafaifekau koe'uhí ko ha ngaahi palopalema fakamo'ui lelei ne 'ikai fakalelei'i. 'Oku mahu'inga 'aupito ke tonu pea kakato 'a e fakamatala mo'ui lelei 'o hangē ko ia 'oku kole atu 'i he foomu kole ke ngāue fakafaifekau pea kuo pau ke ma'u ia 'e he Kau Taki Mā'olungá kimu'a pea nau vahe 'a e feitu'u ke ngāue ki a'i.

Teuteu fakaelotó: Fakataha mo e teuteu fakatu'asinó, 'oku fie ma'u foki mo e teuteu faka'atamai mo

fakaelotó ke hoko ko ha faifekau fiefia mo ngāue lelei. Ko e kongá mahu'inga 'o e teuteu 'a e toko taha teuteu ngāue fakafaifekau 'a e ako ke lava 'o fehengahangai mo e ngaahi feliliuaki pe faingata'a 'i ha founga 'oku lelei kae kei tukutaha pe 'a e tokangá ki he taumu'a 'o e ngāue fakafaifekau.

'Oku fa'a ma'u 'e he ni'ihí fakafo'ituitui ko ia 'oku nau mo'ui 'aki e ngaahi tō'onga mo'ui fakaeloto lelei 'a e ngaahi tō'onga ko 'eni:

1. 'Oku nau ongo'i fiemālie pē 'iate kinautolu.

- 'Oku nau lava 'o mapule'i 'a 'enau ngaahi ongo fakaelotó (ilifiá, 'itá, meheká, ongo'i tautéá, loto hoha'a mo e 'ofá).
- 'Oku nau lava pē 'o fehengahangai mo e ngaahi me'a ta'e fakafiemālie angamaheni 'o e mo'ui.
- 'Oku nau anga fakafaingofua pea lava ke nau fehengahangai mo ha ngaahi tūkunga lahi.
- 'Oku nau fakafeangainga tonu mo 'enau ngaahi tōnounou.
- 'Oku nau faka'apa'apa'i kinautolu mo e ni'ihí kehé.

2. 'Oku nau ongo'i lelei'ia 'i he ni'ihí kehé.

- 'Oku nau lava ke fakakaukau'i 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e ni'ihí kehé.
- 'Oku 'i ai honau ngaahi kaungāme'a.
- 'Oku nau tali 'a e ni'ihí kehé pea 'oku tali lelei kinautolu 'e he ni'ihí kehé.
- 'Oku nau faka'apa'apa'i 'a e ngaahi faikehekehe 'i he kakai kehé.
- 'E lava pē ke nau tu'u mālohi kae 'ikai ngali fie pule.
- 'Oku lava ke nau ongo'i ko e kongá kinautolu 'o ha kulupu.
- 'Oku nau ongo'i 'oku 'i ai honau fatongia ki he ni'ihí kehé.

3. 'Oku nau lava ke fehengahangai mo e ngaahi fie ma'u 'o e mo'ui.

- 'Oku nau fai ha me'a ki he ngaahi palopalema 'oku hokó.
- 'Oku nau tali honau ngaahi fatongia.
- 'Oku nau fakafe'unga'i kinautolu ki honau 'ātakai 'i he taimi 'oku fie ma'u a'i.

- 'Oku nau tomu'a palani pea 'ikai manavasi'i ki he kaha'ú.
  - 'Oku nau tali lelei ha ngaahi me'a fo'ou 'e hoko kiate kinautolu.
  - 'Oku nau faka'aonga'i 'a honau talēniti fakanaatulá.
  - 'Oku nau fokotu'u ma'anautolu ha ngaahi tau-mu'a 'e lava ke nau a'usia.
  - 'Oku nau lava 'o fakakaukau pea fai ha fili ma'anautolu pē.
  - 'Oku nau fai honau lelei tahá pea nau fiefia 'i he'enu fakahoko iá.
- 'E lava ke kau 'a e kau talavou mo e kau finemu'i 'i ha ngaahi 'ekitiviti te ne fakalahi 'a 'enu mateuteu fakaeloto ki he ngāue fakafaifekau. 'Oku kau 'i he ngaahi 'ekitiviti mahu'inga ko 'eni 'a e:
- Ako ke mapule'i e ngaahi ongo fakaeloto lolo-tonga ko ia e feinga ke veteki e ngaahi palopalema mo e ni'ihiki kehe.
  - Talanoa mo e mātu'á, pīsope pe palesiteni fakakolo, pe ko ha fai fale'i 'i he taimi 'e fie ma'u a'i, ke veteki ha ngaahi palopalema fakatāutaha pe vā fetu'utaki.
  - Kau ki he Siasí 'aki ha'o kau atu 'i ha ngaahi lēsoni ngāue fakafaifekau, fai ha ngaahi lotu, malanga, pea tataki ha ngaahi fakataha'anga 'i he taimi 'oku kole atu a'i ke ma'u ha lotu falala ke lea 'i mu'a 'i ha ni'ihiki kehe.
  - Fai ho lelei taha 'i he akó, ma'u ako ma'u pē, fakakakato ho'o ngaahi ngāue fakaako mei 'api 'i he taimi totonu, ma'u ha maaka fakafiemālie pea tauhi 'a e ngaahi lao 'o e 'apiakó.
  - Fai ha ngaahi me'a 'oku fakamānako mo ke sai'ia ai.
  - Ki'i mavahe mei 'api 'i ha vaha'a taimi koe'uhí ke 'oua na'a fu'u fakalotomamahi ho'o mavahe mei 'api ki he ngāue fakafaifekau.
  - Fakatupulaki ha ngaahi vā fakakaume'a pea 'ai ke ongo'i fiemālie he feohi fakakulupú.
  - Ako ke ngāue.
  - Ako ke fakapotopoto'i e pa'angá 'aki ha'o totongi vahehongofulu, ngaahi mo'uá pea tuku mavahe ha pa'anga ki ho'o ngāue fakafaifekau.
  - Tokoni ke ngāue mo e kau faifekau taimi kakató.

*"Fakangalo'i
koe peá ke ngāue."*

■ Ma'u ha mahino 'oku kau 'i he ngāue fakafaifekau 'a e ngaahi faingata'a tatau mo ia 'oku tau fehanganagai mo ia faka'aho 'i he mo'u'i pea 'e tokoni ia ki he'etau teuteu fakaelotó. Na'e lea 'a Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o fekau'aki mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'u'i 'o pehē:

"Na'e 'osi fakataumu'a pē 'a e mo'u'i ia ke faingata'a. Ko ha me'a anga-maheni pē ia ke a'usia 'a e lotu hoha'a, mamahi, 'itá pea mo e tōnōnou.

" Ako'i hotau kāingalotú, 'o kapau 'oku 'i ai ha taimi 'oku nau mamahi ai he 'ahó kakato, pe 'i ha ngaahi 'aho hokohoko, ke nau tu'u kākai'i 'o fehanganagai mo ia. 'E toe lelei ange 'a e ngaahi me'a 'oku hokó.

" 'Oku 'i ai ha tau mu'a ma'ongo'onga 'o 'etau mamahi 'i he mo'u'i (*That All May Be Edified*" [1982], 94).

■ Na'e vahevahe 'e Palesiteni Kotoni B. Hingikeli ha me'a na'a ne a'usia 'a ia na'e hoko ko ha ivi tākiki'e'kina 'o e toenga 'o 'ene ngāue fakafaifekau:

[Na'e 'ikai te u mo'u'i lelei 'i he taimi na'a ku 'uluaki a'u atu a'i. Na'a ku lotu si'i 'i he ngaahi fuofua uike ne u a'u atu a'i koe'uhí ko 'eku puké pea mo e ngaahi me'a na'a ma fehanganagai mo iá. Ne u tohi ai ki 'api ki he'eku tangata'eiki' pea u fakamatala ange ne u ongo'i 'oku mole noa 'a hoku taimi mo 'ene pa'angá. Ko 'eku tama'i ia pea mo 'eku palesiteni fakasiteiki' pea ko ha tangata poto mo tataki fakalaumālie ia. Na'a ne fai mai ha tohi nounou 'a ia na'e pehē, 'Si'i Kōtoni, kuó u ma'u ho'o tohi fakamui-muitahá. 'Oku taha pē 'a 'eku fokotu'ú: fakangalo'i koe peá ke ngāue.' 'I he'ema ako folofola he pongi-pongi ko iá, ne u lau ai mo hoku hoa ngāue 'a e folofola ko 'eni 'a e 'Eiki: 'He ko ia ia 'oku lotu ke kalofaki 'ene mo'u'i, 'e mole ia; ka ko ia ia 'e mole 'ene mo'u'i koe'uhí ko au mo e ongoongolei, 'e ma'u 'e ia ia.' (Ma'ake 8:35.)

"Ne ongo mo'oni kiate au 'a e folofola 'a e 'Eiki' pea mo e tohi 'a 'eku tangata'eiki' mo 'ene fale'i ke u fakangalo'i au pea ngāue. Ne u to'o 'a e tohi 'a 'eku tangataeiki' pea u hū ki homa loki 'i he fale fika 15 Wadham Road, 'a ia na'a ma nofo a'i pea u tū'ulutui pea fai ha tautapa ki he 'Eiki. Na'a ku fuakava te u feinga ke fakangalo'i au pea te u tokanga kakato ki He'ene ngāue.

“ ‘I he ‘aho ko ia ‘o Siulai ‘o e 1933, ko e ‘aho ia ne u fai ai ha fili. Ne ‘i ai ha maama fo‘ou ‘i he‘eku mo‘uí pea mo ha fiefia fo‘ou ‘i hoku lotó. Ne hangē ne mahu‘i atu ‘a e kakapu ‘o ‘Ingilani‘ peá u mamata ki he huelo ‘o e la‘aá. Ne u a‘usia ha ngāue fakafaipekau mohu tāpuaki mo faka‘ofofa pea te u fakamālō ma‘u ai pē koe‘uhí ko kinautolu]” (“Taking the Gospel to Britain: A Declaration of Vision, Faith, Courage, and Truth,” *Ensign*, July 1987, 7).

■ Ko e taha ‘o e ngaahi faingata‘a ‘oku fehanga-hangai mo e kau faifekau ko e ta‘elatá. Na‘e fokotu‘u mai ‘e Palesiteni ‘Ēsela Tafu Penisoni ha founa ke veteki ‘aki ‘a e palopalema ‘o e ta‘elatá: “Kuó u fa‘a lea‘aki pē ko e taha ‘o e ngaahi fakapulipuli lahi taha ‘o e ngāue fakafaipekau, ko e ngāue! He kapau ‘e ngāue ha faifekau, te ne ma‘u ‘a e Laumālié; pea kapau te ne ma‘u ‘a e Laumālié, te ne faiako ‘aki ‘a e Laumālié; pea kapau te ne faiako ‘aki ‘a e Laumālié, te ne ue‘i ‘a e loto ‘o e kakaí pea te ne fiefia. Pea he ‘ikai ke ‘i ai ha ta‘elata, ‘ikai ha hoha‘a ki he fāmilí, he ‘oku tuku taha pē ‘a hono talēnití mo e tokangá ‘i he taimi kotoa pē, ki he ngāue fakafaipekau. Ngāue, ngāue, ngāue—‘oku ‘ikai mo ha fa‘ahinga me‘a ia ‘e toe fakafiemālie ange ai ‘i he ngāue fakafaipekau” (*The Teachings of Ezra Taft Benson* [1988], 200).

■ Ne ‘i ai ha taimi ne ako‘i ai ‘e Palesiteni Penisoni ‘o pehē: “Kapau ‘okú ke fie tauhi ‘a e Laumālié, ke ke ‘ofa ‘i ho‘o ngāue fakafaipekau pea ‘oua ‘e ta‘elata, kuo pau ke ke ngāue. Ka ke manatu‘i ‘a e ngaahi lea ‘a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni: ‘Ko e ngāue ta‘e-‘i-ai ha vīsoné ‘oku fakafo‘i. Ko e vīsoné ta‘e-‘i-ai ha ngāue ko ha misi pē. Ko e iku‘angá ‘e ma‘u ‘i he ō fakataha ‘a e ngāue mo e vīsoné.’ ‘Okú ‘ikai he toe me‘a ‘e fakalata pe fakafiemālie ange ka ko hono ‘ilo‘i ‘i he ‘osi ko ia ha ‘aho ‘o e ngāue fakafaipekau faivelengá, kuó ke fai ho lelei tahá” (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 200–201).

■ Na‘e lea ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ‘o ne lau ha lea ‘a ha taha fa‘u tohi ke tokoni ki hono fakamahino‘i ‘a e fie ma‘u ko ia ke tau ma‘u ha vakai totonu mo lelei lolotonga e ngaahi taimi faingata‘a. ‘Okú taimi tonu ‘a ‘ene fale‘i ma‘anautolu ‘oku teuteu atu ki he ngaahi faingata‘a ‘o e ngāue fakafaipekau taimi kakató.

“ ‘Okú ou mālie‘ia ‘i he ngaahi lea ko ‘eni ‘a Senikini Loiti Sōnasi ne u kosí‘i mei he *Deseret News* ‘i he ngaahi ta‘u kuo maliu atu. . . . Na‘á ne pehē:

“Ka ‘i ai ha taha ‘e fakakaukau ‘o pehē ‘oku fiefia ma‘u pē ‘a e [nofo malí] te ne fakamoleki ha taimi lahi ke takai mo talaki holo kuo kākaa‘i ia.

“ ‘Okú lahi ha ngaahi ngāue ‘oku ‘ikai fa‘a ola lelei. ‘Okú lahi ha kakano‘i pulu ia ‘oku pepenu. Ko e toko lahi ‘o e fānaú ‘oku nau tupu hake ‘o hoko pē ko e kakai. Ka ko e nofo mali ko ē ‘oku pehē ‘oku fiefiá ‘oku fie ma‘u lahi ki ai ‘a e kātaki. Pea ‘oku lahi ha ngaahi ngāue ia ‘oku lahi ange ‘ene ta‘eolí ‘i he‘ene sai‘ia aí.

“ ‘Okú fakatatau ‘a e mo‘uí ki he fononga ‘i he ngaahi lēlue motu‘á—‘o ‘i ai ‘a e toloi, afeafe holó, koku ‘o e malalá, efú, toutou langa mo ta‘ofi, ka ‘oku fa‘a fakavahavaha ia ‘e ha ngaahi ‘ata faka‘ofofa mo e ngaholo ‘ene lelé.

“ ‘Ko e me‘a totonu pē ke fai ko e fakamālō ki he ‘Eikí ‘i He‘ene tuku mai ke tau ma‘u ‘a e mo‘uí.’ (*Deseret News*, 12 June 1973.)” (*Teachings of Gordon B. Hinckley* [1997], 254).

■ Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku faingata‘a‘ia pe na‘e faingata‘a‘ia ‘i ha puke fakaeloto (‘o hangē ko e loto ta‘ota‘omiá, loto hoha‘á, pe mahaki pupunga mo fakakouna‘i), ta ‘oku totonu ke kau atu ki he‘ene teuteu ke ngāue fakafaipekau ha‘ane fekumi ke ma‘u ha tokoni pea mahalo na‘a kau ai mo ha faito‘o. Na‘e fai ‘e ‘Eleta Lisiate G. Sikoti ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ha fale‘i ‘o pehē: “Ko ha ngāue lahi ‘aupito ‘a e ngāue fakafaipekau. Kapau na‘e ‘i ai ha‘o ngaahi palopalema fakaeloto ka kuo ‘osi lava ke fakalei‘i ‘i ha ngaahi fale‘i pe fai ki ai ha faito‘o ke ne lava ‘o feau e ngaahi fie ma‘u ki he ngāue fakafaipekau taimi kakató, ‘e lava ke ui koe. ‘Okú mahu‘inga ke hokohoko atu hono kei ngāue ‘aki ‘o e faito‘o ko iá he lolotonga ho‘o ngāue fakafaipekau tukukehe ‘o ka toki fai mai ha fale‘i mei ha ma‘u mafai fakafaito‘o ke ‘oua ‘e toe ngāue ‘aki. ‘Okú tatau pē ‘a e ngaahi palopalema fakaelotó mo fakaesinó. ‘E fie ma‘u ke fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘e ala lavá ke fakalei‘i ai ‘a e palopalema ko ‘ení, pea mo‘ui ‘o fakatatau ki he ngaahi fakangatangata kuo ‘omaí. ‘Okú fa‘a faka‘aonga‘i ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi faingata‘á ke tau lava ‘o tupulaki ‘i ha‘atau ikuna‘i kinautolu” (‘i he Conference Report, Oct. 2003, 45; pe *Liahona*, Nōvema 2003, 43).

‘Okú mahu‘inga ki ho‘o teuteu ngāue fakafaipekau ke ke talanoa mo ho‘o pīsope mo e palesiteni fakasiteikí ki he ngaahi me‘a ni.

'Oku 'i ai ha ngaahi tafa'aki faka'eieiki kehe mei he ngāue fakafaifekau taimi kakatō ma'anautolu fakafaituitui 'oku faka'atā 'e he kau taki lakanga fakataula'eiki koe'uhí ko ha'anau tu'unga fakasino pe fakaeloto.

■ 'I ho'o hoko ko ha tokotaha teuteu ngāue fakafaifekau, ngāue mo ho'o kau taki lakanga fakataula'eiki, 'e lava heni ke fakapapau'i hamou ni'ihí 'oku 'ikai mo'ui lelei fe'unga ke ngāue fakafaifekau. 'Oku 'i ai ha ngaahi faingamālie lelei ke ngāue tokoni 'a ia 'e tokoni ki hono 'unuaki 'a e ngāue 'a e 'Eiki.

■ Na'e fakamatala 'a Pīsope Lisiate C. 'Etili 'o e kau Pīsopeliki Pulé 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku faka'atā mei he ngāue fakafaifekau taimi kakatō 'o pehē: " 'Oku ma'u 'e ha kau talavou mo ha kau finemui taau 'e ni'ihí ha holi lahi ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau, ka koe'uhí ko ha ngaahi tu'unga fakaesino, mo 'enua mo'ui, pea mo ha ngaahi fakangatangata kehe, 'oku 'ikai lava ai ke nau ō 'o ngāue fakafaifekau" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 83; pe *Tūhulu*, Sānuai 1997, 74).

■ Na'e lea 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'o fekau'aki mo kinautolu ko ia 'oku 'i ai ha fakangatangata 'o 'uhinga ai 'a e 'ikai ke nau lava 'o ngāue fakafaifekau 'o pehē: " 'Oku 'i ai ha ngaahi feitu'u kehe 'e lava ke ngāue ai 'a kinautolu 'oku 'i ai hanau ngaahi faingata'a'ia ke ngāue pea 'e ma'u ai pē ha ngaahi fakafiemālie 'i he me'a te nau faí. Pea 'e kei tāpuaki'i ai pē kinautolu 'e he 'Eiki 'i he ngaahi me'a te nau lava ke fakahokó" (*'Uluaki Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakaemāmani Lahí*, Sānuai 2003, 22).

■ Na'e me'a 'a 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o fekau'aki mo e ngaahi tafa'aki kehe ma'anautolu 'oku faka'atā 'i he lāngilangi mei he ngāue fakafaifekau taimi kakatō 'o pehē: "Mahalo pē 'e fu'u lahi e tu'unga ho'o faingata'a'ia fakaesinó mo fakaelotó pea 'e lava ke faka'atā ai koe 'e he Palesiteni 'o e Siasí mei hono fakahoko 'o e ngāue fakafaifekau taimi kakatō (vakai, "Fakamatala Fekau'aki mo e Ngāue Fakafaifekau" na'e fakapipiki ki he tohi 'a e Kau Palesiteni 'Uluaki, 'o e 'aho 11 'o Tisema, 2002). Kiate kimoutolu ko iá, 'oku 'i ai pē ha ngaahi founga kehe 'e ma'u ai 'a e fiefiá 'i hono fakahoko atu ha ngāue tokoni lelei 'e fe'unga mo e tu'unga ko ia 'oku mou 'i ai. 'E lava ke tokoni atu ho'o pīsopé pe palesiteni fakasiteiki ke 'ilo'i 'a e feitu'u 'e fie ma'u ha ngāue tokoni ki ai 'i homou feitu'u. 'E lava pē ke fai ia 'i ha senitā hisitōlia fakafāmi 'a e Siasí pe temipalé, ngāue fakauelo-feá, senitā ki he kumi ngāue, pe ko ha fale mahaki fakalotofonua, fale 'oku tauhi ai 'a e kau vaivaí, pe fale 'oku nau fafanga'i e kakai 'oku 'ikai ke 'i ai hanau 'apí. 'Oku lahi e ngaahi feitu'u 'oku fie ma'u ki ai ha tokoní. Te ke lava ke fai ha tokoni lahi 'aupito mei 'apí. Ko e fa'ahinga uiui'i ko 'ení, 'e lava ke fakahoko ia 'i ha ngaahi māhina sí'i pē pe toe lōloa ange. 'E toki lava leva 'e ho'o palesiteni fakasiteiki 'o 'ilo 'a e feitu'u ke ke ngāue ai pea mo hono lōloá. 'E toki fakahoko totonu atu leva 'e ho'o palesiteni fakasiteiki ho uiui'i. Pea tatau ai pē pe ko e hā ho uiui'i, ako 'a e pōpoaki 'o e Ongoongolelei Kuo Toe Fakafoki Maí 'a ia 'e lava ke ma'u ia mei he ngaahi nāunau 'a e kau faifekau taimi kakatō. Peá ke kumi leva

" 'Oku 'i ai ha ngaahi feitu'u kehe 'e lava ke ngāue ai kinautolu 'oku 'i ai hanau ngaahi faingata'a'ia lahi ke nau ma'u ai ha taukei 'oku fakafiemālie."

ha ngaahi faingamālie ke vahevahe atu ai 'a e pōpoaki ko iá. 'I ho'o fai ia 'i he loto-tōnungá, 'e lava ke tataki ai koe ki ha kakai kuo ue'i ke nau fie ako lahi ange ki he pōpoaki ko iá" ('i he Conference Report, Oct. 2003, 45–46; pe *Liahona*, Nōvema 2003, 43).

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- 'Oku a'usia nai 'e ho'o tu'unga mo'ui lelei fakaesinó 'a e tu'unga totonu ki he ngāue fakafaifekau? 'E anga fēfē ha'o pukepuke pe fakalelei'i ia?
- 'Oku fe'unga nai ho'o tu'unga mo'ui lelei faka'atamai mo fakaelotó ki he ngāue fakafaifekau?

- Ko e hā te ke lava 'o fai ke fakalelei'i ai ho'o teuteu faka'atamai mo fakaelotó?
- 'Oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'okú ke hoha'a ki ai 'oku totonu ke ke talanoa ki ai mo ho'o pīsopé mo e palesiteni fakasiteikí?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAÍ

- Palani ha founa ngaohi 'o ha me'akai ki ha uike 'e taha, peá ke fakatau 'a e ngaahi me'a ke ngaohi 'akí, teuteu peá ke tufa ha me'akai fakatupu mo'ui lelei ki he kau mēmipa 'o e fāmili pe kaungālokí.
- Fakahoko ha lēsoni efiafi fakafāmili 'i 'api 'i he tō'onga haisini fakafo'ituituí pe fakamālohisino faka'ahó.
- Fakamālohisino faka'aho 'i he houa 'e taha 'i he uike 'e taha ('ikai kau ai 'a e 'aho Sāpaté). Hangē ko 'ení, mahalo te ke loto ke lue vave 'i ha houa 'e taha (ko e sai tahá ke lue hake mo hifo 'i ha ngaahi tafungofunga pe ngaahi sitepu) he 'aho kotoa pē, pe ko ha'o heka pasikala kae 'oua te ke heka me'alele ki he feitu'u te ke fie 'alu ki aí.

LAUKONGA MAKEHE 'OKU FOKOTU'U ATÚ

Tu'u Ma'u 'i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelei

- "Fiefiá" (p. 63–64)
- " 'Amanakí" (p. 215–16)
- "Lea 'o e Potó" (p. 103–04)

FAKAMATALA MO E NGAAHI ONGO 'OKÚ KE MA'Ú

FAKA'AONGA'I FAKAPOTOPOTO 'O E TAIMÍ 'I HONO 'OMI 'A E KAKAI KIA KALAIŠÍ

TALATEU

Na'e folofola 'a e 'Eiki 'o fekau'aki mo e kau faifekau' 'o pehē: "Kuo fekau'atu 'a kinautolu ke malanga 'aki 'a 'eku ongoongolelei . . . ; ko ia, 'oku ou fai kiate kinautolu ha fekau, 'o peheni: 'Oua na'á ke maumau'i ho taimí 'i he nofo noá" (T&F 60:13). 'I he'ena ngāue fakatahá, 'oku tuku taha ai 'e he hoa ngāue fakafaifekau' 'a 'ena tokangá ki he ngāue 'i ha'ana fokotu'u ha ngaahi taumu'a mahu'ingamālie 'i he fa'a lotu pea palani fakalelei 'a e founga ke ngāue lelei taha 'aki e taimi ngāue fakafaifekau' ki hono fakatupulaki 'o e pule'anga 'o e 'Otuá.

Ko e taumu'a 'a e faifekau' ke kumi ha kakai pea ako'i ange kiate kinautolu 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'o taki kinautolu ke nau ma'u ha tui kia Kalaisi, fakatomala mei he'enua ngaahi angahalá, papitaiso, mo ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku mahu'inga 'a e ako e founga fakafe'iloaki lelei mo anga fakakaume'a ki ha kakai 'e ala hoko ko ha kau fiefanongó, 'i hano tataki 'e he Laumālié, ki he lavame'a 'a e faifekau'. 'Ikai ngata aí, ko e kāingalotu 'o e Siasí ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga lahi mo fa'a sai 'i hono faka'aonga'i, ki hono kumi ha kau fiefanongo ko ē te nau iku tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Ko e faifekau ko ē kuo mateuteu mo māú, 'oku ola lelei ange 'ene kumí, ako'i, mo papitaiso kinautolu ko ē kuo 'osi teuteu 'e he 'Eiki ke nau tali 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

" 'Oua na'á ke maumau'i ho taimí 'i he nofo noa."

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAARI TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- Ko hono kumi 'o e kakai ke ako'i ko e fatongia ia 'o e kau faifekau' mo e kāingalotu 'o e Siasí.
- 'Oku tokoni e palani lelei, fokotu'u taumu'a mo hono faka'aonga'i lelei 'o e taimí ke fakatahataha'i ai 'a e ngaahi ngāue 'a e faifekau' mo ola lelei ange.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

Ko hono kumi 'o e kakai ke ako'i ko e fatongia ia 'o e kau faifekau' mo e kāingalotu 'o e Siasí.

■ 'I ho'o hoko ko e fakafofonga 'o e Fakamo'uí, te ke 'ilo " 'a kinautolu 'e fie tali 'a kimoutolú" (T&F 42:8). Na'e folofola 'a e 'Eiki:

"Hiki hake homo le'ó ki he kakai ni; lea 'aki 'a e ngaahi fakakaukau te u fakahū ki homo lotó, pea 'e

'ikai veuveuki 'a kimoua 'i he 'ao 'o e kakai;

"He 'e foaki kiate kimoua 'i he houa ko iá, 'io, 'i he mōmeniti ko iá, 'a e me'a ke mo lea 'akí" (T&F 100:5–6).

'Oku 'ikai fua toko taha pē 'e he kau faifekau' 'a e fatongia 'o e kumi e kakai ke ako'i. 'Oku nau toe ngāue fakataha mo e kāingalotu 'o e Siasí 'i hono kumi ha kau fiefanongó. Na'e ako'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'o pehē: "Ko hono 'omi 'o e

kakai fo'ou ki he Siasí 'oku 'ikai ko ha fatongia 'ata- 'atā pē ia 'o e kau faifekaú. 'E ola lelei ange 'enau ngāué 'i he taimi 'e hoko ai 'a e kāingalotú ko ha ma'u'anga tokoni ke ma'u mei ai 'a e kau fie fanongó" ("Kumi 'a e Fanga Lamí, Fafanga 'a e Fanga Sipí," *Liahona*, Siulai 1999, 119). 'E liuliunga ho ivi ke kumi ha kakai ke ako'í 'i he taimi te ke kumi ai ki he tokoni 'a e kāingalotú 'o e Siasí, tokoni'í 'a e ni'ihí kehé, talanoa mo e kakai kotoa pē te ke fetaulaki mo iá, mo faka'aonga'i ha ngaahi ma'u'anga tokoni 'aonga kehe.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 123:12–13

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ 'Okú mahu'inga 'a e kāingalotú 'i hono kumi ko ia ha kau fiefanongo te nau iku 'o papitaiso pea mālohi mo faivelenga ma'u peé. Na'e pehē 'e 'Eletā L. Tomu Peuli 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Ne mau fai ha fekumi fekau'aki mo e kau papi uluí 'i ha taimi nounou mei heni, pea ko e peseti pē 'e 10 'o e kau fiefanongo ko ia ne ako'í 'e he kau faifekaú ne fakafe'iloaki ange 'e he kāingalotú. Ka ko e peseti 'e 60 'o e kau fiefanongo ne papitaisó ko e ni'ihí ne ma'u mei he fakafe'iloaki ko iá" (*The Role of Members* [lea 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, June 24, 2003], 3).

■ Na'e toe fakamamafa'i foki 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e fatongia mahu'inga 'o e kāingalotú 'i hono vahevahe 'o e ongo-ongo-lelé 'o pehē: " 'E liunga 10 'a e malava ko ia ke papitaiso ha fiefanongo ne 'omi ki he kau faifekaú 'e he kāingalotú 'i ha ni'ihí ne ma'u mai 'e he kau faifekaú 'i he'enau fetu'utaki pē 'anautolú. [Kuo ma'u nai 'e he fakamatala fakafiká] 'a ho'o tokanga ki hono mahu'inga 'o e fatongia 'o e kāingalotú 'i hono kumi ha kakai ke ako'í 'e he kau faifekaú?" ("The Role of Members in Conversion," *Ensign*, Mar. 2003, 54).

■ Ne fakamatala'í 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí e ngaahi lelei hono faka'aonga'i 'o e kāingalotú ki hono kumi mo pou-pou'í 'o e kau fiefanongó 'o pehē:

'Okú mahu'inga 'a e kāingalotú 'i hono kumi ko ia ha kau fiefanongo te nau iku 'o papitaiso pea mālohi mo faivelenga ma'u peé.

"Ko 'ene 'i ai pē ha mēmipa 'okú ne fakafe'iloaki mai ha fiefanongo, 'oku 'i ai leva ha fa'ahinga polokalama tokoni pau. 'E fakamo'oni'í 'e he mēmipá 'a hono mo'oni 'o e ngāué ni. 'E vēkeveke ke fiefia hono kaungāme'a fiefanongó. 'E faka'au 'o fiefia 'i he fakalalakaka hono kaungāme'á 'i hono ako 'o e ongoongoleléi.

" 'E lava 'a e kau faifekau taimi kakató 'o fakahoko 'a e ako'í, ka ko e mēmipá te ne pouaki 'a e ako'í ko iá 'aki hano tuku mai hono 'apí ke fai ai 'a e ngāue fakafaifekaú. Te ne fakamo'oni'í fakamātoato hono fakalangi 'o e ngāué. 'E 'i ai ke ne tali ha ngaahi fehu'í 'i he taimi 'oku 'ikai ke 'i ai ai 'a e kau faifekaú. 'E hoko ko ha kaume'a ki he tokotaha uluí 'i he'ene fakahoko e liliu lahi mo fa'a faingata'a ko 'ení" (*Liahona*, Siulai 1999, 119).

■ Ne fakamatala'í fakanounou mai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e founga 'e lava ai 'a e kāingalotú 'o e Siasí 'o hoko ko ha pou-pou 'i hono 'omi ha kakai kia Kalaisí, 'o pehē: " 'E lava ke kau 'a e kāingalotú 'i he fakauluí 'aki ha'anau kumi ha kau fiefanongo, 'aki ha'anau 'i ai ko ha ngaahi kaungāme'a 'i he taimi 'o e uluí, pea mo fai 'enau fakamo'oni'í he ngaahi taimi 'oku fie ma'u aí. Ka 'i he hili 'o e papitaisó, 'oku fie ma'u 'e he kau uluí ia ha ivi ke hiki mei he māmani ne nau 'i aí, ki ha 'ātakai fo'ou. Pea mahalo ko e tafa'aki 'eni 'e faingofua taha ke tokoni ai 'a e kāingalotú ki he ngāue fakafaifekaú. 'Okú 'ikai faingata'a ia ki he kāingalotú 'oku mahino kiate kinautolu 'a e fie ma'u pea mo nau kole fakahinohino ki he 'Eiki ke tokoni maí, 'o tatau ai pē pe ko hano fakaafe'í 'o ha kāingalotú fo'ou ki honau 'apí pe tangutu ofi kiate kinautolu 'i he houalotu sākalamēnití pe tokoni ke mahino lelei ange kiate kinautolu pe ko hai kitautolu mo e founga 'oku tau

mo'ui aí" (i he "Ko e Faiako mei he Lotó," *Liahona*, Sune 2004, 13).

■ Muimui 'i he tā-sīpinga 'a Sīsū Kalaisí, " 'a ia na'e fa'a fe'alu'aki 'o fai lelei" (Ngāue 10:38). Kumi ha ngaahi faingamālie ke tokoni ai. 'E lava pē ke palani 'a e ngāue ni pe hoko fakatu'upakē. Ko e tokoni ki he kakai kehé 'oku fa'a iku ki ha ngaahi faingamālie ke ako'i ai 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Ko e hā pē ha founga te ke tokoni ai, 'oku totonu ke ke fakahoko ia koe'uhí he 'okú ke 'ofa kotoa he fānau 'a e 'Eikí pea 'okú ke 'amanaki, lotua mo holi mo'oni ke ako'i kinautolu 'i he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

'E tokoni atu 'a e 'Eikí 'i hono kumi ha kakai ke ako'í. 'E tuku ha kakai 'i ho halá 'a ia kuo mateuteu ki he pōpoaki 'o hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei. 'E tokoni ho'o tō'ongá mo ho'o ngaahi lea lelei ki hono 'omi 'o e kakai kia Kalaisí. Lotu mo kumi ha ngaahi faingamālie ke ke ngāue, tokoni mo hiki hake ai 'a e ní'ihí kehé. Lolotonga ho'o ngāue, talanoa mo e taha kotoa pē te ke fetaulaki mo ia pea fakalotolahi'i kinautolu ke nau ako lahi ange 'o fekau'aki mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí.

■ Na'e fakahoko 'e 'Eletā 'Eli S. Tingei 'o e Kau Palesitenisí 'o e Kau Fitungofulú 'a e fokotu'u ko 'ení ki he kau faifekau taimi kakató:

"Fakaava homou ngutú. He 'oku folofola mai 'a e 'Eikí, 'Pea kuo pau ke ke fakaava ho ngutú 'i he taimi kotoa pē, 'o fakahā 'a 'eku ongoongolelei 'aki 'a e le'ofa fiefia' [T&F 28:16].

"Pea ki he tokotaha kotoa pē: ki he kau fakatau koloá, kau pāsese 'i he pasí, kakai 'i he halá, pea mo e tokotaha kotoa pē 'okú ke fetaulaki mo iá" (i he Conference Report, Apr. 1998, 53; pe *Tūhulu*, Siulai 1998, 47).

© 2006 Robert Casey. Quid nāā ai hono tatau

■ 'E tokoni'i 'e ho'o fakamo'oni 'i ho'o feinga ko ia ke ma'u ha kakai ke ke lava 'o vahevahe mo kinautolu 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo toe Fakafoki

maí. Lolotonga ho'o kumi e kakai ke ako'í, toutou fakamo'oni'i 'a Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Ne fakapapau'i mai 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e

Toko Hongofulu Mā Uá: "Ko e taimi 'okú ke fakahaai ai 'a e mo'oni, 'e ongo ia 'o hangē 'oku nau maheni mo iá, 'a ia ko ha manatu 'oku 'ikai fa'a mapukepuke 'e he fiefanongó, he 'oku ngalingali ne nau 'osi fanongo 'i he mo'oni ko 'ení kimu'a—pea ko hono mo'oni ia ne nau 'osi fanongo ai. 'Oku hanga 'e ha fakamo'oni 'a ha faifekau 'o 'omai 'a e fakamo'oni tukufakaholo ko ia ne kamata 'i he fakataha alēlea 'i he langí, kimu'a pea toki fakatupu 'a e māmaní. 'I he fuofua feitu'u ko iá, ne fanongo ai 'a e kakai tatau ko 'ení ki he palani tatau 'i hono fakamatala'í pea mo nau fanongo ai ki he fatongia 'o Sīsū Kalaisi te Ne fakahoko 'i honau fakamo'uí" ("Ko e Ngāue Fakafaifekau mo e Fakalelei," *Liahona*, Nōvema 2001, 29).

■ Lotua mo sio ke ke fakatokanga'i 'a e ngaahi faingamālie ke tokoni mo ako'í aí. Talanoa mo ha tokolahi taha 'o e kakai te ke lavá 'i he 'aho kotoa pē. Faka'aonga'i 'a e ngaahi founga lelei kotoa pē 'oku ala ma'u ki hono kumi e kakai 'oku loto ke fanongo ki ho'o pōpoaki. Lotua ha tokoni ke ke lea ta'eufi kiate kinautolu te mou fetaulaki. Fakatupulaki e pōto'i talanoá 'i ha founga fakakaume'a mo 'ikai fakaholo-mui ki he kakai kehé.

■ 'I he ngaahi tūkunga 'o e kumi 'e ní'ihí, 'e fie ma'u ai ke ke lava 'o fakahoko ha pōpoaki 'i ha kí'i taimi nounou. Ne me'a 'a 'Eletā Lisiatie G. Sikoti 'o fekau'aki mo e poto ko 'ení 'o pehē: " 'Oku tau ma'u ha kau faifekau kuo hoko 'a e ongoongolelei ko ha kongá 'o 'enau mo'uí pea te nau lava ke fai ha fakamatala fakalūkufua 'i ha miniti 'e taha mo e kongá, pe miniti 'e nima, 'i ha tau'anga pasi. 'Oku nau mateuteu lelei ange ke kamata talanoa mo ha taha 'i ha fa'ahinga tūkunga pē 'oku nau 'i aí, 'o fakafe'iloaki kinautolu ki he pōpoaki mahu'inga 'o hono [toe] Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei" (i he *Liahona*, Sune 2004, 13).

■ Ko e kakai 'oku nau foua ha ngaahi liliu kāfakafa 'i he'enau mo'u—hangē ko hano fā'ele'i mai ha taha, mate, pe hiki ki ha 'api fo'ou—'oku nau fa'a mateuteu ke ako 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki ma'i mo ma'u ha ngaahi kaungāme'a fo'ou. Hangē ko 'ení, ko e kau faifekau ko ē 'oku nau fe'iloaki mo ha taha ne fekuki mo ha mālōlō sí'a taha 'oku nau 'ofa ai, te nau lava 'o vahevahe ange 'a e pōpoaki 'e lava pē ke nau toe fe'iloaki 'i he hili 'a e mo'ui fakamatelié.

■ 'E lava foki ke toe tokoni atu 'a e mahu'inga'ia fakaemāmani lahi ko ia 'i he hisitōlia fakafāmilí ke ke ma'u ai ha kakai ke ako'i. 'Ai ke ke 'ilo 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'o e hisitōlia fakafāmilí 'oku ala ma'u 'i he feitu'u 'okú ke ngāue aí. Talanoa mo e kāingalotu 'o e Siasí 'oku mahino kiate kinautolu 'a e hisitōlia fakafāmilí, pea fakaafe'i kinautolu ke nau tokoni 'o fakamatala'i 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ko iá ki he kakai te'eki Siasí.

■ 'Oku lahi mo ha ngaahi founa lelei kehe ke ma'u ai ha kakai 'e ala hoko ko ha kau fiefanongo. 'E fokotu'u atu 'e he ako'anga fakafaifekau ha ngaahi founa lahi. 'E hanga foki 'e he lotú mo e fakalaulalotó 'o 'omi ha ngaahi fakakaukau 'e ní'hi ki he founa hono kumi ha kakai ke ako'i mo fakaafe'i ke nau ha'u kia Kalaisi 'i ha'anau tali 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki ma'i.

'Oku tokoni e palani lelei, fokotu'u taumu'a mo hono faka'aonga'i lelei 'o e taimí ke fakatahataha'i ai 'a e ngaahi ngāue 'a e faifekau mo ola lelei ange.

■ Ko e kau faifekau ko ē 'oku nau fokotu'utu'u lelei 'enau ngaahi 'ekitivitií 'i he fa'a lotú, 'oku nau malava ke lava'i ha ngaahi me'a lahi. 'E 'oatu 'e he palesiteni fakamisioná ha taimitēpile fakalūkufua 'e taau mo e anga fakafonuá, kau ai mo e taimi 'ā he pongipongí, taimi akó, ngaahi 'aho teuteú, ngaahi houa malangá pea mo e taimi ke foki ai 'i he efiāfi. 'E fatongia 'aki 'e he kau faifekau hono palani 'enau ngaahi 'ekitivitií faka'ahó 'o fakatatau mo e ngaahi fakahinohino 'o e misioná koe'uhí ke fakahoko 'a e ngāue 'a e 'Eikí. 'E tokoni lahi 'a hono 'ilo'i 'o e founa hono fakataimitēpile'i 'o e ngaahi 'ekitivitií mahu'inga taha 'a e faifekau 'i he taimi 'e ola lelei taha aí. 'E tokoni hono fokotu'u 'o e taumu'a ke tuku taha e tokangá ki he ngaahi 'ekitivitií 'a e faifekau, 'e ola lelei.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:8

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e tala pau mai 'e 'Eleta Taleni H. 'Oakesi 'a e me'a 'oku totonu ke tau fakamu'omu'a 'i he'ene fakamatala 'o pehē:

“'Oku fakapapau'i ['e he me'a 'oku tau fakamu'omu'a] 'a e me'a ko ē 'oku tau kumia 'i he mo'ui. . .

“Na'e faiako 'a Sísū fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku tonu ke fakamu'omu'a 'i he'ene folofola, 'Oua 'e kumi ki he ngaahi me'a 'o e māmaní kae fuofua kumi ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, pea fokotu'u 'a 'ene mā'oni'oni, pea 'e toki fakalahi atu 'a e ngaahi me'a ni kotoa pē kiate kimo-utolu' (Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Matiu 6:38; 'i he Matiu 6:33; footnote a).

“ 'Oku 'uhinga 'a e fuofua . . . kumi ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá' ke fakamu'omu'a 'a e 'Otuá pea mo 'Ene ngāue. Ko e ngāue 'a e 'Otuá, ke fakahoko 'a e mo'ui ta'engata 'a 'Ene fānaú (vakai, Mōsese 1:39), fakataha mo ia kotoa pē 'i hono fanau'i, fafanga, ako'i pea mo sila'i 'o e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní. Ko hono toé 'oku muimui ia. . . . Ne pehē 'e ha taha, kapau he 'ikai ke tau fakamu'omu'a 'a e Pule'anga 'o e 'Otuá, he 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u 'aonga fēfē ia 'i he kaha'ú pe ko e hā ne tau filí. . . .

“'Oku hā mahino 'a e me'a 'oku tau fakamu'omu'a 'i he founa 'oku tau faka'aonga'i ki ai hotau taimí. . . . Pea fekau'aki mo e taimí, 'oku taha pē hotau faingamālie ke tau fili aí pea [mole] 'aupito leva ia' (‘i he Conference Report, Mar.–Apr. 2001, 108–9; pe *Liahona*, Siulai 2001, 101).

■ 'I hono toe vakai'i ko ia 'e he kau faifekau 'a 'enau taimitēpilé mo e ngaahi 'ekitivitií, 'oku totonu ke nau fehu'i, “Ko e hā 'a e lahi 'o e ngāue fakafaifekau 'oku fakahoko heni?” Na'e fakamatala 'a 'Eletā 'Oakesi 'o pehē:

“'Oku 'ikai totonu ke 'i ai ha taha 'iate kitautolu 'e fakakaukau 'o hangē ko e tangata taumāta'u 'oku fakakaukau kuó ne taumāta'u he 'ahó kakato ka ko hono mo'oni na'á ne fakamoleki 'a e kongā lahi 'o hono taimí he fe'alu'aki mei tahi ki 'utá,

“'Oku hanga 'e ha fakamo'oni 'a ha faifekau 'o 'omai 'a e fakamo'oni tukufakaholo ko ia ne kamata 'i he fakataha alēlea 'i he langí.”

kai ho'ataá, pea mo hono vakai'i 'o 'ene me'a ngāué. Ko e taumāta'u 'oku ola lelei 'oku fekau-aki ia mo e lahi 'o e taimi ne lī ai ho'o māta'ú ki loto tahí, 'o 'ikai ko e fuoloa ko ia ho'o mavahe mei ho 'apí. 'Oku 'i ai ha kau tangata taumāta'u 'oku nau mavahe mei 'api 'i ha houa 'e hongofulu mā ua pea lī 'enau māta'ú ki tahi 'i ha houa 'e hongofulu nai. 'Oku 'i ai ha kau tangata taumāta'u 'e ni'ihī 'oku nau mavahe mei 'api 'i ha houa 'e hongofulu mā ua kae lī 'enau māta'ú ki tahi 'i ha houa pē 'e ua. 'E fa'a fifili 'a e ni'ihī 'i he kulupu faka'osí pe ko e hā 'oku 'ikai ke nau ola lelei ai 'o hangē ko e ni'ihī kehé.

“ 'Oku faka'aonga'i 'a e tefito'i mo'oni tataui ki he kau faifekau, 'a ia ne ui 'e he 'Eiki ko e 'kau toutai tangatá. 'Oku totonu ke lī 'a e māta'ú 'a e faifekau ki he loto tahí 'i he momeniti pē 'oku mavahe ai mei hono 'apí” (Introduction [lea 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, June 20, 2000], 6).

■ 'E fakakakato 'a e uiui'i na'á ke ma'u mei he 'Eiki 'e ho'o fakahoko ko ia 'a e ngaahi ngāue 'okú ne tataki 'a e kakai ke tui kia Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomala, papitaiso, ma'u e me'a foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni mo e kātaki ki he iku-angá. Kuo 'ilo 'e he kau taki 'o e Siasí ha ngaahi faka'ilonga mahu'inga ki hono tokoni'i 'o e kakai ke nau a'usia ha ului 'e tu'uloá. Te ke hiki ma'u pē mo lipooti ho'o fakalalakaká 'i he ngaahi me'á ni ki ho'o palesiteni fakamisioná:

- Ngaahi fakafe'iloaki ne ma'u mo e fakafetu'utaki ne fai
- Kau fiefanongo fo'ou
- Ngaahi lēsoni ne ako'i ki he fiefanongó ne 'i ai ha mēmipa 'o e Siasí
- Ngaahi lēsoni kehe ne ako'i
- Kau fiefanongo 'oku fakalalakaká ('a kinautolu kuo ako'i tu'o ua pe tu'o tolu pea 'oku nau tauhi 'enau tukupā fekau'aki mo e laukongá, lotú mo e alā me'a peheé)
- Kau fiefanongo ne ma'u houalotu sākalamēnití
- Kau fiefanongo kuo fokotu'u honau 'aho papitaisó
- Kau fiefanongo kuo papitaiso pea hilifakinimá
- Ngaahi lēsoni kuo ako'i ki he kāingalotu papi ului fo'ou mo e kau māmālohi 'i he Siasí

■ Na'e akonaki 'a 'Eleta M. Lasolo Pālali 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o kau ki hono mahu'inga 'o hono palani 'o e 'aho takitaha mo fokotu'u ha ngaahi taumu'a mo ha hoa ngāué: “ He 'ikai lava 'e he kau faifekau 'o fakahoko e ngāué ni 'aki ha'anau pehē pē, 'Sai, ko e hā 'a e me'a te ta fai? ” Kuo pau ke fokotu'u 'e he kau faifekau ha ngaahi taumu'a. 'Oku fokotu'u 'e he ongo faifekau 'a 'ena ngaahi taumu'á 'i he taimi 'okú na ako fakataha aí. 'Okú na 'ilo'i kapau 'oku lelei 'a 'ena ngaahi taumu'á, 'e ola lelei ange 'a 'ena kumí, 'ako'i, tokoni ko ia ke fakalalakaka 'a e kau fiefanongó pea 'i hono papitaiso ko ia kinautolú pea lava ke hilifakinima pea ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni” (Planning [lea 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni fakamisiona fo'ou, June 25, 2003], 2).

■ Na'e poupou'i 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele, 'a ia na'e hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a hono fai 'o lahi ange 'i he me'a 'oku tau pehē te tau malavá 'i he'etau feinga ke fokotu'u pea a'usia e ngaahi taumu'á:

“ 'Oku totonu ke tau ngāue māmālie ki he'etau ngaahi taumu'á. 'Oku tau fa'a fakakaukau 'i he taimi lahi he 'ikai lava ke tau toe fakalalakaka, ko hono mo'oni ko e anga pē ia 'etau fakakaukau pe fakangatangata kuo tau fokotu'u ma'atautolú. Ne tau langa ia pea 'e lava ke tau holoki ia. . . .

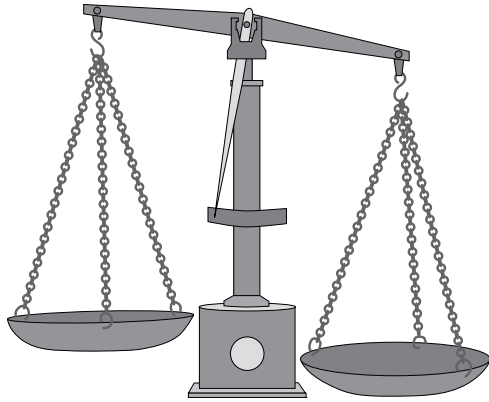
“ . . . Kuo pau ke 'oua na'a tau 'amanaki ki ha fakalalakaka fakatāutaha ta'e kau ai ha mamahi pe ko ha fa'ahinga 'fakalelei' ” (Deposition of a Disciple [1976], 33–34).

■ “ 'Oku tala 'e he'etau ngaahi taumu'á 'a e ngaahi holi 'o hotau lotó pea mo e mahino 'oku tau ma'u fekau'aki mo e me'a te tau lava 'o fakahokó. 'Oku fakafou 'i he'etau ngaahi taumu'á mo e palani, 'a hono liliu 'etau ngaahi 'amanaki ke hoko ko ha ngāué. Ko e fokotu'u taumu'á mo e palani, ko ha ongo ngāue ia 'oku fai 'i he tui. Fa'a lotu pea fokotu'u e ngaahi taumu'a ko ia 'oku fenāpasi mo e fekau 'a e Fakamo'uí ke 'fakalotu'i 'a e ngaahi pule-anga kotoa pē, 'o papitaiso 'a kinautolu 'i he huafa 'o e Tamaí, mo e 'Aló, mo e Laumālie Mā'oni'oni' (Mātiu 28:19).

“ . . . Fai 'a e me'a kotoa pē te ke ala lavá ke a'usia ho'o ngaahi taumu'á lolotonga ko ia 'okú ke kei faka-apa'apa'i pē e tau'atāina 'a e ni'ihī kehé. Ko e me'afua taupotu 'o e lavame'á 'oku 'ikai ngata 'i hono a'usia

'ata'atā pē 'o e ngaahi taumu'á, ka 'i he tokoni 'okú ke faí pea mo e fakalalaka 'a kinautolu 'okú ke ako'i pe fakafeohi ki aí. Ko e ngaahi taumu'á ko ha ngaahi founa ia ke tokoni kiate koe ke ke fakahoko ha lelei lahi 'i he lotolotonga 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní. 'Oku 'ikai totonu ke faka'aonga'i kinautolu ke hoko ko ha me'a ke fakatokanga'i ai koe.

"Ko e ngaahi taumu'a ko ia 'oku fakakaukau'i fakalelé, te nau 'oatu kiate koe ha fakahinohino 'oku mahino pea tokoni'i koe ke ke faka'aonga'i ho ngaahi 'aho 'okú ke ngāue aí ki he ngaahi 'ekitiviti ko ia 'e tokoni'i ai e kakaí ke fakamālohia 'enua tui ki he Fakamo'uí pea nau fakalalaka 'o a'u ki hanau papitaiso, hilifakinima, pea ngāue mālohi 'i he Siasí. 'E tokoni e ngaahi taumu'a 'oku faingata'á ke toe ola lelei ange ho'o ngāue pea te ke laka ai ki mu'a mo tupulaki" (*Malanga'aki 'Eku Ongoongolelé* [2004], 176).

■ Ne faka'aonga'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha tefito'i mo'oni mahu'inga 'i he'ene ako fekau'aki mo e mahu'inga 'o hono lipooti 'o e fakalalaka 'i he a'usia 'o ha ngaahi taumu'á 'o pehē: " 'I he taimi 'oku vakai'i ai 'a e ola 'o e ngāue, 'oku toe lelei ange 'a e ngāue. 'I he taimi 'oku vakai'i ai 'a e ngāue pea fai hano lipōtí, 'oku toe vave ange ai 'a e fakalalaka 'o e ngāue" ('i he Conference Report, Oct. 1970, 107).

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- Ko e hā ha ngaahi ngāue pau 'e lava ke ke fai ke toe mateuteu ange ai ke ngāue ma'á e 'Eiki 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau?
- Ko hai nai 'okú ke 'ilo'i kuo mateuteu ke ke fakafe'iloaki ki he kau faifekau?
- Ko e hā ha ngaahi founa 'e lava ke ke fakafeohi ai ki he ni'ihi kehé ke teuteu'i kinautolu ke ako'i 'e he kau faifekau?

- Ko e hā ha ngaahi founa 'e lava ke ke fakafeohi ai ki ha tokotaha ne toki papi ului mai pe ko ha taha māmālohi 'i he Siasí?
- 'Oku anga fēfē nai 'a e fekau'aki 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:119 mo e 109:8 ki he tempalé mo e kau faifekau?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAÍ

- Kapau 'oku te'eki ke ke fakahoko ia, kamata ke faka'aonga'i ha taimitēpile faka'aho ke fokotu'u-tu'u pea fakahokohoko ki ai 'a e ngaahi 'ekitiviti 'o fakatatau mo honau mahu'ingá.
- Fokotu'u pea fakahokohoko kinautolu 'o fakatatau mo honau mahu'ingá ke tokoni ke teuteu'i koe pea ke fakalalaka 'i ho'o teu atu ki ho'o ngāue fakafaifekau.
- Hiki ha founa nounou 'e fā ki hono vahevahe 'o e pōpoaki 'o e ongoongolelé kuo toe fakafoki maí mo ha taha 'oku 'ikai ko ha mēmipa 'o e Siasí. 'Ahi'ahi lau le'o lahi 'a e founa takitaha—'uluaki lau mei he me'a na'á ke hiki pea toe lau ma'uloto ia.
- Lolotonga e uike hoko maí, vahevahe ha kaati tufa mo ha tokotaha 'oku 'ikai ko ha mēmipa 'o e Siasí.

LAUKONGA MAKEHE 'OKU FOKOTU'U ATÚ

Tu'u Ma'u 'i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelé

- " 'Ofá" (p. 222–23)
- "Ngāue Fakafaifekau" (p. 148–49)

KO HONO TEUTEU'I 'O E KAU FIEFANONGÓ KI HE PAPITAIŠÓ MO E HILIFAKINIMÁ

TALATEU

'Oku ma'u 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e lakanga fakataula'eiki 'a e 'Otuá ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ouau 'a ia 'okú ne ha'i 'i māmani pea 'i he langí foki. 'I he ngaahi ouaú ni, 'oku tau fakahoko ai ha ngaahi fuakava mo e 'Eikí 'a ia te ne taki kitautolu ki he fakamo'uí mo e hākeaki'í. 'I he taimi te tau tali ai 'a e ngaahi fuakava mo e ouaú ni 'i he faive-lengá, 'e lava ke fakama'a 'etau ngaahi angahalá 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi pea hoko ko ha kāingalotu 'o e Siasi 'o e 'Eikí 'i he māmani. 'I he'etau fakahoko pea tauhi 'a 'etau ngaahi fuakavá, te tau malu'i ai kitautolu mei he ngaahi kovi 'o e māmani pea ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'oku fakatatali ma'anautolu 'oku fili ke muimui ki he 'Eikí.

'Oku ma'u 'e he kau faifekaú ha falala toputapu mei he 'Eikí ke teuteu'i 'a e kau fiefanongó ki he papitaisó pea ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku totonu ke mahino foki ki he kau faifekaú 'oku 'ikai ko e ngata'anga 'o 'enau taumu'a 'a hono papitaiso mo hilifakinima 'a 'enau kau fiefanongó. 'Oku totonu ke kamata teuteu'i 'e he kau mēmipa toki papi fo'ou kinautolu ke ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e tempalé.

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAahi TEFITO'I MO'ONI KE MAHINÓ

- 'I he ha'u ko ia 'a e kau fiefanongó kia Kalaisi pea teuteu ke hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi, kuo pau

ke mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo e ngaahi ouau fakamo'uí ke fai mo tauhi ai 'a e ngaahi fatongia toputapú ni.

- 'Oku tokoni 'a e kau faifekaú kiate kinautolu kuo fakaulú pea teuteu'i kinautolu ke papitaiso, hilifakinima pea hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o e 'Eikí.
- 'Oku ma'u 'i he fale 'o e 'Eikí 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi ouau 'oku fie ma'u ki he hākeaki'í.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

'I he ha'u ko ia 'a e kau fiefanongó kia Kalaisi pea teuteu ke hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi, kuo pau ke mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo e ngaahi ouau fakamo'uí ke fai mo tauhi ai 'a e ngaahi fatongia toputapú ni.

■ Ko e taha 'o e ngaahi momeniti 'oku 'ilonga taha ai 'a e liliu 'i he ako'í 'a e taimi 'okú ke hanga ai 'e koe ko e faifekaú 'o fakaafe'i ha fiefanongo ke papitaisó. 'I he fakahoko ko ia 'e he fiefanongó 'a e liliu mei he tokotaha fiefanongó ki he tokotaha kuo uluí, kuo pau ke mahino kiate ia 'a e natula toputapu 'o hono fakahoko 'o e ngaahi fuakava mo e 'Eikí, pea pehē ki he'ene loto fiemālie ke ne fatongia 'aki 'a hono tali mo tauhi 'o e ngaahi fuakavá. He 'ikai lava ke ma'u kakato 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei kae 'oua ke fakahoko e ngaahi fuakavá pea ma'u mo e ngaahi ouau fai fakamo'uí 'o e

ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki mai. Ko e fuofua fuakava ko ia 'oku fai 'e he kau papi uluí 'oku fai ia 'i he taimi 'oku nau ma'u ai 'a e ngaahi ouau 'o e papitaiso 'i he vai mo e Laumālié. 'Oku 'omi 'e he ngaahi fuakavá ni mo ha ngaahi fuakava kehe pē 'a e ngaahi tāpuakí pea fakaava 'a e ngaahi matapā ki he fakamo'uí 'i he pule'anga 'o e 'Otuá.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Molonai 6:1–4
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:78
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:9

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ “[Ko e fuakavá] ko ha alepau 'i he vaha'a 'o e 'Otuá mo e tangatá, ka 'oku 'ikai te nau tu'unga tatau 'i he alepau ko iá. 'Oku fokotu'u mai 'e he 'Otuá 'a e ngaahi tu'unga ki he fuakavá, pea 'oku loto leva 'a e tangatá ke fai 'a e me'a 'okú Ne finangalo ke nau fai. 'Oku tala'ofa mai leva 'e he 'Otuá ki he tangatá ha ngaahi tāpuaki koe'uhí ko 'enau talangofuá.

“ 'Oku ma'u 'a e ngaahi tefito'i mo'oní mo e ngaahi ouau 'i he fuakava. 'Oku palōmesi 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'a ia 'oku nau fai 'a e ngaahi fuakava ko iá ke nau tauhi ia. Hangē ko 'ení, 'oku fuakava 'a e kāingalotú mo e 'Eikí 'i he papitaisó pea nau fakafou 'a e ngaahi fuakava ko iá 'i he'enau ma'u 'o e sākalamēnití. 'Oku nau toe fai foki mo e ngaahi fuakava 'i he temipalé. 'Oku hoko 'a e kakai 'o e 'Eikí ko ha kakai 'o e fuakava pea 'oku tāpuekina lahi 'a kinautolu 'i he'enau tauhi 'a e ngaahi fuakava mo e 'Eikí” (Fakahinohino Ki he Ngaahi Folofolá, “Fuakavá,” 54).

'Oku tauhi ma'u pē 'e he 'Eikí 'Ene ngaahi fuakavá. 'Oku toki ta'e-aonga pē ha fuakava 'i he taimi 'oku talangata'a ai 'a e tangatá pe fefiné mo 'ikai ke ne tauhi 'ene tafa'aki 'o e fuakavá.

■ Ne fakamahino mai 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha taumu'a mahu'inga 'o e ngaahi fuakavá 'o pehē: “ 'Oku 'ikai ko e ngaahi fuakavá ko

“ 'Oku ma'u 'a e ngaahi tefito'i mo'oní mo e ngaahi ouau 'i he fuakava.”

ha gaahi tō'onga fakatu'asino pē; ka ko ha ngaahi founa mo'oni mo 'aonga ki hono fakahoko 'o ha liliu. “ 'Oku makatu'unga 'a e fanau'i fo'ou, 'i he Laumālie 'o e 'Otuá 'o fakafou mai 'i he ngaahi ouau’ [Teachings of the Prophet Joseph Smith, sel. Joseph Fielding Smith (1976), 162]. 'Oku totonu ke tau fakapa'apa'i mo tauhi ke toputapu 'a e ngaahi fuakava fakamo'ui na'a tau fai mo e 'Eikí. Kapau te tau fai ia, kuó Ne tala'ofa mai, 'Te ke . . . ma'u [ha] fakahā [hoko] mo e fakahā, pea mo ha 'ilo, [hoko] mo e 'ilo koe'uhí ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'a lilo mo e ngaahi me'a fakamelinó—'a e me'a ['oku] 'omi 'a e fiefiá, 'a e me'a [ko ia 'oku] 'omi 'a e mo'ui ta'e ngatá' [T&F 42:61]” ('i he Conference Report, Apr. 1998, 19; pe Tūhulu, Siulai 1998, 19).

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Henelī B. 'Aealingi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: “Ko ha kakai fuakava 'a e Kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku tau fai ha ngaahi fefakapapau'aki mo e 'Otuá 'o kamata mei he 'aho 'o 'etau papitaisó pea mo e ngaahi ouau fakalaumālie kotoa 'i he'etau mo'ui. 'Okú ne tauhi ma'u pē 'Ene tala'ofa 'oku fai mai 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i, ka ko e sivi'i taupotu taha 'o 'etau mo'ui ke vakai'i pe te tau fakahoko mo tauhi 'etau ngaahi fuakava mo Iá” ('i he Conference Report, Oct. 1996, 40; pe Tūhulu, Sānuali 1997, 35).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā F. Pētoni Hauati 'o e Kau Fitungofulú hono 'uhinga 'o e fakahoko ha fuakava mo tauhi kinautolú 'o pehē: “Ko ha kakai kinautolu 'o e fuakavá, pea ko e me'a 'oku tau faikehekehe ai 'i he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasí, he 'oku tau fai ha ngaahi fuakava. 'Oku toe fie ma'u foki ke 'iloa kinautolu ko ha kakai tauhi fuakava. 'Oku faingofua pē ke tau fai ha ngaahi

fuakava ka 'oku fa'a faingata'a ke tau muimui mo fai 'o hangē ko ia kuo tau palōmesi ki ai. 'Oku kau heni 'a e ngāue kae 'oua leva ke 'osi 'a e ngāue, faitotonu mo tu'u ta'e ue'ia. 'Oku 'uhinga 'eni ki he tu'u ma'u 'i he tu'i mo faitotonu ki he ngata'angā neongo 'a e ikunā pe mamahī, veiveiua pe fakalotosi'i. 'Oku toe 'uhinga 'eni ki he'etau 'unu'unu atu ke toe ofi ange ki he 'Eikí 'aki hotau lotó kotoa pea mo fai 'aki hotau tukuingatá 'a e me'a ne tau palōmesi ke tau fai—'o tatau ai pē 'i he taimi te tau ongo'i ai 'oku 'ikai ke tau fie fai iá" ('i he Conference Report, Apr. 1996, 38; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 32).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālali 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'oku 'ikai ngata pē 'a e fai 'o ha fuakava 'i hono 'ilo'i mo e mahino 'o e ngaahi tokātelinē, 'o pehē: "Ko hotau fatongiā 'oku nofo ia 'i hono tokoni'i 'a e kakai kehē, 'i he mālohi 'o e Laumāliē, ke nau 'ilo mo mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Kuo pau ke ongo'i 'e he taha kotoa ko e ngaahi tokāteline 'o hono toe Fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'oku mo'oni pea mo mahu'inga lahi. Pea ko e taha kotoa pē 'okú ne tali 'a e pōpoaki kuo pau ke ne feinga ke mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei 'aki ha'ane fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakava toputapú pea mo kau 'i he ngaahi ouau kotoa pē 'o e fakamo'ui mo e hākeaki'i" ('i he Conference Report, Oct. 2000, 97; pe *Liahona*, Sānuali 2001, 88–89).

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau mo'ui taau ke fakamafai'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'etau ngaahi fuakavá, 'o pehē: "[Ko hotau Fakamo'ui ko e maama ia 'o māmaní. 'Oku totonu ke tau mo'ui taau koe-'uhí ke lava 'o fakamāma'i kitautolu 'e Hono Laumālie, pea koe'uhí ke tau lava 'o ongo'i mo talangofua ki he fakama'u 'oku fakamafai'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'okú ne fakamo'oni'i 'a e Tama'i mo e 'Aló (vakai, T&F 20:26). . . . 'Oku totonu ke tau fai pau ki he ngaahi fuakava ne tau fakahoko 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi]" ('i he Conference Report, Oct. 1987, 79; pe *Ensign*, Nov. 1987, 66).

"Ko e sivi taupotu taha 'o 'etau mo'ui ke vakai'i pe te tau fakahoko mo tauhi 'etau ngaahi fuakava mo e ['Otuá]."

Ko e taimi 'oku loto ai 'a e kau fiefanongó ke papitaisó, 'oku fie ma'u ha fa'ahinga tu'unga 'o e mo'ui tāu meiate kinautolu.

'Oku tokoni 'a e kau faifekau kiate kinautolu kuo fakauli pea teuteu'i kinautolu ke papitaiso, hilifakinima pea hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o e 'Eikí.

■ 'Oku ako'i 'e he kau faifekau 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí ki he kau fiefanongó pea toki fakaafe'i kinautolu ke nau fakahoko 'a e me'a kuo nau akó.

'Oku fakaafe'i 'a e kau fiefanongó ke nau tui ki he 'Eikí, fakatomala, mo tukupā ke tauhi 'a e ngaahi fekau. 'Oku tokoni 'eni ki hono teuteu'i kinautolu ki he'enu 'initaviu ki he papitaisó, 'a ia 'e fehu'i ai kiate kinautolu fekau'aki mo 'enu tukupā ke tauhi 'a e ngaahi fekau ko 'eni 'i he

toenga 'o 'enu mo'ui. Ko e taimi 'oku loto ai 'a e kau fiefanongó ke nau papitaisó, 'oku fie ma'u leva ha fa'ahinga tu'unga mo'ui taau meiate kinautolu (vakai, Molonai 6:1–4).

'Oku 'ofa 'a e Tama'i Hēvaní 'i He'ene fānaú mo loto ke tāpuekina kinautolu. 'Oku 'omi 'e he ngaahi fekau ha ngaahi faingamālie ki he ngaahi tāpuaki (vakai, T&F 130:20–21). Ko e ngaahi fekau 'oku fakamatala'i 'i he vahe ko 'eni ko ha ni'ihī pē ia 'o e ngaahi fekau 'oku fie ma'u ke mahino ki he kau fiefanongó mo tukupā ke tauhi kimu'a pea toki papitaiso kinautolú. 'Oku mahu'inga 'a e talangofua ki he ngaahi fekau ni takitaha ke fe'unga ai ke papitaiso. Ko e ngaahi fekau 'eni:

- Tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni.
- Muimui 'i he kau palōfitá.
- Mo'ui 'aki 'a e fono 'o e angama'á.
- Talangofua ki he Lea 'o e Potó.
- Mo'ui 'aki 'a e fono 'o e vahe hongofulú.

Tauhi 'a e 'Aho Sāpaté ke Mā'oni'oni

'Oku fakafōtunga 'e he'etau tō'onga he 'aho Sāpaté 'a 'etau tukupā ke fakalāngilangi'i mo hū ki he 'Otuá.

'I he'etau tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni, 'oku tau fakahaa'i ai ki he 'Otuá 'a 'etau fie tauhi 'etau ngaahi fuakavá. 'Oku totonu ke tuku mavahe 'e he Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e 'aho mā'oni'oni ko 'eni 'o 'oua na'a fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue 'o e māmaní pea fakatapui kinautolu 'aki ha'anau hū 'i ha laumālie 'o e lotu,

fakafeta'i, tokoni, mo ha ngaahi 'ekitiviti 'oku taau mo e Sāpaté. Ko e taimi 'e feinga ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke 'ai 'enau ngaahi ngāue he Sāpaté ke fenāpasi mo e taumu'a mo e Laumālie 'o e 'Eikí, 'e fakafonu 'enau mo'uí 'aki ha fiefia mo ha nonga.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 'Ekesōtosi 20:8–11
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9–10

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'a e fale'i ko 'ení 'o fekau'aki mo e tauhi totonu ko ia 'o e Sāpaté 'o pehē: " 'Okú 'ikai fie ma'u ke fai ha fakatau mo ta'e faka'apa'apa'i 'e he kakai 'a e 'aho Sāpaté. 'Okú 'ikai ko ha 'aho ia ke fakatau mai ai 'a e me'akaí. 'Okú ke ma'u 'a e 'aho 'e ono 'o e uiké. . . . 'Okú 'ikai fie ma'u ke ke fakatau 'i he 'aho Sapaté. . . . He 'ikai ke ke mole 'o kapau te ke fai ho'o fakatau 'i he ngaahi 'aho kehé, 'o 'ikai ko e Sāpaté. Tuku ke hoko 'a e 'aho ko 'ení ko ha 'aho 'o e fakalaululoto ki he 'Otuá, lau 'a e folofolá, fetalanoa'aki mo ho fāmilí, pea mo ha 'aho 'o e nofo ma'u 'i he ngaahi me'a 'a e 'Otuá. Kapau te mou fai ia, 'e tāpuekina kimoutolu" ("Excerpts from Recent Addresses of President Gordon B. Hinckley," *Tūhulu*, Nōvema 1998, 7).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá hono founa tauhi 'o e Sāpaté he ngaahi kuonga kimu'á 'o pehē: "Na'e mahu'inga 'a e ngaahi mo'oni ta'engatá mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei ki he kakai 'Isileli 'o e kuonga motu'á pea 'oku kei mahu'inga ia ki he kakai 'Isileli 'o e kuonga ní. Hangē ko e 'aho Sāpaté, ne faka'apa'apa'i ia 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'i he ngaahi to'u tangata kotoa pē. Talu mei he taimi 'o 'Ātama kia Mōsesé, ne tauhi 'a e 'aho Sāpaté ko e 'aho mālōlō ia mei he ngāue [mei hono ngaohi 'o māmaní] (vakai, 'Ekesōtosi 20:8–11; 31:16–17). Mei he taimi 'o Mōsesé ki he Toetu'u 'a e 'Eikí, ne hoko 'a e 'aho Sāpaté ko e 'aho fakamanatu ia 'o hono fakatau'atāina'i 'a e kau 'Isileli mei he'enau nofo pōpula 'i 'Isipité (vakai, Teutalōnome 5:12–15; 'Īsaia 58:13; 'Isikeli 20:20; 44:24; Mōsaia 13:19). 'I he ngaahi 'aho kimui ní, 'oku tauhi 'e he kāingalotú 'a e Sāpaté ke mā'oni'oni ko e fakamanatu 'o e Fakalelei 'a Sīsū

Kalaisí (vakai, Ngāue 20:7; 1 Kolinitō 16:2; Fakahā 1:10; T&F 59:9–19)" ("Ko Hono Toe Fakahoko 'o e Hiki Fonongá," *Liahona*, 'Epeleli 2002, 36).

Muimui 'i he kau palōfitá.

Ne langa 'e Kalaisi Hono Siasí 'i he fakava'e ko e kau palōfita mo e kau 'aposetolo. Na'e tataki 'e he kau palōfita mo e kau 'aposetolo ko iá 'a e Siasí 'i he fakahā. Na'e ui 'e he 'Eikí 'a Siosefa Sāmita ko e fuofua palōfitá ke ne tataki Hono Siasí 'i he kuonga fakakosipeli faka'osí ni. Ko kinautolu 'oku nau tataki 'a e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko ha kau palōfita mo ha kau 'aposetolo mo kinautolu foki. Ko e Palesiteni 'o e Siasí ko ha palōfita mo'ui ia. 'Okú tau falala ki he kau palōfita kuo fili 'e he 'Otuá mo muimui 'i he'enau ngaahi fale'i mo 'enau ngaahi akonakí.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 'Āmosi 3:7
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:4–6

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi 'a e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'i hono poupou'i 'o e palōfita 'a e 'Otuá 'o pehē:

"Kuo pau ke fakapapau'i 'e kinautolu 'oku nau fie omi mei he fakapo'ulí ki he māmá 'oku fenāpasi 'enau mo'uí mo e ue'i fakalaumālie mo e fakahā 'oku fakafou mai 'i hotau kau palōfita, kau tangata kikite mo ma'u fakahaá. . . . Ko ha kau palōfita mo e kau ma'u fakahā kuo nau lava 'i he hisitōlia 'o māmaní 'o fakafanongo ki he ngaahi pōpoaki fakalangí pea nau fatongia 'aki 'a hono fakahoko ia ki he ní'ihī kehé.

"Ko e founa lelei taha kiate kimoutolu kakai lalahi kei talavou' ke mou ofi ange ki he Fakamo'uí ko hono poupou'i 'a 'Ene palōfita mo'ui 'i he māmaní, 'a e Palesiteni 'o e Siasí—'i hotau kuongá mo e taimí, 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí. Kapau he 'ikai ke tau muimui ki he palōfita mo'uí, 'o tatau ai pē pe ko hai, 'e lava ke tau 'i ha tu'unga fakatu'utā-maki 'o e mate fakalaumālie. . . .

" 'Okú ou lava ke fakamo'oni atu 'oku kei hoko-hoko ma'u pē 'a e founa 'o e ma'u fakahaá ki he

Siasí. 'Oku ma'u faka'aho ia" (*Come out of the Darkness into the Light* [faesaiti 'a e CES ma'á e kakai lalahi kei talavou, Sept. 8, 2002], 4).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá hono mahu'inga 'o e muimui ki he kau palōfita mo'uí 'o pehē:

" 'Oku tataki 'a e Siasí ni 'i he 'ahó ni 'e ha kau palōfita mo'uí. 'Oku ma'u 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e malu'i mo e fiemālie lahi tahá 'i he'enua ako ke nau fanongo mo talangofua ki he ngaahi folofola mo e ngaahi fekau kuo fakahā mai 'e he 'Eikí 'i He'ene kau palōfita mo'uí. . . .

". . . 'Oku makatu'unga hotau malu'i fakalaumālié 'i he'etau tafoki ki he le'ó mahino 'o hotau palōfita mo'uí. Kapau te tau fanongo ki hono le'ó mo talangofua ki he'ene ngaahi akonakí, kuo pau ke tau lava 'o mo'uí 'o fakatatau ki he finangalo 'o Kalaisi, pea tau kātaki ai ki he ngata'angá koe'uhí ke 'i ai foki ha 'aho te tau lava ai mo hotau ngaahi fāmili, 'o foki hake ki he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Hēvani mo hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisi" ('i he Conference Report, Apr. 1995, 19, 21; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 19–20).

Mo'ui 'aki 'a e Fono 'o e Angama'á

'Oku fiefia 'a e 'Otuá 'i he angama'a 'a Hono ngaahi fohá mo Hono ngaahi 'ofefiné kae fehi'a 'i he angahala fakasekisuale. Ko e angama'á ko e ma'a fakasekisuale. Kuo pau ke tau ma'a 'i he'etau fakakaukaú, leá, mo 'etau tō'ongá, ka tau angama'a. Kuo pau ke 'oua na'a 'i ai ha feohi fakasekisuale kimu'a pea toki fai 'a e malí. Ko kinautolu kuo 'osi malí kuo pau ke nau anganofo kakato ki honau husepānití pe uai'í. Kuo pau ke ta'ofi ha fa'ahinga fōtunga pē 'o e ponokalafí. Kuo pau ke 'ai 'a e mālohi fakatupu ne foaki 'e he 'Otuá pea mo hotau sinó ke toputapu. Ko kinautolu 'oku teu papitaisó kuo pau ke nau mo'ui 'aki 'a e fono 'o e angama'á, 'a ia 'oku ta'ofi ai ha fa'ahinga feohi fakasekisuale 'oku te'eki fai ha mali, kau ai 'a e feohi homosekisuale. Kuo pau ke 'oua na'a nau kau 'i ha fakatōtama. Kapau na'e fakahoko ha angahala fakasekisuale, kuo pau ke nau tomu'a fakatomala pea 'e toki foaki 'e he 'Eikí 'a 'Ene fakamolemolé.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:22–25
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 63:16

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ Kuo fakahā 'e he Kau palesitenisí 'Uluakí mo e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē, "Kuo 'osi tuutu'uni 'e he 'Otuá ke toki ngāue 'aki pē 'a e ngaahi mālohi toputapu 'o e fakatupú 'e ha tangata mo ha fefine, kuó na 'osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uai'í" ("Ko e Fāmili: Ko Ha Fanongonongo Ki Māmani," *Tūhulu*, Sune 1996, 10–11).

■ Na'e fakafehoanaki 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi 'a e mo'ui 'a kinautolu 'oku nau maumau'í 'a e fono 'o e angama'á mo kinautolu 'oku nau mo'ui angama'á 'o pehē:

"Ko kinautolu ko ia 'oku nau fetu'utaki fakaesino mo ha taha 'i tu'a 'i he nofomalí, te nau ma'u ha loto-halaia mo ha mamahi fakaeloto mo fakaesino foki. [Ko e] fetu'utaki fakaesino 'a ha tangata mo ha fefine 'i tu'a 'i he ngaahi ngata'anga kuo fokotu'u 'e he 'Eikí, te ne 'omi ha mamahi, fakamā, fakamā'ulalo'i mo e mamahi kiate kinautolu 'oku nau fai iá.

"Ka 'o kapau 'e ngāue 'aki 'a e ngaahi me'a-foaki toputapu ko iá 'o fakatatau ki he finangalo 'o e 'Eikí 'o fakatatau ki he ngaahi ngata'anga 'o e mali temi-palé, 'okú ne 'omi ha fiefia lahi 'aupito kiate kitautolu. 'Oku tau hoko ai ko e kaungā fakatupu mo e 'Otuá 'i hono ma'u ha fāmili mo ha hako. 'Oku hoko 'a e angama'a kimu'a 'i he malí, mo e tauhi pau ki he ngaahi fuakavá 'i he hili 'a e malí, ko e paasipooti ia ki he faka'apa'apa'i kitá mo e fiefia ki he kakai kotoa pē" ("Ko e Ngaahi Anga Mā'oni'oni 'o e Ngaahi 'Ofefine Angatonu 'o e 'Otuá," *Liahona*, Me 2003, 109).

■ Na'e me'a 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o fekau'aki mo e angama'á 'o pehē:

"[Ko e mālohi ko ia ke fakatupu ha mo'ui ko e mālohi lahi taha ia kuo foaki 'e he 'Otuá ki He'ene fānaú. Ko hono faka'aonga'í na'e tu'utu'uni mai ia 'i he 'uluaki fekaú, ka na'e foaki ha fekau mahu'inga 'e taha ke ne ta'ofi hono ngāuehala 'akí. 'Oku fakamatala'i 'a e fakamamafa 'oku tau fai ki

he fono 'o e angama'á 'e he 'etau mahino ko ia ki he taumu'a 'o hotau mālohi fakatupú 'i hono fakahoko 'o e palani 'a e 'Otuá.]

“[‘Oku fakahōifua ki he ‘Otuá hono fakahaa’i ko ia hotau ivi fakatupú, ka kuó Ne ‘osi fekau kuo pau ke fakangatangata ‘eni ki he feohi fakaemalí pē. Na’e ako’i ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ‘oku totonu pea ‘oku fakangofua fakalangi ‘a e feohi fakasekisuálé ‘i he tu’unga ‘o e mali ‘oku fakalaó. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘oku ta’e mā’oni’oni pe fakamā ‘i he tu’unga fakasekisuálé, he ‘oku fakataha’i ‘i he founzá ni ‘a e tangatá mo e fefiné ‘i he founza ‘o e fakatupú pea mo hono fakahaa’i ‘o e ‘ofá’] (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [Salt Lake City: Bookcraft, 1982], p. 311).

“[Kapau ‘e mavahe mei he ngaahi ha’i ‘o e malí, ‘oku hoko leva ‘a e fa’ahinga kotoa pē ‘o hono faka-aonga’i ‘a e mālohi fakatupú ‘i ha tu’unga kehekehe ko ha angahala fakamā mo hono fakakehe’i ‘o e ‘ulungāanga fakalangi taupotu taha ‘o e tangatá mo e fefiné]” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 99; pe *Ensign*, Nov. 1993, 74).

Talangofua ki he Lea ‘o e Potó

‘Oku ako’i kitautolu ‘e he Lea ‘o e Potó ke tau tokanga’i fakalelei hotau sinó. ‘Okú ne ako’i mahino kuo pau ke tau faka’ehi-‘ehi mei he ngaahi me’a fakatu’utāmaki, hangē ko e ‘olokaholó, tapaká, tií, mo e kofí. Kuo pau foki ke tau toe faka’ehi’ehi mei ha fa’ahinga pē ‘o e ngaahi faito’o konatapu ‘oku fakatu’utāmaki. Kuo pau ke talangofua ‘a e kau fiefanongó ki he Lea ‘o e Potó kimu’a pea mo e ‘osi ‘a e papitaisó. ‘Oku ma’u ‘e kinautolu ‘oku talangofua ki he fono ko ‘ení ha tāpuaki ‘o e mo’ui lelei, ivi, mo ha malu’i mei he koví.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- 1 Kolinitō 6:19–20
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:18–21

Hiki ‘i ho’o tohinoa akó e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u mei he potufolofola ko ‘ení.

■ Na’e fakatokanga ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ki hono maumu’i ‘o e Lea ‘o e Potó ‘o pehē: “[Ko e

sino ‘okú ke ma’ú ko e tempale ia ‘o e ‘Otuá. ‘Oku toputapu. Ko e fa’u ia ‘a e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai totonu ke ta fakahōhōloto, ‘i ha fa’ahinga tu’unga pē, ‘o ngāue ‘aki ‘a e faito’o kona tapu ‘oku ta’e fakalaó. Te ne faka’auha mo’oni koe. Te ne to’o ho’o lava ‘o mapule’i koé. Te ne ‘ai koe ke ke fai ha ngaahi ‘ulungāanga ta’e faitotonu ke ma’u ha pa’anga ke fakatau ‘aki ia. Fakamama’o mei he ngaahi me’a ko ia ‘oku tala atu ‘e he Lea ‘o e Potó—tapu ‘a e ‘olokaholó, piá, mo e tapaká. Ko ha tāpuaki mo’oni! Ko ha tāpuaki mo’oni ‘a e Lea ‘o e Potó, kuo tuku mai ‘e he ‘Eiki ki Hono Siasí, ko ha sīpinga mo’ui te ne tāpuaki’i ‘etau mo’ui’]” (“To’oto’o mei he Ngaahi Lea ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli,” *Ensign*, Mar. 1999, 73).

Mo’ui ‘aki ‘a e fono ‘o e vahehongofulú

Ko e taha ‘o e ngaahi tāpuaki ma’ongo’onga ‘o e hoko ko e mēmipa ‘o e Siasí ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ko e faingamālie ke tokoni ki he tupulekina ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá ‘i he totongi ‘o e vahehongofulú. Ko e vahehongofulú ko ha fono ia

mei he kuonga mu’a mo ha fono fakalangi. Hangē ko ‘ení, na’e totongi vahe hongofulu ‘a e palōfita ‘o e Fuakava Motu’a ko ‘Ēpalahamé ‘i he koloa kotoa pē na’a ne ma’ú (vakai, ‘Alamā 13:15).

Kuo fekau’i kitautolu ‘e he ‘Eiki ke tau ‘oange ‘a e vahehongofulu ‘e taha ‘o ‘etau tupú ‘i he ta’u kotoa ke tokoni ‘i hono langa Hono pule’angá. ‘Oku mā’oni’oni ‘etau vahehongofulú ki he ‘Eiki, pea ‘oku tau fakalāngilangi’i la ‘i he’etau totongi vahehongofulú. ‘Oku tala’ofa ‘a e ‘Otuá te Ne tāpuekina lahi kinautolu ‘oku totongi vahehongofulu totonú (vakai, Malakai 3:10–12).

‘Oku faka’aonga’i ‘a e pa’anga vahehongofulú ke tokoni’i ‘aki ‘a e ngaahi ‘ekitiviti’ ‘a e Siasí ‘oku faí, hangē ko e langá mo e monomono ‘o e ngaahi tempalé mo e ngaahi fale lotú, tokoni’i ‘o e ngāue fakafaifekau, fakahoko ‘o e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafamilí, pea mo ha ngaahi ‘ekitiviti’ ‘aonga lahi kehe. ‘Oku ‘ikai faka’aonga’i ‘a e vahehongofulú ke totongi ‘aki e kau taki fakafeitu’u ‘o e Siasí; ko e ngaahi fai’angalotu fakafeitu’u kotoa pē ‘oku tokanga’i ia ‘e ha kau faifekau, ‘oku ‘ikai totongi ‘enau ngāue ma’a e Siasí.

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Malakai 3:10–12
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 119:4

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a e 'uhinga 'oku totongi vahehongofulu aí 'o pehē: "[Oku hoko ma'u pē ko ha tāpuaki ke fakafoki ki he 'Eiki 'a e vahehongofulu 'e taha 'o e me'a kuó Ne foaki mai kiate kitautolú. [E kāinga]'oku ou ma'u ha fakamo'oni mālohi ki he vahehongofulú. Kuo te'eki hoko ia ko ha me'a faingata'a ke u totongi vahehongofulu, 'o a'u ai pē ki he taimi 'o e faingata-maki fakapa'angá, koe'uhí he kuo 'osi fai 'e he 'Eiki ha tala'ofa te Ne tāpuaki'i kitautolu kapau te tau fai 'eni. Na'e 'ikai ko au na'á ku fai 'a e tala'ofa ko iá. Na'e 'ikai ko e pīsopé na'á ne fai e tala'ofa ko iá. Ko e 'Eiki na'á ne fai 'a e tala'ofa ko iá, pea 'oku 'A'ana 'a e mālohi ke fai 'a e palōmesi ko iá]" (*Ensign*, Apr. 1998, 74).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi ko e totongi vahehongofulú 'oku 'ikai tu'unga ia 'i he koloa'ia pe masivá:

"Oku mahinongofua 'a e fono 'o e vahehongofulú: 'oku tau totongi ha vahehongofulu 'e taha 'o 'etau tupu fakafo'ituitui fakata'ú. Na'e faka'uhinga'i 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki 'a e tupú 'o pehē, 'oku 'uhinga ia ki he pa'anga hū maí. Ko hono lahi 'o e peseti 'e 10 'o 'etau pa'anga hū mai fakafo'ituitui, ko e me'a fakafo'ituitui pē ia 'atautolu takitaha mo hotau 'Otuá. 'Oku 'ikai ha ngaahi tu'utu'uni fakalao ki ai. Hangē ko ha lea 'a ha tokotaha ului mei Kōlea: 'Oku 'ikai mahu'inga 'i he vahehongofulú pe 'okú te koloa'ia pe masiva. 'Okú te totongi pē 'a e peseti 'e 10, pea 'oku 'ikai fie ma'u ke te mā kapau na'e 'ikai te te ma'u ha pa'anga lahi. Kapau 'okú te ma'u ha pa'anga lahi, 'okú te totongi pē 'a e peseti 'e 10. Kapau 'oku si'isi'i 'a e pa'anga 'okú te ma'ú, 'okú te kei totongi pē 'a e peseti 'e 10. 'E 'ofa'i koe 'e he Tamai Hēvaní koe'uhí ko ia. Te ke lava 'o tu'u tonu ki 'olunga peá ke pōlepole ai'. . . .

"Oku ongo'i 'e ha ni'ihi 'e 'ikai te nau lava 'o totongi vahehongofulu, ka kuo 'osi tala'ofa mai 'e he 'Eiki te Ne teuteu ha hala ke tau tauhi ai 'Ene ngaahi fekaú kotoa pē [vakai, 1 Nifai 3:7]. Kuo pau ke te ma'u ha tui lahi 'i he kamata ka te lava 'o

totongi vahehongofulu, ka 'oku hangē ko e folo-fola 'a Sisuú, 'Pea ko ia ia te ne fai ki hono finangaló te ne 'ilo 'a e 'akonaki' [Sione 7:17]. 'Oku tau ako ki he vahehongofulú 'i he'etau totongi iá. Ko e mo'oni, 'oku ou tui 'okú te lava 'o mavahe mei he masivá 'i ha'ate ma'u ha tui ke te fakafoki ki he 'Eiki 'a e konga 'o e ki'i me'a si'i 'oku tau ma'ú' ('i he Conference Report, Oct. 1998, 73–74; pe *Liahona*, Sānuali 1999, 71–72).

'Oku ma'u 'i he fale 'o e 'Eiki 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi ouau 'oku fie ma'u ki he hākeaki'i.

■ 'Oku fie ma'u 'a e ngaahi ouau fakatemipalé ki he hākeaki'i. 'E teuteu 'e he kau faifekau 'a e kau fiefanongó ke nau tali 'a e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. 'Oku hokohoko atu 'a e fakalalaka 'a e kāingalotu faivelenga 'o e Siasí koe'uhí ke nau lava 'o fe'unga ki he hākeaki'i mo e pule'anga fakasilesitialé. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono 'osi fekau'i kitautolu ke tau papitaiso mo ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, ka, 'o kapau 'oku tau fie ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa 'a e Tamai Hēvaní, kuo pau ke tau ma'u 'a e ngaahi ouau ko ē 'oku toki foaki pē 'i he fale 'o e 'Eiki.

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 131
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:15, 18–19

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'a e fie ma'u ko ia 'o e ngaahi ouau fakatemipalé 'o pehē: " 'Oku fu'u mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi ouau ia 'oku fakahoko 'i he temipalé; he 'ikai ke tau lava kitautolu ke foki ki he 'ao 'o e 'Otuá ta'e kau ai 'a e ngaahi ouau ko 'ení. 'Oku ou fakalotolahi'atu 'a e tokotaha kotoa pē ke mo'ui taau ke 'alu ki he temipalé pe ke ne ngāue mālohi ki ha 'aho te ne lava ai ke hū 'i he fale mā'oni'oni ni 'o ma'u ho ngaahi ouau peá mo ho'o ngaahi fua-kavá" ("Ko Ha Kakai 'Oku Nau Mo'ui'aki 'a e Temipalé," *Tūhulu*, Mē 1995, 7).

■ Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni Hanitā ko e papi-taisó 'oku 'ikai ko e taumu'a faka'osi ia 'a e kau fie-fanongó: "Ko e ngaahi ngāue kotoa pē ko ia 'oku tau fai 'i hono malanga'i 'o e ongoongolelei, 'i hono fakahaohaoa'i 'o e Kāingalotú, peá mo huhu'i 'o e pekiá, 'oku hu'u taha pē ia ki he tempale mā'oni'oni. 'Oku hoko 'eni koe'uhí 'oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi ouau ia 'oku fakahoko 'i he temipalé; he 'ikai ke tau lava kitautolu ke foki atu ki he 'ao 'o e 'Otuá ta'e kau ai 'a e ngaahi ouau ko 'ení" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 118; pe *Tūhulu*, Mē 1995, 7).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'a e founga 'oku tataki ai hono malanga'i 'o e ongoongolelei ki he temipalé 'i he hala ko ia ki he mo'ui ta'engatá:

"Ko e temipalé ko e fale ia 'o e 'Eikí. Ko e fakava'e ki he ouau mo e fuakava kotoa pē 'o e temipalé—pe ko e uho 'o e palani 'o e fakamo'ui—'a e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. Ko e 'ekitiviti, lēsoni, mo e me'a kotoa pē 'oku tau fai 'i he Siasí, 'oku fakataumu'a ia ki he 'Eikí mo Hono fale mā'oni'oni. 'Oku fakataumu'a kotoa ki he temipalé 'a 'etau feinga ke malanga'i 'a e ongoongolelei, fakahaohaoa'i 'o e Kāingalotú, pea mo huhu'i e kau pekiá. . . .

" 'Oku hanga 'e he ngaahi ouau, ngaahi fuakavá, ngaahi 'enitaumení, pea mo e fakama'u 'i he temipalé 'o faka'atā 'a e fakafo'ituituí ke fakalelei mo e 'Eikí pea mo sila'i 'a e ngaahi fāmilí ke 'oua na'a ngata 'i he veili 'o e maté. 'Oku hanga ai 'e he tala-ngaofua ki he ngaahi fuakava 'o e temipalé 'o fakafe'unga'i kitautolu ki he mo'ui ta'engatá, 'a e me'a'ofa mahu'inga taha ko ia 'a e 'Otuá ki he tangatá [vakai, T&F 14:7]. Ko e mo'ui ta'engatá

'oku mahulu hake ia 'i he mo'ui ta'e fa'a maté. He ko e mo'ui ta'engatá ko e hākeaki'i ia 'i he langi taupotú—'a ia ko e fa'ahinga mo'ui ia 'oku 'i ai e 'Otuá" ('i he Conference Report, Mar.–Apr. 2001, 40; pe *Liahona*, Siulai 2001, 37, 38).

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'oku fie ma'u 'a e kakato 'o e lakanga fakataula'eikí ki he hākeaki'i, 'o pehē:

"['Oku 'ikai ma'u ha hākeaki'i ia 'i he pule'anga 'o e 'Otuá ta'e tomu'a ma'u 'a e kakato 'o e lakanga faka-

taula'eikí. . . . 'Oku ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení tu'unga 'i he talangofua ki he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'i he fale 'o e 'Eikí. . .]

"[. . . Kuo faka'atā 'e he 'Eikí ki he tangata kotoa pē 'i he Siasí ni, tu'unga 'i he'ene talangofuá, ke ne ma'u 'a e kakato 'o e lakanga fakataula'eikí 'o fou 'i he ngaahi ouau 'o e tempale 'o e 'Eikí. He 'ikai ke lava 'o ma'u 'eni ia 'i ha toe feitu'u kehe]" (*Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 3:132).

" 'Oku fu'u mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi ouau ia 'oku fakahoko 'i he temipalé; he 'ikai ke tau lava kitautolu 'o foki ki he 'ao 'o e 'Otuá ta'e kau ai 'a e ngaahi ouau ko 'ení."

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- Ko e hā hono mahu'inga 'o e fai ha ngaahi fuakava mo e 'Otuá?
- Ko e hā 'oku fekau'aki ai 'a e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakavá?
- 'Oku anga fēfē hono 'omi 'e he ngaahi fekau 'a e 'Eikí 'a e fiefiá ki he'etau mo'uí?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku totonu ai ke ako'i ki he kau fiefanongó 'o fekau'aki mo e temipalé?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAÍ

- 'Ai ha lisi 'o e ngaahi fuakava kuó ke 'osi fai 'i ho'o mo'uí, peá ke fakakaukau loto ki he anga 'o 'enau tokoni'i mo malu'i koé.
- Ako ke ke ako'i ha taha 'o e ngaahi tefito ne fakamatala'i 'i he vahe ko 'ení 'i ha efiafi fakafā-mili 'i 'api pe ki hao kaungāme'a pe kaungāloki.

- Kapau ne te'eki ke ke fakahoko kimuí ni mai 'a e me'a ko 'ení, talanoa mo ho'o pīsopé pe palesiteni fakakoló fekau'aki mo ho'o teuteu ke hū 'i he temipalé.

LAUKONGA MAKEHE 'OKU FOKOTU'U ATÚ

Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelé

- "Papitaisó" (p. 160–66)
- "Anga-ma'á" (p. 7–11)
- "Fuakavá" (p. 73–74)
- "Kau Palōfitá" (p. 84–85)
- "Sāpaté" (p. 175–76)
- "Ngaahi Temipalé" (p. 141–46)
- "Vahehongofulú" (p. 205–07)
- "Lea 'o e Potó" (p. 103–05)

FAKAMATALÁ MO E NGAARI ONGO 'OKÚ KE MA'Ú

NGAAHI ‘ULUNGĀANGA FAKA-KALAIŚÍ

TALATEU

‘I he’etau hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá, ‘oku tau ma’u ai ha ngaahi natula fakalangí. Na’e teuteu’i kitautolu ‘e he’etau taukei ‘i he mo’ui kimu’a he māmani ki he mo’ui fakamate-lié, ‘a ia ‘oku tau kei hokohoko atu ai pē ke ako mo tupulaki. Ko e ngāue fakafaifekaú ko ha faingamā-lie faka’ofofa ia ke hoko atu ai hono fakatupulaki mo fakahoko hotau ngaahi natula fakalangí ‘i he’etau feinga ke hoko ‘o tatau mo e Fakamo’uí.

Na’e fakahinohino mai ‘e Sisū Kalaisi ‘a e founa ke tau mo’ui aí. “Vakai ko au ko e māamá; kuó u fokotu’u ha sīpinga kiate kimoutolu” (3 Nīfai 18:16). Ko e taumu’a ‘oku tau fāifeinga ki aí ke mo’ui anga faka-Kalaisi (vakai, Mātiu 5:48; 3 Nīfai 12:48). Ko e taha ‘o e ngaahi founa lelei taha ke fa’ifa’itaki ai ‘a e ngaahi ‘ulungāanga faka-Kalaisi ke ako ki he mo’ui ‘a e Fakamo’uí mo feinga ke hoko ‘o hangē ko Iá. ‘E hanga ‘e he ngaahi ‘ulungāanga faka-Kalaisi ‘o e kau faifekaú ‘o ‘ai faingofua ki he kau fiefanongó ke nau sio tonu ‘i he lelei ‘o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí ‘i he mo’ui ‘a e kau faifekaú. ‘E fie ma’u ‘e he kau fiefanongó ‘a e me’a ‘oku ma’u ‘e he kau faifekaú mo nau kamata ke fieinua ki he kakato ‘o e ongoongolelei. Kapau te tau faivelenga, ‘e hokohoko atu ‘a hono fakalahi mai ‘e Sisū Kalaisi hotau ngaahi talēnití mo e ngaahi me’a te tau malavá pea mo tokoni’i kitautolu ke tau hoko ‘o hangē ko Iá. Na’e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí, “[Ko e founa kumi lelei taha ‘i he ongoongolelei ko e tō’onga mo’ui ‘a e Kāingalotu faivelenga ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní]” (‘i he Conference Report, Apr. 1982, 68; pe *Ensign*, May 1982, 45).

NGAAHI TOKĀTELINE MO E NGAAHI TEFITO’I MO’ONI KE MAHINÓ

- ‘Oku feinga ‘a e kau faifekaú ke nau fakatupulaki ha ngaahi ‘ulungāanga faka-Kalaisi.
- ‘Oku fekau’i ‘a e kau faifekaú ke nau tauhi ki he ‘Otuá ‘aki honau “lotó, iví, ‘atamaí, mo e mālohi kotoa” (T&F 4:2).
- Ko e talangofuá ko ha ‘ulungāanga mahu’inga ia ‘i he ngāue fakafaifekaú.

POTUFOLOFOLA MO E FAKAMATALA TOKONÍ

‘Oku feinga ‘a e kau faifekaú ke nau fakatupulaki ha ngaahi ‘ulungāanga faka-Kalaisi

■ ‘Oku totonu ke fakafōtunga ‘e he kau faifekaú, ‘i he’e-nau hoko ko e kau ‘amipasitōa ‘o e ‘Eiki, ‘a Hono ngaahi ‘ulungāanga lelei, ki he tokotaha kotoa pē ‘oku nau ako’i. ‘Oku fa’a tali lelei ‘e he kau fiefanongó ‘a e kau faifekau mo e kāingalotu ko ē ‘oku nau fakafōtunga’i ‘a e Fakamo’uí. Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Sefili R. Hōlani ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a e mālohi ‘o e ngaahi sīpinga lelei ‘a e kāingalotu ‘oku nau ma’u ‘a e ngaahi ‘ulungāanga faka-Kalaisi ‘o pehē: “Ko e mo’oni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pōpoaki fakafaifekau mālohi ange te tau lava ‘o ‘oatu ki he māmani ko

'ení, 'i he sġpinga 'o e tō'onga mo'ui 'ofa mo fiefia 'a e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nġ. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tohi tufa pe vitiō fakafaifekau te ne lava 'o fakamatala' 'a e 'ulungāanga mo e anga fakafo'ituituġ, ko e malimalġ mo e anga'ofā, pea mo e hanga 'e he feohi 'a e kāingalotu tui faivelengā 'o 'omi 'a e loto-māfana 'okú ne ue'ġ hake 'a e kakai kehġ. 'Oku 'ikai ke kau mai 'a e kakai ia ki he Siasġ koe'uhġ ko e me'a 'oku nau 'ilo'ġ. 'Oku tu'unga 'enau kau mai ki he Siasġ koe'uhġ ko e me'a 'oku nau ongo'ġ, mo e me'a 'oku nau mamata ki ai mo nau fie ma'u fakalaumāliġ. 'E ongo ki he kakai kehġ 'a e laumāliġ 'o 'etau fakamo'onġ mo e fiefia ko iā 'o kapau te tau tuku ke 'alu atu ia. Pea hangġ ko e folofola 'a e 'Eikġ kia 'Alamā mo e ngaahi foha 'o Mōsaiā, ' 'Alu atu . . . koe'uhġ ke mou fakahā atu ha ngaahi sġpinga lelei kiate kinautolu 'iate au, pea te u ngaohi 'a kimoutolu ko ha me'angāue 'i hoku nimā 'a ia 'e fakamo'ui ai ha kakai tokolahi' ['Alamā 17:11]" ('i he Conference Report, Mar.–Apr. 2001, 16; pe *Liahona*, Siulai 2001, 15–16).

“Ko e founġa kumi lelei taha 'i he ongoongolelġ ko e to'onga mo'ui 'a e Kāingalotu faivelenga 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Nġ.”

mo e anga-'ofā mo e loto fakatōkilalō, [pea] mo e fa'a ngāue' [T&F 4:6]" ('i he Conference Report, Sept.–Oct. 1995, 102; pe *Tūhulu*, Sānuali 1996, 92–93).

'Oku fakamatala'ġ atu 'a e ngaahi "ulu-ngāanga faka-Kalaisġ ko 'enġ 'i he toenga 'o e vahġ ni.

Tuġ (vakai foki, vahe 10, "Tuġ mo e Uluġ")

■ 'Oku fakaiku 'a e tuġ ki he 'ilō mo e mahinō. Na'e pehġ 'e Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā:

"Pea 'i ho'o 'ahi'ahi e ngaahi tefito'ġ mo'oni e ongoongolelġ 'i ho'o tui ta'e 'ilo'ġ, 'e kamata ke ako'ġ koe 'e he Laumāliġ. Pea faifai pġ 'o fetongi ho'o tuġ 'o 'ilo.

"Pea te ke lava leva 'o 'ilo'ġ, pe sio 'aki ho mata fakalaumāliġ" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 78; pe *Tūhulu*, Sānuali 1995, 70).

■ 'Oku fakamatala'ġ 'e he tohi fakahinohino 'a e kau faifekau ko e *Malanga'aki 'Eku Ongongolelġ* 'a e fekau-'aki 'o e tui kia Sisū Kalaisġ mo e founġa 'o 'etau mo'ui 'o pehġ: " 'Oku muimui mai 'a e ngāue 'i he tuġ, 'o kau ai 'a e fakatomalā, tala-ngofuā, mo e ngāue mateakġ. Ko e taimi 'okú ke tui ai kia Sisū Kalaisġ,

'oku lahi fe'unga leva ho'o falala ki he 'Eikġ ke ke muimui ai ki He'ene ngaahi fekau—'o a'u pġ ki he taimi 'oku 'ikai mahino kakato ai kiate koe 'a hono 'uhingā. 'Okú ke fakakakato 'a e ngaahi me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikġ ke ke fakahokó. 'Okú ke tokoni ke fakahoko ha lelei 'i ho'o mo'ui pġ 'a'au pea mo e mo'ui 'a ha nġ'ihġ kehe. 'Okú ke lava ke fakahoko ha ngaahi mana 'o fakatatau ki he finangalo 'o e 'Eikġ. 'E hā ki tu'a 'a ho'o tuġ 'i ho'o ngāue tōtōivġ" (*Malanga'aki 'Eku Ongongolelġ* [2004], 139).

■ Na'e fakamamafa'ġ 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā hono mahu'inga 'o e tuġ 'o pehġ: "['Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito hono fie ma'u 'a e tui kia Sisū Kalaisġ. Ko e fakava'e ia 'o e palani 'o e

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aġ

- Mātiu 25:40
- Luke 10:30–37
- Sione 13:4–17
- 2 Nġfai 31:9–10
- 3 Nġfai 18:24
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:5–6

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'enġ.

■ Na'e pou pou mai 'a 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā ke tau fakatupulaki ha "ulungāanga faka-Kalaisġ ka tau lava 'o hoko ko ha kau faifekau lelei, 'o pehġ: "Kapau te tau fakahoko 'a e finangalo 'o e 'Eikġ ke tau fakaava 'a e matapā 'o e langġ ki hotau ngaahi tokoua mo e tuofāfine kotoa pġ, kuo pau ke tau teuteu ke tau ako'ġ 'a e ongoongolelġ. 'Oku tau fakamālohia 'etau fakamo'onġ 'aki ho'o ako 'a e folofolā, 'aukāġ, mo e lotú. 'Oku tau fakaili ai 'a e tō'onga faka-Kalaisġ 'o e 'tuġ, anga-ma'ā, mo e 'ilō mo e anga fakapotopotó mo e fa'a kātakġ, mo e fe'ofofani fakakāingā, mo e anga faka-'Otuā,

fakamo'uí. Ko e taimi 'oku fetākinima ai 'a e tui ko iá mo e ngāue fakamātoato ko ē 'oku fakava'e 'i he loto ke *talangofua ki He'ene fale'i*, 'oku muiaki mai ai ha tupulaki fakafo'ituitui mo ha ngaahi tāpuaki lahi]" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 119; pe *Ensign*, Nov. 1993, 87–88).

Angama'á

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni ha ní'ihī 'o e ngaahi tefito'i natula 'o e angama'á 'o pehē:

" 'Oku fakafōtunga mai 'e he angama'á ko [ha taha ma'ú lakanga fakataula'eikí] 'oku fakakaukau mo tō'onga ma'a. . .]

" 'Oku tatau 'a e anga-ma'á mo e mā'oni'oni, ko e taha 'o e ngaahi 'ulu-ngāanga faka-'Otuá. 'Oku totonu ke feinga 'a e taha ma'ú lakanga fakataula'eikí ke ne fekumi ta'e tuku ki he me'a ko ē 'oku ma'a mo matamatalelé, kae 'ikai ko ia 'oku fakamā mo palakuú. 'E ngaohi ke faka'ofofa ma'ú ai pē 'e he angama'á 'ene ngaahi fakakaukau (vakai, T&F 121:45). 'E anga fēfē hono tuku 'e ha tangata ia ke tofanga 'i he kovi 'o e ponokalafí, kapekapé, pe lea ta'e fe'ungá mo kei lau pē 'oku angama'a kakato?]" ('i he Conference Report, Oct. 1986, 60; pe *Ensign*, Nov. 1986, 46).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi, ne hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesiteniś 'Uluakí, 'o pehē: " 'Oku tokolahi e kakai 'oku 'ikai mahino kakato kiate kinautolu 'a e *angama'á*. Ko e 'uhinga maheni 'e taha 'oku fa'a 'ai ki ai, ko e sino ma'a pe angama'a ka 'oku fālute 'e he *angama'á* ia 'a e 'ulu-ngāanga kotoa pē 'o e mā'oni'oni 'oku nau tokoni ki hono fa'u hotau 'ulungāangá. 'Oku 'i ai ha tupenu lālanga motu'a 'oku tauhi 'i he musiume 'o New Foundland, na'e lālanga he 1813 'oku pehē: 'Ko e anga mā'oni'oni 'a e tu'unga faka'ofofa mahu'inga taha 'o e 'atamaí, pea ko e teuteu faka'eieiki taha ia ki he fa'ahinga 'o e tangatá. Ko e anga mā'oni'oni 'a hotau malu'i mo e feitu'u 'okú ne taki hotau halá, 'a ia 'okú ne ue'i hake ke tau ngāue 'aki 'a e 'atamaí lelé he taimi 'oku taki hala'i ai kitautolu 'e hotau lotó' " ("Ko e Ngaahi Anga Mā'oni'oni 'o e Ngaahi 'Ofefine Angatonu 'o e 'Otuá," *Liahona*, Mē 2003, 108).

'Iló

■ 'Oku tau fie ma'ú ke potupotu tatau 'i he fekumi ko ia ki he 'iló. Ne fakamamafa'i 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a e fie ma'ú ko ia ke tau fili fakalelei 'a e fa'ahinga 'ilo 'oku tau kumi ki ai 'o pehē:

"[Ko e ngaahi koloa 'o e 'ilo fakaemāmaní mo fakalaumālié 'oku fakatou fūfūnaki—ka 'oku fūfuu'i ia meiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau fekumi mo feinga fakalelei ke ma'ú iá. . . 'Oku 'ikai 'atā 'a e 'ilo fakalaumālié ke kole 'ata'atā pē; na'a mo e lotú 'oku 'ikai fe'unga. 'Oku fie ma'ú ai 'a e vililitakí mo e 'osikiavelengá he mo'uí. Ko e 'ilo 'o e ngaahi me'a fakaemāmani he mo'uí 'oku fakataimi pē mo fa'a fakangatangata; ka ko e 'ilo 'o e ngaahi mo'oni ta'engatá 'oku fakataimi mo ta'engata.]

" 'Oku fālute 'e he angama'á. . . 'a e ngaahi afa kotoa 'o e mā'oni'oni."

"[I he ngaahi koloa kotoa 'o e 'iló, ko e mahu'inga tahá 'a e 'ilo 'o e 'Otuá: 'a 'ene mo'uí, ngaahi mālohí, 'ofá, mo 'ene ngaahi palōmesí. . .]

"[Ko e 'ilo fakaemāmaní, neongo pe ko e hā hono mahu'ingá, he 'ikai ke ne teitei lava 'o fakahaofi ha laumālie pe fakaava 'a e pule'anga fakasilesitialé pe fakatupu ha māmani pe fa'u ha tangata ko ha 'otua, ka 'e lava 'o hoko ia ko e me'a tokoni lahi taha ki he tangata ko ia 'okú ne fakamu'omu'a 'a e me'a 'oku totonu ke mu'omu'á, kuó ne 'ilo 'a e hala ki he mo'ui ta'engatá mo ne lava 'o faka'aonga'i kotoa 'a e ngaahi 'iló ke hoko ko ha'ane me'angāue mo ha tamaio'eikí]" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [1982], 389–91).

Fakapotopotó

■ Na'e ako'i 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

"['Oku fokotu'u mai 'e he fakapotopotó 'a e fakakaukau lelé mo e mapule'i 'i he tō'ongá. 'Okú ne fakamanatu ki ha taha 'a e ngaahi fuakava na'e fakahokó. . .]

" I he ngaahi koloa kotoa 'o e 'iló, ko e mahu'inga tahá 'a e 'ilo 'o e 'Otuá."

"['Oku toutou ako'i 'e he folofolá 'oku totonu ke tau 'fai fakapotopotó 'i he me'a kotoa pē' (1 Kolinitó 9:25; 'Alamā 7:23; 38:10; T&F 12:8). 'E lava ke malu'i kitautolu takitaha 'e he fai fakapotopotó mei he ha'aha'a 'o e fu'u

tōtu'á]" (i he Conference Report, 'Okatopa 1991, 81; pe *Ensign*, Nov. 1991, 60).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'a e taha fakapotopotó 'o pehē: "[Ko e taha ma'u lakanga fakataula'eikí 'oku *fai fakapotopoto*. 'Oku 'uhinga 'eni 'okú ne mapule'i hono lotó mo e anga 'ene leá. 'Okú ne fai fakafe'unga e me'a kotoa pē pea 'oku 'ikai fakahōhōloto. Ko hono 'ai 'e tahá, 'okú ne mapule'i ia. 'Okú ne pule'i hono lotó, kae 'ikai ke pule'i ia 'e hono lotó]" (i he Conference Report, Oct. 1986, 62; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47).

Fa'a kātaki

■ 'Oku 'i ai ha 'aonga lahi 'o 'ete vakai ki he mo'uí 'i he fa'a kātaki. Na'e ako'i 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini 'o pehē:

"[Te tau toki ma'u pē 'a e nēkeneka mo e fiefia mo'oní 'i he taimi te tau feinga ai ke fa'a kātaki.]

"['Oku fakamatala'i 'e he ngaahi tikisinalé 'a e fa'a kātaki 'i ha fa'ahinga fakalea ko e 'ūkuma 'a e mamahí mo e loto mamahí pe 'ikai ha lāunga; 'o 'ikai fakavavevave pe loto 'oho; kae tu'u ma'u neongo 'a e fakatangá, faingata'á, pe ko e filí. . .]

"[. . . 'Oku ou tui ko e sí'i 'a e kātaki ko e tefito'i tupu'anga ia 'o e nagahi faingata'á mo e ta'e-fiefia he māmaní he 'ahó ni. Taimi lahi, 'oku 'ikai ke tau fa'a kātaki 'iate kitautolu, 'ikai fa'a kātaki'i e kau mēmipa hotau fāmilí mo e ngaahi kaungā-me'á, pea na'a mo e 'Eikí. 'Oku hangē 'oku tau vilikikihi 'i he me'a 'oku tau fie ma'ú ke ma'u ia he taimí ni pē, tatau ai pē pe kuo tau ngāue'i ia, tatau ai pē pe 'e lelei kiate kitautolu, pe 'oku totonu ke tau ma'u. . .]

"['Oku totonu ke tau feinga ke tau fa'a kātaki 'iate kitautolu. 'I he'etau 'ilo'i hotau mālohingá mo hotau vaiva'angá, 'oku totonu leva ke tau feinga ke fakakaukau lelei 'i he'etau ngaahi filí mo 'etau ngaahi tu'utu'uní kotoa, faka'aonga'i lelei hotau faingamālie kotoa, mo fai hotau lelei tahá 'i he ngāue kotoa pē 'oku fakahokó. 'Oku 'ikai totonu ke tau fu'u loto fo'i pe mole 'amanakí 'i ha fa'ahinga taimi 'i he taimi ko ē 'oku tau fakahoko ai hotau lelei tahá. Ka, 'oku totonu ke tau fiemālie 'i he'etau fakalalaká neongo 'oku māmālie 'ene hokó he taimi 'e ni'ihí]" (i he Conference Report, Apr. 1987, 35–37; pe *Ensign*, May 1987, 30, 32).

Anga'ofa Fakatokouá

■ Na'e pehē 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni: "[Ko e taha 'oku anga'ofá 'oku manava'ofa mo angalelei ki he kakai kehé. 'Okú ne faka'atu'i e loto 'o e kakai kehé mo 'ulungāanga faka'apa'apa. 'Okú ne ma'u ha natula fie tokoni. 'Oku fakamolemole'i 'e he anga'ofá 'a e ngaahi vaivai mo e fehālaaki 'a e ni'ihí kehé. 'Oku fakahoko 'a e anga'ofá ki he kakai kotoa pē—ki he to'ulekeleká mo e kei talavou, ki he fanga monumanú, kiate kinautolu 'oku mā'ulaló pea pehē ki he mā'olungá]" (i he Conference Report, Oct. 1986, 62; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47).

Anga Faka-'Otuá

■ Na'e pehē 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni:

"[Ko e anga faka-'Otuá ko ha 'ulungāanga ia 'oku ngali faingata'a ke fakamatala'i 'o tatau pē mo hano ma'u. 'Oku fakamatala'i 'e he folofolá ki he '[me'a lilo 'o e anga faka-'Otuá]' (1 Tímote 3:16; T&F 19:10). . .]

"[Na'e fale'i mai 'e Saimone Pita ke tau 'taau 'i he 'ulungāanga mā'oní'oni mo e anga faka'otuá, 'o 'amanaki mo holi atu ki he hoko mai 'a e 'aho 'o e 'Otuá' (2 Pita 3:11–12)].

"['Oku fakahaa'i 'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá 'i he ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí (T&F 84:20). Ko e anga faka-'Otuá 'oku 'ikai ko ha ma'u ia mei he haohaoá; 'oku ma'u ia mei he sio tāfa-tahá mo e fakatapuí.]

"['Oku fakafōtunga 'e he anga faka-'otuá 'a kimoutolu kotoa pē 'oku 'ofa mo'oni 'i he 'Eikí. 'Oku mou manatu'i ma'u pē 'a e fakalelei 'a e Fakamo'uí mo

fiefia 'i He'ene 'ofa tu'unga'á. Lolotonga iá, 'okú ke lolomi 'a e hīkisiá mo e holi ta'e'aongá. 'Okú ke toki lau pē 'oku mahu'inga ho'o ngaahi lavame'á kapau 'oku nau tokoni 'i hono fokotu'u Hono pule-'angá he māmaní]" ('i he Conference Report, Oct. 1991, 83; pe *Ensign*, Nov. 1991, 61).

■ 'E lava ke fakamatala'i 'a e anga faka-'Otuá ko e fai pau kakato ki he finangalo 'o e 'Otuá. Na'e kamata'aki 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī mei ha lea 'a Molonai 'o pehē:

" 'Io, ha'u kia Kalaisi, pea hoko 'o haohaoa 'iate ia, pea fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'e mā'oni-'oni kotoa pē; pea kapau te mou fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'emā'oni'oni kotoa pē, pea 'ofa ki he 'Otuá 'aki homou ivi, 'atamaí, mo e mālohí kotoa pē, pea 'e toki fe'unga 'a 'ene 'alo'ofa kiate kimoutolú, koe'uhí ke tupu 'i he'ene 'alo'ofá 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisí, pea kapau 'oku tupu 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisí, 'oku 'ikai te mou lava ke faka'ikai'i 'a e māfimafi 'o [Kalaisí]' (Molonai 10:31–32). . . .

". . . 'Oku ou lotua te tau anga'ofa lahi ange, pea tau ma'u ha faka'atu'i mo ha loto faka'apa'apa 'oku lahi angé. 'Oku ou lotua ke tau lava 'o fakama'u-ma'u hotau 'eleló pea ke 'oua na'a hanga 'e ho'omou 'itá 'o 'ai ke mou lea 'aki ha ngaahi lea te mou toe faka'ise'isa ai 'amui. 'Oku ou lotua ke tau ma'u ha ivi ke tau lava 'o fulihi atu 'a e kou'ahe 'e tahá, pea tau 'alu 'i ha maile kehe 'e taha, 'i he'etau ala atu 'o tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia. . . .

" 'Ofa ke tāpuekina kimoutolu 'e he 'Otuá, 'a hoku kaungā ngāue faivelenga 'i he ngāué ni. 'Ofa ke 'iate kimoutolu 'a 'Ene melinó mo 'Ene 'ofá pea ke takatakai'i kimoutolu 'aki 'a e anga faka-'Otuá" ('i he Conference Report, Oct. 2003, 109–10; pe *Liahona*, Nōvema 2003, 103).

'Ofa Faka-Kalaisí

■ Na'e ako'i 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'a e founga 'oku ako ai 'a e 'ofa faka-Kalaisí 'aki e mui-mui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí 'o pehē: "[Ko e fungani mo e tu'unga haohaoa taupotu taha 'o e 'ulungāanga fakalangí ko e 'ofa faka-Kalaisí, pe ko e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí (vakai, Molonai 7:47). Kapau te tau lava 'o feinga mo'oni ke tau tatau mo'oni mo hotau Fakamo'uí mo hotau 'Eikí, pea 'oku totonu ko 'etau taumu'a mā'olunga tahá ke 'ofa 'o hangē ko 'Ene 'ofá. Na'e ui 'e Molomona ko e 'me'a mahu'inga taha 'i he me'a kotoa pē' (Molonai 7:46).

"['Oku lahi fau e lau 'a māmani he 'ahó ni ki he 'ofá, pea kumia ia 'e ha tokolahi. Ka ko e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí 'oku kehe 'aupito ia mei he me'a 'oku fakakaukau'i 'e māmani ko e 'ofá. 'Oku 'ikai teitei kumia 'e he 'ofa faka-Kalaisí ha lāngilangi 'o siokita. Ko e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí 'okú ne kumi pē 'a e fakalakalaka 'oku ta'engatá mo e fiefia 'a e kakai kehé]" ('i he Conference Report, Oct. 1986, 62; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47).

■ Kuo pau ke hoko 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí ko e me'a ia ke ne fakatupu 'etau ngaahi angafai kapau 'oku tau fie hoko 'o tatau mo Kalaisi. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: " 'Oku fakatukupaa'i kitautolu ke tau fou atu 'i ha founga 'o e fakauluí ke tau a'usia 'a e tu'unga ko ia 'oku ui ko e mo'ui ta'engatá. 'Oku tau fai 'eni 'o 'ikai 'i he'etau fai pē 'a e me'a 'oku totonú, ka 'i he'etau fai foki ia koe'uhí ko e ngaahi 'uhinga totonu—'i he 'ofa haohaoa 'a Kalaisí. Na'e hanga 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'o fakatātaa'i mai 'eni 'i he'ene akonaki ongoongoa ko ia 'oku kau ki hono mahu'inga 'o e manava'ofá (vakai, 1 Kolinitō 13). Ko e 'uhinga 'oku 'ikai ngata ai 'a e manava'ofá, pea ko e 'uhinga 'oku mahu'inga ange ai 'a e manava'ofá 'i he ngaahi ngāue lelei mahu'inga tahá, koe'uhí he ko e manava'ofá ko e ' 'ofa haoahoa ia 'a Kalaisí' (Molonai 7:47), pea 'oku 'ikai ko ha ngāue ia ka ko ha tu'unga ia 'o e mo'uí. 'Oku a'usia 'a e 'ofa faka-Kalaisí 'i ha ngaahi ngāue hokohoko 'oku fai 'o hoko ai 'a e uluí. Ko e 'ofa faka-Kalaisí ko ha me'a ia 'oku a'usia 'e ha taha. Ko ia, hangē ko e lea 'a Molonai, 'kapau 'oku 'ikai ma'u 'e he tangatá 'a e manava'ofá, 'e 'ikai te nau fa'a ma'u 'a e potu 'a ia kuó ke teuteu 'i he ngaahi nofo'anga 'o ho'o Tamaí ('Eta 12:34; ko e toki tanaki atu 'a e mata'itohi faka-hihifi)" ('i he Conference Report, Oct. 2000, 43; pe *Liahona*, Sānuali 2001, 42).

■ “Ko Sīsū Kalaisi ‘a e sīpinga haohaoa ‘o e ‘ofa faka-Kalaisi. Lolotonga ‘Ene ngāue ‘i māmaní, na’e ‘fe’alu’aki ‘o fai lelei,’ ma’u pē, ‘o ako’i ‘a e ongo-ongolelei mo fakahaa’i ha ‘ofa mamae ki he paeá, faingata’a’iá, pea mo e mamahí (vakai, Mātiu 4:23; Ma’ake 6:6; Ngāue 10:38). Ko ‘Ene fakafōtunga mā’olunga taha ‘o e ‘ofa faka-Kalaisi ‘a ‘Ene Faka-lelei ta’engatá. Na’á Ne folofola, ‘ ‘Oku ‘ikai ha tangata ‘e lahi hake ‘ene ‘ofá ‘i he me’á ni, ke ne foaki ‘ene mo’uí koe’uhí ko hono kāingá’ (Sione 15:13). Ko e ngāue ma’ongo’onga taha ‘eni ‘o e kātaki fuoloá, anga-’ofá, mo ta’e-siokitá ‘e fai-faiange pea tau ‘iló. . . .

“ ‘I ho’o hokohoko atu ‘i hono ma’u ‘o e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisi mo ke fakahaa’i ‘a e ‘ofa faka-Kalaisi ki he kakai kehé, te ke fakatokanga’i ‘oku fakautuutu ai pē ho’o ‘ofá. Te ke ongo’i ‘a e fiefia ‘o e ngāue ‘i he ‘Eiki. ‘E hoko ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ko ho takaua ma’u pē, ke ne fakahinohino koe ‘i ho’o ngāue pea ‘i ho’o feohi mo e kakai kehé” (*Tu’u Ma’u ‘i he Tu’i: Ko ha Huluhulu ki he Ongongolelei* [2004], 221, 222).

Anga Fakatōkilaló

■ Na’e ako’i ‘e ‘Eletā Lisiatie G. Sikoti: “[‘Oku fie ma’u ‘a e *anga fakatōkilaló* ke ma’u ai ‘a e ‘ilo faka-laumālie. ‘Oku ‘uhinga ‘a e anga fakatōkilaló ke ako’i ngofua. ‘Oku faka’atā koe ‘e he anga fakatōkilaló ke ako’i ‘e he Laumālie pea mo ako’i ‘e he ngaahi ma’u’anga tokoni ‘oku fakahā ‘e he ‘Eiki, ‘o hangē ko e folofolá. ‘Oku tupu mo huli ‘a e tenga ‘o e tupulekina mo e mahino fakafo’ituituí ‘i he kelekele mo’ui ‘o e anga fakatōkilaló. Ko hono fuá ko ha ‘ilo fakalaumālie ke ne tataki koe heni mo e hili ‘o e mo’ui ní]” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 118; pe *Ensign*, Nov. 1993, 87).

■ ‘I he’ene hoko ko e mēmipa ‘o e Kau Fitungofulú, ne me’a ai ‘a ‘Eletā Mālini K. Seniseni ki he fekau-’aki ‘a e anga fakatōkilaló mo ‘etau loto fie tala-ngofua ki he finangalo ‘o e ‘Otuá ‘o pehē: “ ‘E taki kitautolu ‘e he loto fakatōkilalo mo’oni ke tau pehē ki he ‘Otuá, ‘Ke fai pē Ho finangaló.’ Pea koe’uhí ‘oku uesia ‘e hotau *tu’ungá* ‘a e me’a ‘oku tau *fai*, ‘e hāsino leva ‘etau ongongofuá ‘i he’etau ‘apasiá, loto hounga’iá, fie tali ‘o e ngaahi uiui’i, fale’i mo e fakatonutonú” (‘i he Conference Report, Mar.–Apr. 2001, 10; pe *Liahona*, Siulai 2001, 10).

Faivelengá

■ “Ko e faivelengá ko e pau, tatau ai pē ‘o ‘ikai toe kehe, fakamātoato, mo e longomo’ui ‘i hono faka-hoko ‘o e ngāue ‘a e ‘Eiki. ‘Oku ‘amanaki mai ‘a e ‘Eiki ke ke ngāue faivelenga—ngāue kīkīvoi pea ‘i he feinga mo e loto tokanga mo’oni. Ko e faifekau ngāue faivelengá ‘okú ne ngāue ‘o ola lelei mo lavame’a. Ko e faivelenga ‘i he ngāue fakafaifekau ‘okú ne fakahā ‘e ia ‘a ho’o ‘ofa ki he’Eiki mo ‘Ene ngāue. Ko e taimi ‘okú ke faivelenga aí, ‘okú ke ma’u ‘a e fiefia mo e fiemālie ‘i ho’o ngāue.

“Fai ha ngaahi lelei lahi ‘i ho’o tau’atāina pē ‘a’au (vakai, T&F 58:27). ‘Oua te ke tatali pē ke talaatu ‘e

ho’o kau takí ‘a e me’a ke faí. Ngāue hokohoko pē kae ‘oua kuo ‘osi ‘a e me’a kotoa pē te ke lavá, pea a’u pē ki he taimi ‘okú ke fu’u hela’ia aí. Tuku taha ho’o tokangá ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga tahá pea faka’ehi’ehi mei he maumau taimí. Lotu ke ke

ma’u ha fakahinohino mo ha mālohi. Palani ma’u pē pea palani ke ola lelei. Faka’ehi’ehi mei hano fai ha fa’ahinga me’a te ne to’o ho’o tokangá pe ngaahi me’a ‘okú ke faí” (*Malanga’aki ‘Eku Ongongolelei*, 144–45).

■ Na’e fakamatala’i ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, ko ha tokoni ‘i he Kau Palesitenisi ‘Uluakí, ‘a e ‘uhinga ‘oku fie ma’u ai ‘a e kau faifekau ke nau ngāue faivelengá ‘o pehē:

“[‘Oku faingata’a ‘a e ngāue fakafaifekau. Te ne fakaongosia’i koe. Te ne teke ki he tauopotú ‘a e me’a ‘okú ke lavá. Te ne fie ma’u ho’o lelei tahá—‘i he taimi lahi, ke ke toe feinga tu’o ua. Manatu’i, ko e pué pe lová ‘ ‘oku ‘ikai kiate ia ‘oku ve’e vavé, pe ko e taú, kiate ia ‘oku mālohí’ (Tangata Malanga 9:11)—ka ko ia ‘oku kātaki ki he ngata-’angá. Fakapapau ke—

“[Pīkitai ki ho fatongiá kae ‘oua kuo pīkitai ia kiate koe. ‘Oku tokolahi ‘a e kau kamatá, ka ‘oku tokosi’i ‘a e kau faka’osí.

‘Oku ma’u ‘a e lāngilangí, mālohí, tu’ungá mo e fakahīhīhī

‘E ia ‘oku nofo ma’u aí.

Pīkitai ki ho fatongiá kae ‘oua kuo pīkitai ia kiate koe; Ofe’i, tōkakava, pea malimali foki ki ai—

He ‘i hono ofe’i, tōkakava, mo malimali

‘Oku hoko mai e ikuna, ‘o e mo’uí, hili ha ki’i taimi si’i] [‘ikai ‘ilo ‘a e taha na’á ne fa’ú]” (‘i he Conference Report, Mar.–Apr. 1979, 53; pe *Ensign*, May 1979, 36–37).

“Ko e faivelenga ‘i he ngāue fakafaifekau ‘okú ne fakahā ‘e ia ‘a ho’o ‘ofa ki he ‘Eiki.”

'Oku fekau'i 'a e kau faifekau' ke nau tauhi ki he 'Otuá 'aki honau "lotó, iví, 'atamaí, mo e mālohí kotoa" (T&F 4:2)

■ Ko e kau faifekau ko ē 'oku nau tauhi ki he 'Otuá 'aki honau "lotó, iví, 'atamaí mo e mālohí" kotoa (T&F 4:2) 'oku nau malava ke fai ha ngāue 'oku pau, fakamātoato, mālohi fakatu'asino, faka-'atamai, mo fakalaumālie ke fakahoko 'enau tau-mu'a 'o hono fakaafe'i " ha ní'ihí kehe ke nau ha'u kia Kalaisi 'aki hono tokoni'i kinautolu ke nau tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'o fakafou 'i he tui kia Sísū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei, fakatomalá, papitaisó, ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'óní, pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá" (Malanga'aki 'Eku Ongongolelei, 1). Ko e faifekau faivelengá he 'ikai maumau taimi ka te ne lau 'a e 'aho kotoa pē ko ha faingamālie ke tokoni ai ki he 'Eikí.

'E lava pē 'a e ngāue fakafaifekau' ke toutou fakahoko e me'a tatau mo faingata'a. 'E 'i ai 'a e ngaahi 'aho 'e ní'ihí 'e hangē 'oku si'i ai ha me'a kuo lavá, ka 'i he ngaahi 'aho kehe 'oku ola lelei angé, 'oku nau tāpuni'i 'a e ngaahi 'aho ne faingata'a. 'Oku 'ikai tala 'e he lahi 'o e papitaisó ia 'a e faifekau lelei. 'Oku mahu'inga 'a e fengāue'aki mo e fetokoni'aki lelei mo e Laumālié ki he fiefia 'i he ngāue fakafaifekau'.

Ngaahi Potufofolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:2–5
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:15–16
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:84

Hiki 'i ho'o tohinoa akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufofolofola ko 'ení.

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Sefili R. Hōlani 'a e fekau'aki 'o e fehangahangai mo e ngaahi faingata'a 'i he ngāue fakafaifekau' mo hono manatu'i 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí 'o pehē:

"Ka ai ha taha 'okú ne fakahoko ha fa'ahinga ngāue fakafaifekau, te ne fa'a fehu'i 'o pehē, Ko e hā 'oku faingata'a pehē aí? Ko e hā 'oku 'ikai vave ange ai ha ola 'eku ngāue? Ko e hā 'oku 'ikai tokolahí ange ai 'a e kakai 'oku kau mai ki he Siasí? [Ko e mo'oni ia. 'Oku tau tui 'oku 'i ai ha kau 'āngelo. 'Oku tau falala 'oku 'i ai e ngaahi mana. Ko e hā

'oku 'ikai ke 'aukolo mai ai pē 'a e kakai ki he vai papí?] Ko e hā 'oku 'ikai hoko ai 'a e ma'u kita 'e he niuomōniá 'i he'ete viku 'i he loto vai papí he 'aho mo e poó kotoa, ko e me'a faingata'a pē ia 'e taha 'o e ngāue fakafaifekau'.

"[E 'i ai e faingamālie ke ke fai ai 'a e ngaahi fehu'i ni.] Kuó u 'osi fakakaukau lahi ki he me'á ni. Pea 'oku ou 'oatu ai 'eni ko ha fakakaukau pē 'a'aku. 'Oku ou tui 'oku 'ikai faingofua 'a e ngāue fakafaifekau' koe'uhí he 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua 'a e fakamo'uí. Na'e 'ikai teitei faingofua 'a e fakamo'uí. Ko e Siasí 'o Sísū Kalaisí, ko e mo'oni 'eni, pea ko Ia 'a hotau Taki Ma'ongo'onga Ta'engatá. 'E anga fēfē ha'atau fakakaukau 'e faingofua kiate kinautolu, kae hili ange iá, na'e 'ikai teitei faingofua kiate Ia? . . .

". . . 'I he taimi 'okú ke faingata'a'ia aí, 'i he taimi 'oku lí'ekina ai koé, 'i he taimi 'oku 'anuhi mo kapusi ai koé, 'okú ke fakakaukau fakataha ai mo e mo'ui lelei taha kuo māta'ia 'e he māmaní, 'a e mo'ui ma'a mo haohaoha pē taha kuo faifaiange pea mo'ui he māmaní. 'Okú ke ma'u ai ha 'uhinga ke ke fiefia mo fakafeta'i 'i hono 'afio'i 'e he 'Alo 'o e 'Otua Mo'uí ho'o ngaahi mamahí mo e faingata'a'ia" ("Ko e Ngāue Fakafaifekau' mo e Fakalelei," *Liahona*, 'Okatopa 2001, 26–32).

■ Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'a e 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'e he ngāue fakafaifekau' ke faka'aonga'i 'etau ngaahi ma'u'anga tokoni kotoa 'o pehē: "Ko ha ngāue faingata'a 'a e ngāue fakafaifekau'. He ko e lahi e me'a 'oku fie ma'u 'e he ngāue fakafaifekau' pea 'oku toe fie ma'u ki ai ha ngaahi houa lahi ke ako mo teuteu, koe'uhí ke taau ai 'a e faifekau' pea mo e pōpoaki fakalangí ko ia te ne malanga'í. Ko ha ngāue ia 'o e 'ofá ka 'oku toe hoko

pē foki ko ha ngāue 'o e feilaulau mo e lī'oa ki hoto fatongiá" (i he Conference Report, Sept.—Oct. 1995, 66; pe *Tūhulu*, Sānuai 1996, 62).

Ko e talangofuá ko ha 'ulungāanga mahu'inga ia 'i he ngāue fakafaipekaú.

■ 'Oku ma'u ha mālohi 'e he kau faifekau 'oku talangofuá. 'Oku fakamamafa'i 'e he kau taki fakamisioná hono mahu'inga 'o e tauhi 'o e ngaahi fekaú mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e misioná. 'Oku 'ikai fie ma'u 'a e kau faifekau ke nau talangofua ta'e toe fehu'ia, ka ke nau talangofua ma'u pē. 'Oku ma'u ha nonga lahi 'i he talangofua ma'u peé.

Ngaahi Potufolofola ke Ako mo Fifili ki Aí

- Sione 14:15
- 1 Nīfai 3:7
- 'Alamā 37:35
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:10
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:20–21

Hiki 'i ho'otohino akó e ngaahi ongo 'okú ke ma'u mei he potufolofola ko 'ení.

■ 'Oku ma'u 'e he kau faifekau 'a e faingamālie ke muimui ki ha ngaahi fale'i pau 'oku fai 'e honau kau taki he misioná, fakataha mo e ngaahi tu'utu'uni pau 'o e misioná. Na'e fakahā 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī ha sīpinga 'o e mālohi ko ia 'oku ma'u 'i he talangofua ki he palesiteni fakamisioná 'o pehē:

“ I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, na'á ku ngāue fakafaipekau ai 'i 'Ingilani. Na'e ui au ke u ngāue 'i he 'ulu'i 'ōfisi 'o e Misiona 'Iulopé 'i Lonitoni 'o fakangoongo kia Palesiteni Siosefa B. Mēlili 'o e Alēlea'anga 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia na'e palesiteni he Misiona 'Iulopé he taimi ko iá. 'I ha 'aho 'e taha na'e paaki ai 'i ha nusipepa 'e tolu pe fá nai 'a Lonitoni ha fakamatala 'o hano toe pulusi 'o ha tohi motu'a, 'a ia na'e fakatupu'ita mo tāufehi'a, 'o pehē ai ko e tohi ni ko ha hisitōlia ia 'o e kau Māmongá. Na'e fakahā mai leva 'e Palesiteni Mēlili kiate au, ' 'Oku ou fie ma'u koe ke ke 'alu hangatonu ki he faipulusi 'o e pepá 'o lāungā'i 'eni.' Na'á ku sio ki ai peá u 'amanaki ke u talaange, 'He 'ikai te u 'alu au.' Ka na'á ku tali angamalū ange pē, ' 'Io, tangata'eiki.' ”

“ 'Oku 'ikai ke u mā ke u fakahā atu na'á ku ilifia. Na'á ku hū ki hoku lokí peá u ongo'i ha me'a 'oku ou fakakaukau atu na'e pau pē na'e ongo'i 'e Mōsese 'i he taimi na'e folofola ange ai 'a e 'Eiki ke 'alu kia Feló. Na'e fai ha'aku lotu. Pea na'e 'i'i hoku keté 'i he taimi na'á ku luelue atu ai ki he Tau'anga Lēlue Hala Kūtusi ke u heka ai 'i ha lēlue ki he Hala Filiti. 'I he'eku a'u atu ki he 'ōfisi 'o e palesiteni 'o e kautaha pepá peá u 'oange leva 'eku ki'i kaati pisinisi ki he sekelitalí. Na'á ne to'o leva mo ne hū atu ki ha 'ōfisi 'i loto pea 'ikai fuoloa kuó ne toe foki mai 'o fakahā mai 'oku fu'u mo'ua 'a e palesiteni ke ma talanoa. Na'á ku talaange leva ne u fononga mai 'i ha kilomita 'e 8,000 pea te u talitali pē. 'I he houa ko ia 'e taha ne hoko maí na'e tu'o ua pe tolu nai ha hū atu 'a e sekelitali ni ki hono 'ōfisi; faifai pē peá ne tali leva ke u hū ange ki hono 'ōfisi. He 'ikai pē ke toe ngalo 'iate au 'a e me'a na'á ku mamata ki ai 'i he'eku hū atú. Na'á ne lolotonga ifi ha fo'i tapaka lōloa 'o ne fotu mai 'o hangē 'okú ne pehē mai, ' 'Oua te ke fakahoha'asi aú.' ”

“ Na'á ku to'oto'o pē 'i hoku nimá 'a e nusipepa na'e lau ki he tohi. Pea 'oku 'ikai ke u manatu'i 'e au 'a e me'a na'á ku lea 'aki 'i he hili 'o 'eku hū atú. Na'e hangē na'e lea ha fa'ahinga mālohi ia 'o fakafou 'iate aú. 'I hono kamata na'á ne fakafekiki mo 'ite'ita. Pea kamata leva ke ne toki molū hifo. 'I hono faka'osi na'á ne palōmesi mai te ne ngāue ki ai.

'I ha houa pē 'e taha mei ai kuo 'osi fai ha pōpoaki ki he fakatau'anga tohi kotoa pē 'i 'Ingilani ke toe fakafoki mai 'a e tohi ni ki he taha ma'u mafai pulusi ni. Na'á ne fakamole lahi ke paaki mo toe fakahū 'i mu'a 'i he tohi kotoa pē ha kupu'i lea 'o pehē ke 'oua na'a taku 'a e tohi ni ko ha hisitōlia, ka ko ha fa'u pē, pea na'e 'ikai fakataumu'a ia ke fakatupu ai ha mamahi ki he kakai 'oku faka'apa'apa'i ko e kau Māmongá. 'I ha ngaahi ta'u lahi kimui ange ai, na'á ne toe fai ha lelei ne fu'u mahu'inga mo'oni ki he Siasí, pea talu mei ai mo 'eku ma'u ha kaati Kilisimasi 'i he ta'u kotoa pē meiate ia 'o a'u ki he'ene mālōlō mei he mo'uí ni.

“ Na'á ku 'ilo'i ko e taimi ko ia 'oku tau feinga ai 'i he tuí ke 'a'eva 'o talangofua ki he ngaahi fie ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki, 'oku fakaava leva 'e he 'Eiki ha founa, 'o a'u pē ki he taimi 'oku hangē ai 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha hala 'e ataá” (“Kapau Te Mou Loto Ki ai mo Talangofua,” *Tūhulu*, Sune 1995, 6).

■ 'Oku tāpuekina 'a e kau faifekau 'oku feinga ke talangofua faivelenga ma'u pe'e 'aki ha mālohi. Na'e fakamamafa'i 'e Palesitini 'Ēsela Tafu Penisoni 'a e faikehekehe 'o e talangofua ta'e lotó mo e talangofua 'i he loto fie talangofuá 'o pehē: " 'I he taimi kuo 'ikai ke toe fakahoha'asi ai kitautolu

'e he talangofuá kae hoko ko hatau kaume'á, ko e toki momeniti ia 'e fakakoloa'i ai kitautolu 'e he 'Otuá 'aki 'a e mālohi'" ('i he Donald L. Staheli, 'i he Conference Report, Apr. 1998, 108; pe *Tūhulu*, Siulai 1998, 101).

■ Na'e me'a 'a 'Eletā Tenisi B. Niuenisueinitā 'o e Kau Fitungofulú 'o fekau'aki mo hono mahu'inga 'o e talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e ngāue fakafaifekau 'o pehē: "[Oku mahu'inga 'a e ngaahi lao 'o e ngāue fakafaifekau 'o tatau pē mo e mahu'inga 'o e ngaahi fekau. 'Oku fie ma'u kitautolu kotoa ke tau tauhi ia, ma'u 'a e mahino te nau 'omi kiate kitautolu ha ivi, fakahinohino mo ha ngaahi fakangatangata. 'E ako 'e he faifekau potó 'a e 'uhinga ne fokotu'u ai 'a e ngaahi laó pea 'ai ke nau tokoni kiate ia. Ko ho'o ngāue fakafaifekau ko ha taimi ia 'o e mapule'i kitá mo tukutaha 'o e tokangá. 'E fie ma'u ai koe ke ke hoko atu 'o 'ikai ke ke ma'u ha ngaahi me'a angamaheni ne ke anga ai 'i ho'o tō'onga mo'uú: 'a e ngaahi fasi, TV, vitiō, ngaahi tohi talanoa, pea a'u ki he tamaiki fefiné. 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e fehālaaki 'i he ngaahi me'a ko 'ení, . . . ka, ko e me'a tatau pē mo e me'akái, 'oku 'ikai ha me'a ia 'e fahālaaki ai, tuku kehe kapau 'okú ke 'aukai, 'i he tu'unga ko iá na'a mo e sēpuni vai 'e tahá 'oku 'ikai totonu]" ('i he Conference Report, Oct. 1991, 59; pe *Ensign*, Nov. 1991, 43).

■ Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'a e founa 'oku tokoni'i ai 'e he talangofua fakafo'itui-tui ha faifekau ke ne fakamo'oni 'aki e mālohi, 'o pehē: "Ko e kau faifekau ko ē 'oku nau totongi vahehongofulú, te nau lava 'o fakamo'oni'i 'a e ngaahi tala'ofa kuo tala'ofa 'aki 'e foaki 'e he 'Eiki ki he kau talangofuá. Ko e faifekau ko ē ne mo'ui angatonú, te ne lava 'o fai ha fakamo'oni mālohi koe'uhí he na'á ne 'osi foua ha ngaahi me'a fakalaumālie 'i he'ene mo'uú. Ko e ngaahi meá peheé 'oku makatu'unga ia 'i he mo'ui tāu pea mo e tui

ki he Fakamo'uú" ('i he "Ko e Faiako Mei he Lotó," *Liahona*, Sune 2004, 10–11).

NGAAHI ME'A KE FIFILI KI AÍ

- 'I he ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi 'oku fakamatala'i he lēsoni ko 'ení, ko e fē 'a e taha 'okú ke fie ma'u ke tokanga taha 'o fakatupulaki ia he taimi ko 'eni ho'o mo'uú?
- Ko e hā 'oku fie ma'u ke ke fai ke ke lelei ange ai 'i he ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi kuó ke filí?
- 'Oku anga fēfē hono ngaohi 'e he ngaahi 'ulu-ngāanga faka-Kalaisi 'a e kau faifekau ke nau ako'i lelei ange ai 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí?
- Ko e hā 'oku fakatou mahu'inga ai 'a e ivi mo e loto holí ki he'ete faivelenga 'i he ngāue fakafaifekau?
- Te ke lava fēfē ke fakatupulaki ha ivi lahi ange ke ngāue mālohi ka ke lava 'o hoko ko ha faifekau ngāue faivelenga?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'u tu'unga he talangofuá?
- Ko e hā 'a e fekau'aki 'a e talangofuá mo e ma'u 'o e Laumālie?

NGAAHI NGĀUE 'OKU FOKOTU'U ATU KE FAÍ

- Fakakaukauloto ki ho'o fakalalaka fakafo'itui-tui ki hono fakatupulaki ha ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi. Fili ha tafa'aki 'e taha pe ua ke ke fakalelei'i peá ke fokotu'u ha palani ke ke tupulaki ai.

LAUKONGA MAKEHE 'OKU FOKOTU'U ATÚ

Tu'u Ma'u 'i he Tuí: Ko ha Huluhulu ki he Ongoongolelei

- " 'Ofa Faka-Kalaisi" (p. 221–22)
- "Tuí" (p. 195–98)
- " 'Amanakí" (p. 215–16)
- "Loto Fakatōkilalo" (p. 106–07)
- "Talangofua" (p. 185–86)

SIASI 'O
SĪSŪ KALAI SI
'O E KAU MĀ'ONI'ONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

TONGAN

4 02369 13900 9

36913 900